

DRŽAVNI UNIVERZITET U NOVOM PAZARU

DEPARTMAN ZA TEHNIČKE NAUKE

STUDIJSKI PROGRAM ARHITEKTURA

mr Džemila Beganović, dipl.ing.arh.

**PROCESI URBANIH TRANSFORMACIJA
GRADA PRIŠTINE U FUNKCIJI
DRUŠTVENO-ISTORIJSKIH TOKOVA I
POSTUPKA PLANIRANJA URBANOG RAZVOJA**

Knjiga 1 - Doktorska disertacija

Novi Pazar, 2016.

roditeljima
Hamidu i Atmani

Sadržaj

1	Uvod	6
1.1	Pristup	7
1.2	Problem i predmet	12
1.3	Cilj istraživanja	13
1.4	Zadaci istraživanja	13
1.5	Radne, polazne hipoteze	14
1.6	Naučne metode istraživanja	14
2	Teoretsko -modelski nivo istraživanja grada	16
2.1	Grad	17
2.1.1	Grad - pojam i definicija	17
2.1.2	Istorijski pregled razvoja grada u funkciji društveno-istorijskih i ekonomskih tokova	18
2.1.3	Morfološka struktura grada kao produkt prirodnih i stvorenih činilaca	36
2.1.3.1	Predominantni faktori nastanka, razvitka i morfologije grada	36
2.1.3.1.1	Prirodni faktori - uticaj na nastanak, razvoj i morfologiju grada	37
2.1.3.1.1.1	Geografskipoložaj grada	37
2.1.3.1.1.2	Geomorfološki i geofizički uticaji	38
2.1.3.1.1.3	Uticaj klime	40
2.1.3.1.1.4	Uticaj hidrologije i vegetacije	40
2.1.3.1.2	Uticaji stvorenih uslova na razvoj i morfologiju grada	41
2.1.3.1.2.1	Uticaj društveno – ekonomskog uređenja	41
2.1.3.1.2.2	Uticaji religije	43
2.1.3.1.2.3	Uticaj tehničko-tehnoloških dostignuća	45
2.2	Urbana morfologija	46
2.2.1	Definicija morfologije	46
2.2.1.1	Urbana morfologija – definicija i razvoj discipline	46
2.2.2	Urbana morfologija - grad	47
2.2.2.1	Vrste gradova	51
2.2.2.1.1	Vrste gradova na osnovu plana	51
2.2.2.1.2	Vrste gradova prema prostornom sklopu	55
2.2.3	Morfološka struktura segmenta grada	57
2.2.3.1	Definisanje pojma segmenta grada	57
2.2.3.2	Hijerarhijski odnos: grad kao celina - segmenti grada - elementi grada	58
2.2.3.3	Primer grada Dubrovnika u sagledavanju odnosa grada kao celine - segmenata grada i elemenata grada	59
2.2.3.4	Transformacija morfologije gradskih segmenata u procesu razvoja grada	63
2.2.3.5	Vrste gradskih segmenata	65
2.2.3.5.1	Sistematizacija segmenata u gradu na osnovu opštih karakteristika	65
2.2.3.6	Vrste gradskih segmenata prema prostornim karakteristikama	65
2.2.3.6.1	Vrste segmenata na osnovu plana	66
2.2.3.6.2	Vrste gradskih segmenata na osnovu prostornog sklopa	66
2.2.4	Elementi grada	66
2.2.4.1	Pojam i vrste elemenata grada	66
2.2.4.2	Ulica - pojam	67
2.2.4.2.1	Struktura i transformacija ulica kroz različite istorijske periode	68
2.2.4.2.2	Morfologija ulice	74

2.2.4.2.3	Vrste ulica	79
2.2.4.2.3.1	Vrste ulica u zavisnosti od položaja u gradskoj mreži	79
2.2.4.2.3.2	Vrste ulica na osnovu geometrijskih karakteristika	80
2.2.4.2.3.3	Vrste ulica u zavisnosti od namene	81
2.2.4.2.3.4	Vrste ulica u zavisnosti od složenosti strukture	81
2.2.4.3	Trg - pojam	81
2.2.4.3.1	Razvitak trga u različitim društveno istorijskim uslovima	82
2.2.4.3.2	Morfologija trga	84
2.2.4.3.3	Vrste trgova	89
2.2.4.3.3.1	Vrste trgova po nameni	89
2.2.4.3.3.2	Vrste trgova po prostornim odlikama	90
2.2.4.3.3.3	Tipovi trgova prema načinu grupisanja	92
2.2.4.3.3.4	Vrste trgova po opremljenosti	93
2.2.4.4	Blok - pojam	93
2.2.4.4.1	Urbani blok u različitim društveno - istorijskim periodima razvoja grada	94
2.2.4.4.2	Morfologija bloka	97
2.2.4.4.3	Vrste blokova	102
2.2.4.4.3.1	Vrste blokova prema položaju u gradu	102
2.2.4.4.3.2	Vrste blokova prema morfološkim karakteristikama	102
2.2.4.4.3.3	Vrste blokova prema nameni	103

3 prirodni uslovi i društveno - istorijski tokovi u kojima je nastao grad priština **104**

3.1.1	Geografski položaj i veze	106
3.1.2	Prirodno okruženje	107
3.1.3	Klimatski uslovi	107
3.2	Društveno istorijski činioci nastanka i razvoja Prištine	109
3.2.1	Istorijski kontekst u kome je grad nastao i razvijao se	109
3.2.2	Društveno ekonomsko uređenje	114

4 urbana struktura i transformacije grada prištine

4.1	Praistorija - arheološka nalazišta u gradu i bližoj okolini	120
4.2	Antičko doba	120
4.3	Srpska srednjovekovna država - pisani izvori	123
4.4	Period razvitka pod orijentalnim uticajem ili tursko - osmanski period	124
4.4.1	Putopisi - opisi, diplomatski i vojni izvori o razvoju grada	124
4.4.2	Razvoj morfoloških struktura grada	125
4.5	Razvoj grada između 2 svetska rata - prodori uticaja zapadne arhitekture ...	128
4.5.1	Razvoj morfoloških struktura grada između 2 rata	129
4.5.2	Urbanistički planovi između 2 svetska rata	130
4.6	Razvoj grada od II svetskog rata do 1999. - socijalistički urbanizam	130
4.6.1	Period ranog modernizma (do 70-ih)	131
4.6.1.1	Razvoj morfoloških struktura grada	131
4.6.1.2	Urbanistički planovi	132
4.7	Trasformacije grada Prištine kroz istorijski razvoj	135
4.7.1	Veličina grada i stanovništvo - statistički i ostali podaci	135
4.7.2	Transformacije grada od 1912.g. do II svetskog rata	136
4.7.2.1	Geneza planova gradova	136
4.7.2.1	Geneza prostornih struktura gradova	139
4.7.3	Morfološka struktura grada	142
4.7.3.1	Plan grada Prištine	142
4.7.3.1.1	Plan mreže ulica	142
4.7.3.1.1	Plan izgrađenih struktura	145
4.7.3.2	Prostorni sklop Prištine	145
4.7.4	Sementi grada Prištine	150
4.7.4.1	Podela na segmente grada	150
4.7.4.2	Katalog segmenata grada	151

4.7.4.2.1	Stari gradski centar.....	152
4.7.4.2.1.1	Položaj segmenta "Stari gradski centar".....	152
4.7.4.2.1.2	Plan segmenta "Stari gradski centar".....	152
4.7.4.2.1.3	Prostorni sklop segmenta "Stari gradski centar".....	154
4.7.4.2.1.4	Elementi segmenta "Stari gradski centar".....	155
4.7.4.2.2	Novi centar grada.....	156
4.7.4.2.2.1	Položaj segmenta "Novi centar grada".....	156
4.7.4.2.2.2	Plan segmenta "Novi centar grada".....	156
4.7.4.2.2.3	Prostorni sklop segmenta "Novi centar grada".....	158
4.7.4.2.2.4	Elementi segmenta "Novi gradski centar".....	160
4.7.4.2.3	Naselje Ulpijana.....	161
4.7.4.2.3.1	Položaj naselja Ulpijana.....	161
4.7.4.2.3.2	Plan naselja Ulpijana.....	162
4.7.4.2.3.3	Prostorni sklop naselja Ulpijana.....	163
4.7.4.2.3.4	Elementi naselja Ulpijana.....	164
4.7.4.2.4	Naselje Dardanija.....	165
4.7.4.2.4.1	Položaj naselja Dardanija.....	166
4.7.4.2.4.2	Plan naselja Dardanija.....	166
4.7.4.2.4.3	Prostorni sklop naselja Dardanija.....	167
4.7.4.2.4.4	Elementi naselja Dardanija.....	169
4.7.4.3	Tipologija segmenata Prištine.....	171
4.7.5	Urbani elementi Prištine.....	171
4.7.5.1	Ulice Prištine.....	171
4.7.5.1.1	Katalog ulica Prištine.....	172
4.7.5.1.1.1	Vidovdanska ulica.....	173
4.7.5.1.1.2	Ulica Miladina Popovića.....	175
4.7.5.1.1.3	Ulica Kralja Milutina.....	177
4.7.5.1.1.4	Sutjeska ulica.....	178
4.7.5.1.1.5	Veluška ulica.....	179
4.7.5.1.2	Tipologija ulica Prištine.....	180
4.7.5.2	Trgovi Prištine.....	180
4.7.5.2.1	Katalog trgova Prištine.....	180
4.7.5.2.1.1	Trg Kralja Milutina.....	180
4.7.5.2.1.2	Trg Jurija Gagarina.....	182
4.7.5.2.1.3	Trg Republike.....	184
4.7.5.2.2	Tipologija trgova Prištine.....	185
4.7.5.3	Blokovi Prištine.....	185
4.7.5.3.1	Katalog blokova Prištine.....	186
4.7.5.3.1.1	Savremeni blok u centralnom delu grada.....	186
4.7.5.3.1.2	Blok u starom centru grada.....	187
4.7.5.3.1.3	Stambeni blok tradicionalne izgradnje u centru grada.....	188
4.7.5.3.1.4	Blok u naselju Dardanija - poznat kao "Kičma".....	189
4.7.5.3.2	Tvrste urbanih blokova Prištine.....	190
5	Zaključak.....	191
	Popis preuzetih ilustracija.....	197
	Bibliografija.....	205
	Izvorna dokumentacija.....	206
	Literatura za neposredno korišćenje.....	207
	Literatura za posredno korišćenje:.....	211
	Opšta, prateća literatura:.....	215
	Interneti izvori.....	216

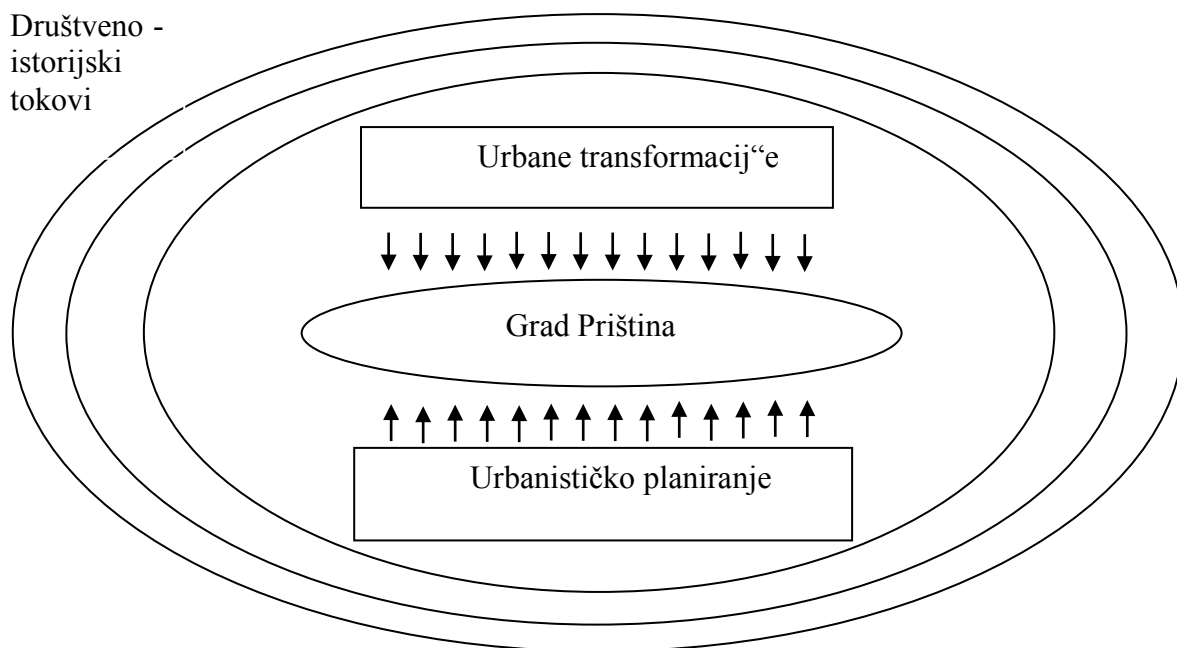
1 UVOD

1.1 Pristup

Transformacije urbanog razvoja Prištine sagledane kroz uzročno posledične veze sa društveno-istorijskim tokovima i postupcima - procesima planiranja urbanog razvoja se mogu proučavati na više načina i problemskih nivoa:

- proučavanje društveno - istorijskih tokova u kojima se razvijao - transformisao grad Priština,
- proučavanje tokova urbanog razvoja grada Prištine na svim nivoima problematike i obuhvata,
- proučavanje planske dokumentacije koja se odnosi na urbani razvoj Prištine,
- proučavanje teoretskih razmatranja urbanog razvoja: strukture grada - od celine do elemenata grada, problematike urbane morfologije, urbane tipologije, procesa urbanog razvoja i urbanih transformacija,
- proučavanje opštih tokova urbanog razvoja i u sklopu toga poseban osvrt na plansko-planerske aktivnosti uopšte,
- upoznavanje sa savremenim praksama u arhitekturi u urbanizmu kao i osvrtima na pojedine aspekte razvoja i transformacija grada u svetu i kod nas.

Društveno -
istorijski
tokovi

Svaki od ovih problemskih nivoa crpe informacije iz specifičnih izvora.

Urbani razvoj grada Prištine može se podeliti na dva glavna perioda:

- period spontanog razvoja grada i
- period planskog razvoja grada na osnovu predefinisanih planova.

Jasne granice između ova dva perioda nema, ali je činjenica da je Priština, kao i većina gradova na ovom području nastala i razvila se spontano, prema nekim tradicijskim kodovima i pravilima, a da su planerske aktivnosti koje se mogu proučavati i pratiti vezane za relativno skoriji period - od druge polovine XX veka. U pisanim izvorima se pominju i planovi iz 30-ih godina, ali, na žalost, ti prvi planovi nisu ostali sačuvani do danas. Dalje se navode intervencije u gradskom tkivu kao rezultat planskih aktivnosti, odnosno njihovi efekti i rezultati, dok sami planovi nisu sačuvani. Zato se početkom planske izgradnje grada smatra period iza drugog svetskog rata kada se prave prvi regulacioni planovi grada, ali i prostorni planovi različitog obuhvata: od pokrajine do opštine. Ova generalna podela naravno ne isključuje preplitanje ovih dvaju osnovnih postupaka: pretpostavka da je na određeni način, po nekakvim drugim (običajnim, tradicijskim) kodovima i pravilima (koje uslovno smatramo pretečama savremenih planova) nastajao grad i pojedine urbane celine u gradu u periodu spontanog razvoja, ili se transformisale postojeće. Isto tako, i u periodu planske izgradnje, pa i u vreme njenog najvećeg zamaha postoje delovi grada koji su nastali i razvili se spontano, prema nekim drugim nepisanim pravilima, kao celine ili u postojećim delovima grada, kao i spontane (da ne kažemo stihijske) transformacije u svim segmentima i na svim nivoima gradskih struktura - od spontanih do onih nastalih prema planovima.

Informacije o nastanku i ranijim periodima u razvitku grada Prištine u kontekstu društveno istorijskih tokova dostupne iz više istorijskih izvora sumirane u ranim radovima istoričara i filozofa Miloša Milojevića, diplomate i konzula Ivana Stepanovića Jastrebova, vicekonzula i pisca Brani-slava Nušića, istoričara Koste Kostića i antropogeografa Atanasija Uroševića. One su, sa manje ili više detalja i dodataka, dalje interpretirane u više monografija Kosova i Prištine, u analitičkim delovima sukcesivnih GUP-ova koji se odnosi na istorijski razvoj, i predstavljaju osnovu za kasnije preglede istorijskog razvoja Prištine za potrebe različitih istraživanja.

Pored opisa opštih istorijskih i društveno-ekonomskih prilika razvitka grada u širem okruženju u njima je dat i pregled razvitka urbanih struktura grada od samih početaka nadalje. Priloženi popisi korišćenih istorijskih izvora za korišćene podatke su osnova za dalje istraživanje specifičnih pitanja razvoja grada.

Tragovi nastanjivanja na širem području grada datiraju iz praistorijskog perioda, a u blizini grada se nalaze ostaci razvijenog rimskog centra Ulpijane, odnosno kasnije Justinijane Sekunde. Izvori informacija o ovom periodu su izveštaji sa iskopavanja arheoloških nalazišta u samom gradu i u njegovoj okolini. Ova dokumentacija se redovno ažurira novim nalazima prilikom iskopavanja u gradu i obradom postojećih nalazišta od strane odgovarajućih institucija. Konkretno, kada se radi o jenom od najznačajnijih nalazišta antičkoj Ulpijani, radove su izvodili Arheološki institut iz Beograda, Republički i Pokrajinski zavod za zaštitu spomenika kulture i, najnovije 2008.-2010. godine Muzej Kosova i Arheološki institut Nemačke o čemu ima više saopštenja u zbornicima i saopštenjima, te na veb- sajtovima pomenutih institucija.

Najraniji pomen grada Prištine na današnjem mestu je iz 13. veka kada se pominje kao neutvrđeno selo, ali je već u 14. i 15. veku sedište srpskih srednjovekovnih vladara. Iz ovog perioda su ostala predanja o postojanju Milutinovih dvora. Kao grad lociran na raskrsnici važnih puteva, u području bogatom rudama i plodnom zemljom, već u tom periodu je važan upravni, trgovački i zanatski centar sa carinarnicama i dubrovačkom kolonijom. O ovom periodu u razvoju grada saznajemo posredno iz istorijskih izvora, retkih dokumenata, i predanja.

Nakon konačnog pada pod tursku vlast u XV veku, Priština i dalje u nekim periodima ima ulogu sedišta vilajeta ili sandžakata, a iz XV veka datiraju najstariji očuvani objekti u gradu: Čarši džamija, Careva džamija i hamam. Opšti karakter varoši ostaje i dalje zanatsko - trgovački, a u opisima posebno mesto zauzimaju opisi čaršije i stambenih delova - mahala, kao strukture koja se

održala do kraja 19. veka kada se pominju i neke promene u strukturi grada: izgradnja odbrambenih objekata (palisada) početkom veka, zatim ratni sukobi i požari krajem veka su doprineli da grad počinje da gubi na značaju i u svome razvoju: što je još više naglašeno otporom feudalnih vlastodržaca da kosovsko-varđarska železnica prođe kroz grad. I o ovom periodu informacije dobijamo iz raznih dokumentata, ugovora i sporazuma, iz pisama i iz tekstova putopisaca i posetioca Prištine koji su zabeležili svoje utiske. Statistički podaci i pokazatelji se nalaze u turskim porekim knjigama - defterima ili tefterima. Sem gore pomenutih, ostaci građevina iz tog perioda su neznatni i diskutabilni, jer je većina objekata građena od trošnih materijala, a ako su se neki i očuvali, pretpostavka da su građeni krajem 19. veka. Pretpostavka je da osnova - urbana matrica centralnog dela grada, koji se kasnije radijalno širio, potiče iz tog perioda.

Nakon oslobođenja delova Srbije i povlačenja Turaka, došlo je do njihovog naseljavanja u Prištini i širenja grada - formiranja novih mahala (izbegličkih - muhadžer mahala), kao i izmena u centralnim delovima grada. Iz ovog perioda postoje detaljniji opisi grada u izveštajima konzula, dokumentima i drugim tekstovima. Prvi plan grada sa uličnom matricom iz bečkog arhiva datira iz 1916. godine. U sklopu opštih reformi - tanzimata i u Prištini kao sedištu Kosovskog vilajeta gradi se nekoliko značajnih objekata u gradu u novom zapadnom neoklasicističkom stilu: Ućumat konagi (koji je kasnije više puta menjao namenu, danas je Muzej Kosova), zgrada Opštinskog suda, Srednja tehnička škola, zgrada Katastra.

Priština je početkom XX veka središte kosovske oblasti, da bi podelom Kraljevine Jugoslavije na banovine postala samo mesto u varđarskoj banovini. Iako se nastavlja prodor evropskih uticaja na arhitekturu Prištine, od većih zahvata se pominje regulacija čaršije u smislu otkrivanja i regulacije ulica u drugoj polovini 30-ih godina, njen urbani karakter se ne menja značajno. U tom periodu se gradi i železnička pruga Kosovo Polje - Peć, nekoliko industrijskih objekata, ali i pored neznatnog prodiranja industrijalizacije, i u ovom periodu vladaju jaki feudalni odnosi što se u velikoj meri ogleda i u odnosu prema gradu i njegovom uređenju u smislu da očuvanje postojećih odnosa koči progresivnije ideje u razvoju sa težnjom za očuvanjem postojećih privrednih i ostalih odnosa i urbanih struktura. Iz ovog perioda pominje se Regulacioni plan Prištine iz 1937. godine koji nije sačuvan.

Oslobođenje 1945. godine ponovo vraća Prištinu na scenu kao glavni grad Autonomne oblasti Kosovo i Metohija, kasnije SAPK.

Novi društveni poredak - socijalistički, pored promena u društveno - ekonomskom uređenju, uticao je i na sveukupnu društvenu svest. Sa naglim porastom stanovništva, izmenom socijalnih struktura grada, nakon oporavka od ratnih godina, uspostavljanja novog poretka, došlo je i do, u početku minimalnih intervencija obnove, sve znatnijih transformacija urbanih struktura. One su prvenstveno odraz odnosa prema imovini: dolazi do podruštvljavanja privatne svojine i forsiranja kolektivnih, društvenih interesa u razvoju i uređenju grada. Ovaj proces istovremeno predstavlja i razračunavanje sa starim feudalnim i kapitalističkim (u zametku) idejama u svim sferama života i delovanja, pa i u oblikovanju grada. Već 1948. godine je napravljen drugi regulacioni plan grada, ali nema očuvane dokumentacije niti parametara tog plana. Od 1950.-53. izrađen je i usvojen GUP Prištine pod rukovodstvom arh. D. Patronića od koga je ostala samo namena površina. Na nekoliko lokacija u gradu počinju da se grade kolektivni stambeni blokovi i formiraju se radnička naselja po ugledu na evropske uzore, a dolazi i do formiranja začetaka "modernog" gradskog centra. Vekovima stvarane strukture prištinske čaršije se postepeno razaraju stvarajući mesto za nove ulice, zgrade i moderan gradski centar.

Moderna koja je davno zahvatila Evropu, pa i Jugoslaviju i promenila lica gradova, u ove krajeve stiže sa zakašnjenjem, na početku kroz pojedinačne objekte u postojećem tkivu grada, kroz početke formiranja savremenog centra grada, a kasnije kroz izgradnju čitavog novog dela grada. Naime, 60-e su donele planiranje novog dela grada južno od postojećeg, gde su se u sledećih 20 godina podigla 3 velika stambena naselja (Ulpijana, Dardanija i Sunčani breg) - praktično jedna "nova" Priština uz postojeću. To je bio vrhunac socijalističke društveno usmerene stambene

izgradnje Prištine . U ostalim delovima grada se transformišu pojedini segmenti, čitava lepeza transformacija po obimu i pojavnim oblicima - od delova naselja i čitavih ambijenata do delova postojećih objekata i gradskih prostora. Na periferijama niču stambena naselja individualnog stanovanja: planirana i stihijski odnosno spontano nastala. 1965. godine je arh. Nikola Dobrović započeo izradu "Direktivnog plana saobraćaja i namene površina grada" koji je usvojen 1967.godine, od koga je sačuvana samo namena površina. Dokumenti o programu južnog dela grada, kao i prvi DUP za stambeno naselje, u socijalizmu - mesnu zajednicu, Ulpijana pod radnim naslovom "Ramiz Sadiku" datiraju sa početka 60-ih godina, nakon čega sledi sukcesivno izrada DUP-ova za velika naselja u novom delu grada.

70-ih godina je izrađeno više faza regionalnog prostornog plana kojim je determinisan dalji društveni i prostorni razvoj pokrajine i pojedinih naselja uključujući Prištinu kao glavni grad pokrajine i centar prvog reda. 70-e su i period intenzivne razrade detaljnih urbanističkih planova te se formiraju novi i dopunjuju postojeći. Ulpijana je već uveliko formirana, tako da dolazi do revizije njenog plana: planirana transformacija, a ostala naselja se intenzivno grade, da bi 80-e i 90-e donele njihove dalje revizije, izemene i dopune planskih dokumenata, te planske i neplanske transformacije.

80-e su, u skladu sa socijalističkim načinom finansiranja donele i kapitalni objekat SRC Boro i Ramiz za koji su sredstva izdvojili građani Prištine referendumskom odlukom. Gradi se više grandioznih poslovnih, stambenih društvenih objekata u centru i raznim delovima grada: Pokrajinska biblioteka, zgrada Ljubljanske banke, Bankosa, Elektroprivrede Kosova, Grand hotel, izdavačkih kuća Rilindje i Jedinstvo, SDK, stambeno-poslovni blok između ulica JNA i Beogradske, Kosovofilm itd.

Osamdesete su donele još jednu promenu: administrativno - organizacionu. Naime, do tada je Opština Priština u svom sklopu obuhvatala i veća naselja Kosovo Polje, Obilić, Gračanicu, Novo Brdo i Kačikol, te se došlo do potrebe da se na inicijativu i prema odluci Izvršnog veća Skupštine SAP Kosovo izvrši reorganizacija Opštine Priština u gradsku zajednicu opština.

Sledeći korak u planskom razvoju grada je izrada generalnog urbanističkog plana Opštine Priština: GUP-a 2000 (čija je izrada započela još 1985. godine) koji je završen 1987. i usvojen sledeće 1988. godine.

Devedesete godine nose teret teške političke situacije u zemlji. One su kulminacija regresa koji je započeo nakon Titove smrti 1980.godine a rezultirao krizama i finalizovan raspadom Jugoslavije. Odvajanje federativnih jedinica od SFRJ je na kraju ishodilo ratne sukobe najpre u Hrvatskoj, pa zatim i u Bosni i Hercegovini. Ova situacija se odrazila na opštu krizu, materijalnu i društvenu, sa međunarodnim sankcijama, viskom stopom inflacije, svakodnevnom devalvacijom dinara koja se pretvorila u devalvaciju iz sata u sat, nestašicama benzina, struje i robe široke potrošnje, a posledica je i stagnacija dalje izgradnje, ali i održavanja postojećeg građevinskog fonda.

U ovim promenjenim društveno ekonomskim uslovima i plan razvoja grada nije više bio odgovarajući, pa je IAUS 1995. napravio izmene i dopune GUP-a Prištine koje su trebale da prilagode plan novim društveno- ekonomskim uslovima: privatnoj svojini i investiranju, novim društvenim i političkim potrebama kao što je, recimo, JU - program za naseljavanje Kosova. S druge strane, ratni sukobi u neposrednom okruženju, regrutacije i odlasci na frontove, talasi izbeglica iz Hrvatske i Bosne i Hercegovine, od kojih su neki otišli dalje, a neki se zadržali u gradu, su još više naglašavali opštu krizu. Nacionalni sukobi, težnje za osamostaljivanjem i odvajanjem doveli su do učestalih incidenata, vojnih i policijskih intervencija, prisustva međunarodnih organizacija predvođenih OSCE (Organizacije za sigurnost i kooperaciju), zatim do masovnih pokreta stanovnika albanske nacionalnosti i do mešanja međunarodne zajednice. Kriza je kulminirala u martu 1999.godine bombardovanjem većih centara SR Jugoslavije (odnosno onoga što je ostalo u Jugoslaviji - Republike Srbije i Crne Gore) pa i Prištine od strane NATO pakta. gde su glavne mete bile stara pošta i policijski objekti u centru grada. U narodnim mesecima veliki procenat većinom albanskog stanovništva je iseljen iz grada i sa Kosova, a u opustošenom gradu se nered izazvan

bombardovanjem i ostalim dešavanjima koristio za razne oblike otuđenja i uništenja imovine - društvene i privatne.

Kumanovskim mirom iz jula 1999. bombardovanje je prekinuto uz uslov da Vojska Jugoslavije napusti pokrajinu, koja je Rezolucijom 1244 stavljena pod upravu OUN-a odnosno njegove misije UNMIK i međunarodnih vojnih snaga KFOR-a. Sa Vojskom Jugoslavije, Prištinu napušta i deo srpskog stanovništva, a albansko se postepeno vraća iz izbeglištva. Međunarodne snage ne uspevaju da kontrolišu gnevno stavnovištvo, posebno novopridošlo u grad iz uništenih sela i drugih gradova pokrajine, koji vrše pritisak na preostalo srpsko stanovništvo da naпусти grad, a zatim "zauzimaju" "prazne" odnosno napuštene stanove. Ovaj proces prati i uništenje - rušenje i paljenje imovine, zatim masovna prodaja imovine, posebno u Prištini, kao i preuzimanje društvenih i ostalih firmi i njihovih prostorija.

Početni proces dovođenja u upotrebno stanje i nužnih rekonstrukcija, kao i obnove porušenog i uništenog pomogle su brojne međunarodne organizacije i agencije, čak ponekad svojim radom i vojne snage, i on nije toliko izražen u Prištini, koliko u ostalim, više nastradalim gradovima u okruženju.

Naravno svemu je prethodio proces snimanja i procena ratnih šteta koji je izvršila IMG (International Management Group) iz Ženeve i koji je bio osnova za donatorske konferencije (dostupan CD sa finalnim izveštajima).

U gradu sa izmenjenom populacijom - skoro potpuno jednonacionalnom, sa velikim prilivom stanovnika iz okoline, kao i povratnika iz inostranstva, sa velikim prisustvom uposlenika međunarodnih organizacija - vladinih i nevladinih iz raznih krajeva sveta, sa izmenjenim odnosima privređivanja - ponovno uspostavljanje privatnog sektora i potpuno prestrukturiranje društvenog sektora, sa novim odnosom prema imovini, dolazi i do značajnih promena u načinu korišćenja prostora i odnosu prema urbanim strukturama grada. Ovakva situacija stvara osnovu i ekonomsku podlogu za zahvate neophodne rekonstrukcije i izgradnje porušenog, da bi sa ekonomskim jačanjem došlo do većih graditeljskih zahvata. Pored ovih, izrazito naglašene graditeljske aktivnosti u tom početnom periodu su omogućene doniranjem sredstava međunarodne zajednice, ali i investiranjem pojedinaca i grupacija albanske dijaspore. Istovremeno, institucije se bore da se poštuju prvenstveno zakoni, ali i postojeća regulativa u urbanom razvoju grada. To je jedan vrlo zahtevan i proces, gde dolazi i do nemilih događaja kao što je ubistvo direktora Zavoda za urbanizam grada Prištine arhitekta Redžepa Ljucija 2000. godine za koje se sumnja da je prouzrokovano njegovim protivljenjem divljoj granji u Prištini.

Paralelno sa jačanjem lokalnih institucija, dolazi do izrade prvih planova razvoja, praćenih planovima i projektima urbanog razvoja u saradnji sa međunarodnim organizacijama, te do istraživanja različitih oblasti i oblika urbanog razvoja. Organizuju se predavanja i radionice često saučešćem eksperata iz inostranstva. Informacije o ovim aktivnostima se često plasiraju na internetu, na stranicama institucija i organizacija, ali i u ostalim internetskim izvorima. Strateški plan urbanog razvoja pratili su urbanistički planovi i projekti pojedinih delova grada. Uporedo sa ovim aktivnostima, plasiraju se i ambiciozni projekti za razvoj u budućnosti - koji se sa različitim uspehom uključuju u realne tokove urbanog razvoja grada.

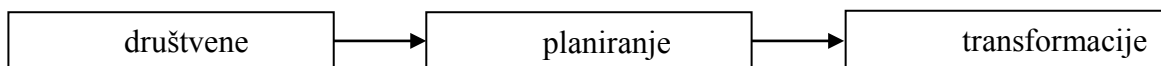
Sa jednostranim proglašenjem Republike Kosovo 2008. godine, Priština kao glavni grad dobija još više na značaju i u obimu urbanog razvoja - ali i na pažnji kojom se razvijaju i transformišu postojeće strukture grada. Poseban akcenat je stavljen na uređenje centralnog dela grada i glavnih trgova koji dobijaju potpuno novi izgled.

1.2 Problem i predmet

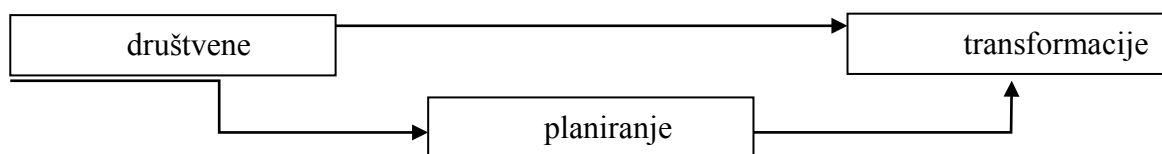
Kao polazni problem i predmet istraživanja izdvojena je relacija međusobnog uticaja društveno-istorijskih promena na (metodologiju) proces metodsko-modelskog planiranja urbanog razvoja i transformaciju urbanih struktura na primeru Prištine.

Iz prethodnog proizilazi da je primarni predmet istraživanja troslojni ili trostruk:

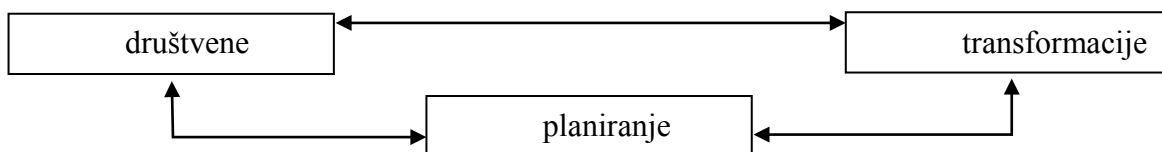
- Društveno-istorijski procesi kao inputi – izvorni uticajni faktori iz kojih istovremeno proizilazi modelski pristup posmatranja razvoja grada i metodski postupak,

- Metodsko-modelski proces planiranja razvoja grada, u ovom slučaju grada Prištine, iskazan kroz izrađena planska dokumenta, i njihovog uticaja na razvoj grada,

- Urbana struktura u svojoj složenosti počev od funkcionalno-organizacione, preko fizičko-morfološke, pa do infrastrukturno-saobraćajne.

Kao sekundarni predmet istraživanja izdvaja se modelski koncept koji proizilazi iz planskog pristupa i planskih dokumenata i njihov uticaj na transformaciju urbane strukture:

- običajne
- planske, projektne
- neplanske

Kao konkretan predmet istraživanja istražuju se transformacije morfologije urbane strukture obuhvatajući sledeće problemsko-tematske nivoe:

- teritorijalno širenje grada u funkciji planskih opredeljenja i neplanskih oblika transformacija;
- razvoj, formiranje, trajanje i menjanje urbane matrice, funkcionalne, fizičko-planimetrijske, saobraćajno-infrastrukturne;
- transformacije prostornih nivoa urbanističkih segmenata, kvartova, blokova, ulica, otvorenih prostora;
- težišna transformacija urbanističkih sklopova i arhitektonskih objekata

Poseban predmet istraživanja je vremenski period od jednog veka - period od kraja (druge polovine) XX veka do prve decenije XXI veka

1.3 Cilj istraživanja

Osnovni cilj istraživanja jeste dokumentovano i naučno argumentovano sagledavanje procesa planiranja urbanog razvoja Prištine, u kontekstu društveno-istorijskih procesa koji su u ovom periodu imali svoje različite oblike i faze oblika manifestovanja i, shodno tome, i posledice na razvoj morfologije urbanih struktura grada Prištine.

S obzirom da se radi o kompleksnom i nekad veoma ubrzanom turbulentnom društvenom procesu, koji se odvijao paralelno, kako sa tokovima i procesom planiranja urbanog razvoja, čiji su pravci i modeli urbanog razvoja Prištine proizašli iz obostranog uticaja, tako i sa planom definisanih koncepata uz direktno delovanje društveno-istorijskih uticajnih faktora, te vršilo (dolazilo do) složenih vremensko-prostornih kodova transformacije urbanih struktura grada Prištine, što zahteva postavljanje podciljeva:

- Da se sagledaju uticajni faktori društveno-istorijskih promena kako na proces planiranja urbanog razvoja, još i više na transformaciju urbane strukture grada Prištine,
- da se opišu, analiziraju i objasne predhodne faze u razvoju grada Prištine, kao i transformacije urbane strukture na svim nivoima
- Da se naučno objasne do sada nedovoljno istražene faze planiranja (i projektovanja) grada Prištine,
- Da se naučno objasni i utvrdi međudejstvo u planiranju urbanističkim planom predviđenih obrazaca razvoja, i (o)stvar(e)nih transformacija u prostoru kroz vreme,
- Da se naučno utvrde morfološki kodovi promena urbanih struktura, kako na nivou urbanih matrica, tako i na nivou profilacije osnovnih elemenata urbanih sklopova (ulica, otvorenih prostora, blokova, fizičke suprastrukture itd.)
- da se utvrdi uticaj koji na transformaciju urbanog tkiva imaju ambiciozni projekti za razvoj grada,
- da se analiziraju i komentarišu aktuelne pojave u razvoju i transformacija urbanih struktura Prištine.

1.4 Zadaci istraživanja

Na osnovu definisanih ciljeva naučnog istraživanja definišu se sledeći zadaci ove doktorske disertacije:

- Sagledavanje društveno-istorijskih okolnosti formiranja urbanističkih (morfoloških) struktura grada Prištine kao i planskih modelskih uslova koji su proizlazili iz procesa planiranja i koji su pokušali svojim planskim rešenjima da utiču na njihove transformacije;
- Utvrđivanje značaja prostorno-vremenskih procesa nastajanja i menjanja urbanističkih struktura na oblikovno-morfološku i funkcionalno-tehnološku dimenziju grada Prištine,
- Dokumentovano i naučno opisivanje i objašnjavanje ključnih planskih opredeljenja, kao i urbanističko-arhitektonskih projekata koji su kao planska dokumenta bili prisutni u periodu koji se istražuje;
- Dokumentovanje analize transformacije urbanističkih sklopova na više studija slučaja promena teritorije urbane matrice, kao i re-profilacije i pre-uređenja osnovnih urbanih elemenata ulica, otvorenih prostora, fizičkih sklopova objekata...;
- Definisavanje odnosa procesa planiranja u kontekstu tada prisutnih društveno-istorijskih okolnosti prema promenama transformacionih ciklusa urbanističke strukture kroz koje je grad Priština prolazio;

- Formiranje sklopa preporuka o modelskim pravcima budućeg razvoja grada Prištine, kao i sagledavanje mogućnosti regeneracije i remodelacije urbanih struktura.

1.5 Radne, polazne hipoteze

Osnovne hipoteze od kojih polazi ovaj rad su:

1. da su društveno - istorijske okolnosti uticale na urbane transformacije grada Prištine u svim periodima njegovog razvoja, kako u periodu spontanog prvobitnog razvoja, tako i periodima planskog razvoja kada imaju značajnog uticaja na sam proces planiranja razvoja grada, gde se predpostavlja da su planovi ogledalo i odraz društveno - istorijskih okolnosti u kojima su nastali. U tom smislu se mogu izdvojiti jasne faze u urbanom razvoju Prištine u odnosu na prevalentne društveno-istorijske karakteristike urbanih struktura grada na svim nivoima i adekatne procese planiranja i konsekvantno tome i vrste i obime planova;

2. da se transformacije grada Prištine, i pored postojanja planova i projektne dokumentacija na svim nivoima i pokušaja institucionalizovanja urbanog razvoja u smislu njegovog usmeravanja i praćenja, značajno dešavaju nezavisno od njih, bilo u smislu neplanskih intervencija u svim oblicima i na svim nivoima urbane strukture grada, bilo u smislu čestih izmena i dopuna to jest transformacija samih planova jer dinamika izrade i plasiranja planova ne prati uvek blagovremeno društveno - istorijske i ekonomske tokove (jer oni povratno utiču i na planove, ali i na proces planiranja);

3. da upoznavanje sa postojećim transformacijama grada, bilo planskim ili neplanskim, njihova analiza, sistematizacija i klasifikacija predstavljaju osnovu za formiranje predloga i preporuka za planiranje i unapređenje budućeg razvoja grada Prištine - kako metodskih pravaca unapređenja procesa planiranja razvoja grada, tako i mogućnosti, vidova i oblika planske modelske transformacije do savremenih oblika remodelacije, regeneracije i reprodukcije urbanog razvoja grada kao celine, njegovih segmenata i/ili elemenata grada Prištine.

1.6 Naučne metode istraživanja

Složenost problematike prikazane u okviru napred navedenih razmatranja zahteva primenu većeg broja naučnih metoda istraživanja. Izbor metode istraživanja je u funkciji provere postavljanih hipoteza i celovitosti istraživanja.

Rad će predstavljati tok istraživanja počev od teoretskog definisanja predmeta, problema i zadataka istraživanja i prikaza osnovnih teorijskih pojmova značajnih za samo istraživanje. Metodološki postupak za formiranje dokumentaciono-analitičke osnove istraživanja bazira se na prikupljanju podataka koji su u skladu sa temom rada, kao i na analizi prikupljene građe, primarnih i sekundarnih izvora. Proučavanjem objavljene pisane građe u vezi sa predmetnom tematikom, kao i kroz analizu istorijskih dokumenata i planske dokumentacije, deskriptivnom metodom se kroz rad izlažu činjenice o istorijskim, geografskim, ekonomskim, političkim, društvenim i drugim faktorima koji su uticali na razvoj i transformaciju grada Prištine sa posebnim osvrtom na poslednju deceniju (odnosno, u širem smislu, na prethodni vek) njegovog razvoja i društveno-istorijske i planske procese koji su uslovlili transformacije gradske urbane strukture. Obzirom da je izvestan deo dokumentacije zasnovan na istorijskim podacima i činjenicama, kroz rad će se koristiti i istorijska metoda.

Komparativna metoda koristiće se pri poređenju različitih procesa (društveno-istorijskih, planskih, procesa transformacije) i sagledavanju njihovih uticaja na transformaciju urbane

strukture, ali i pri poređenju samih prostornih promena koje su oni usloveli. Induktivno-deduktivna metoda koristiće se da se polazeći od pojedinačnih, konkretnih činjenica dođe do odgovarajućih zaključaka i obrnuto, da se do pojedinih zaključaka dođe na osnovu raščlanjivanja celine na više elemenata. Metoda tipološke analize koristiće se pri prepoznavanju i klasifikovanju pojedinih zajedničkih elemenata transformacije urbanih sklopova i elemenata urbane strukture značajnih za predmet istraživanja.

Obzirom na samu tematiku i predmet istraživanja koristiće se i metoda grafičke simulacije rekonstrukcije ranijih stanja, predloga i mogućih rešenja.

Specifičnost urbanih pojava zahteva adekvatni način njihovog opisivanja: kroz identifikaciju na planskim dokumentima, i svim dostupnim izvorima (uključujući Google earth), poređenje sa faktičkim stanjem na licu mesta, kritičkom valorizacijom i klasifikacijom u određene kategorije.

Finalni korak istraživanja predstavljaće sinteza i interpretacija prethodnih analiza i rezultata istraživanja i njihovo poređenje sa osnovnim teorijskim postavkama, na osnovu kojih će biti izvedeni zaključci.

U svim fazama istraživanja biće korišćene sledeće tehnike istraživanja:

Terenska istraživanja obilaskom prostornih celina grada Prištine u više navrata (što je u dugom periodu procesa istraživanja već više puta obavljeno, a pogotovo u periodima 1986.-89., 1994.-5., 1997.-99., 2000.-2002. , te više kraćih poseta u periodu 2007.-2013.

Tehnika intervjuja aktera i učesnika u procesima urbanih promena u Prištini, zatim bivših i sadašnjih stanovnika Prištine.

Tehnike „evaluacije“ transformacionih tokova uzročno – posledičnih veza urbanih struktura i društveno istorijskih promena.

Tehnika istorijske analize dostupne arhivske građe o razvoju grada Prištine i takođe dostupne literature teorijskog karaktera koja razmatra transformacije urbanih struktura na primerima drugih gradova u međunarodnom okruženju.

Tehnike „interpolacije“ saznanja iz literature savremenih načina remodelacije i regeneracije na primeru rekonstrukcija urbanih segmenata grada Prištine.

Tehnike re-modelacije urbanih sklopova u fazi eksperimentisanja – preispitivanja mogućnosti planske transformacije urbanih struktura.

Analitička metoda proučavanja pisanih arhivskih podataka, članaka, opisa i prikaza nađenih rešenja i ostvarenih projekata sa različitih sajtova (a najčešće sa sajtova grada Prištine) kao i urbanističkih dokumenata planova iz različitih perioda.

Metode sinteze o zakonomernostima dosadašnjeg i budućeg razvoja gradova i sa balkanskog područja na primeru grada Prištine .

Analiza predloga i preporuka urbanista i arhitekata za unapređenje urbanih struktura.

**2 TEORETSKO -
MODELSKI NIVO
ISTRAŽIVANJA GRADA**

2.1 Grad

2.1.1 Grad - pojam i definicija

Grad (town) je mesto sa mnogo ulica i zgrada gde ljudi žive i rade. Gradovi su veći od sela i manji od velikih gradova (cities). Mnoga mesta koja se zovu gradovima (towns) u Britaniji se nazivaju velikim gradovima (cities) u Sjedinjenim Državama.¹

Grad (city) je veliki grad.²

Grad (town) - "tip naselja . Manje urbano područje, ali grad se ne može definisati ekzaktnom veličinom ili funkcijom. U S.A.D.-u "siti " se obično koristi za naselja preko 5000 stanovnika: "gradovi- town" su retki. Obrati pažnju da postoji značajna debata o tome šta čini srednjovekovni "grad" (koja nije nepovezana sa debatom o malim gradovima - boroughs³) Naglasak na zakone iz XIX veka o trgovačkom pravu i opštinskom pravu je suština srednjovekovnog grada koja je napuštena u korist funkcionalističkog pristupa (Clarke and Simms, 1985, pp. 674-676; Schledermann, 1971)".⁴

Jezički, pridev "komun (lat. communis)... opšti, zajednički javni" je izveden u "komuna (fr. commune) opština, teritorijalna jedinica..."što je dalje osnova za pridev "komunalni (lat. communalis) opštinski, koji se tiče opštine, koji pripada opštini"⁵- koji preneseno, videti za komunu- komunalno, zatim "urbanizirati (lat. urbs ge. urbis grad, varoš, urbanus) učiniti po gradski, povarošiti... urbanistika (lat. urbs, urbanus) nauka o uređenju gradova s obzirom na estetske, higijenske i praktične potrebe stanovnika. urbanski (lat. urbanus) gradski, varoški; obrazovan, uglađen, pristojan".⁶ i da dodamo iz "civis (lat. civis) građanin" izvedeni su "civil (lat. civilis građanski) građanstvo, građanbaniski stalež..." odnosno civilan (lt. civilis) građanski; učtiv, uglađen, uljudni, uljuđen, pristojan" do "civilizacija (nlat. civilisatio) stepen kulture koji dolazi iza varvarstva i na kome se, malo pomalo, čovek privakava da živi u skladnoj zajednici sa svojim bližnjima; prosvećenost, obrazovanost, uljuđenost, društvena usklađenost".⁷

Urbs, urbis (lat) - grad, iz koga su izvedeni pridevi urbano, urbanističko, pa čak i urbanizam kao delatnost, suprotno od rus, ruris (lat.) selo čime se pravi osnovna distinkcija između sela i grada kao slođenih civilizacijskih fenomena.

1 Sinclair, John(ed.). Collins Cobulild English Dictionary for Advanced Learners, Glasgow: HarperCollins Publishers, 2001. p. 1656. (прев. аутор)

² ibid, p. 262 (прев. аутор)

³ borough - 1. mali grad sa ssmoupravom, 2. grad koji ima svog poslanika u skupštini. u Grujić, B. i Srđević I.: *New Standard Dictionary English-Serbo-croatian/Serbo-croatian-English*. Cetinje: Obod. 1989. str. 39.

⁴ <http://www.urbanform.org/journal.html> приступљено 02-01-2016 у 20:25:36 PM

⁵ Vujaklija (1980) str. 445

⁶ Sinclair, str. 946-947.

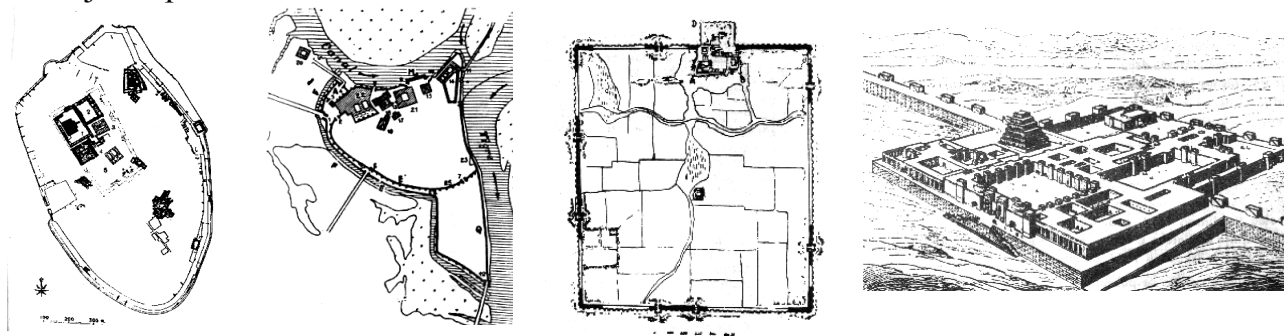
⁷ ibid, str. 1031.

2.1.2 Istorijski pregled razvoja grada u funkciji društveno-istorijskih i ekonomskih tokova

"... pet hiljada godina urbane istorije i možda isto toliko godina preistorije..."
Luis Mumford⁸

Pojava grada na prelazu iz paleolitske u neolitsku kulturu (iako se na osnovu današnjih saznanja svrstava u kasni neolit) predstavlja rezultat mnogobrojnih okolnosti.⁹

Smatra se da je najstarije kontinualno izgrađeno naselje grad Jerihon - omeđen je zidinama sa kulama i opisan u Bibliji. Datira se oko 9000 godina p.n.e.¹⁰. Prvi gradovi u dolinama velikih reka: Nila, Eufrata i Tigrisa, Inda i Žute reke su nastajali su od početka III milenijuma p.n.e.

Slika 1: Mesopotamijski gradovi sumerske i asirske civilizacije: Ur (plan u periodu između XXIII i XXII veka p.n.e.), Asur i (H)Korzabad (osnovan u VIII veku p.n.e.¹¹) sa perspektivnim izgledom rekonstrukcije Sargonove palate u Korzabadu.

Ostaci ovih gradova iz daleke prošlosti su oskudni, ali se na osnovu njih ipak mogu uočiti njihove osnovne karakteristike, kao i međusobne razlike. Njihov nastanak se smatra nezavisnim (zbog nemogućnosti da se uspostave međusobne uslovljenosti među njima), što je razlog da ne možemo govoriti o jednom i jedinstvenom putu urbanog razvoja. Zajednička karakteristika svih je povoljna klima područja na kome su nastali, kao i prirodna komunikacija i ostale povoljnosti koje pruža reka.

⁸ Mumford, L. (2006.) *Grad istoriji*, str. 57.

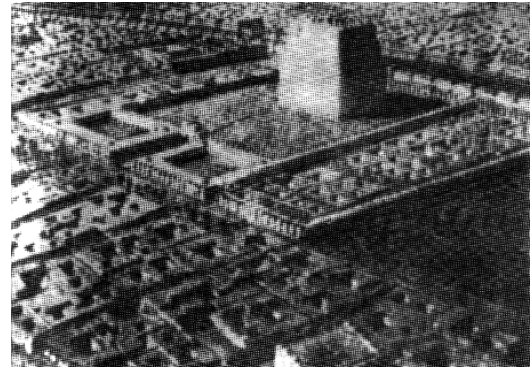
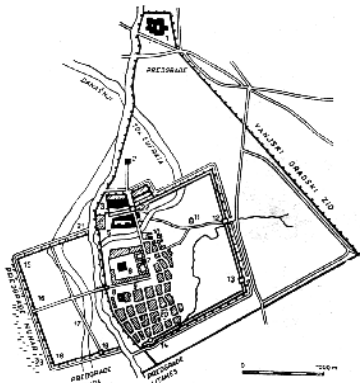
⁹ Grad evoluirao iz predhodno nastalih ljudskih naselja. Pre fizičke pojave grada razvile su se mnogobrojne institucije koje karakterišu civilizaciju, a koje su omogućene stvaranjem viškova vrednosti velikim pronalascima u domenu poljoprivrede: odomaćivanje žita, pronalazak pluga i gradnja kanala za navodnjavanje. Među njima se izdvajaju: institucija vladara koja se razvila iz uloge "lokalnog harambaše", i poretka koji je usledio u vidu društvenog uređenja, zatim je značajna uloga mitologije, kulta i religije koji su imali svoju specifičnu ulogu i u razvoju gradova. Uvećano i koncentrisano stanovništvo počinje da se bavi novim zanimanjima, odnosno javlja se nova podela rada. Sa ovim promenama javlja se i novi fizički oblik staništa ljudi (a često i božanstava): grad. Prema Mumford, *Grad u historiji*, str. 6-27.

¹⁰ Jericho. 2014. Encyclopædia Britannica Online. Retrieved 18 November, 2014, from <http://www.britannica.com/EBchecked/topic/302707/Jericho>.

B. Bogdanović. 1976, *Urbs i logos*, str. 125, o pitanju može li se prvobitno naselje Jerihon smatrati gradom, u gorjem izvoru stoji da se od prvobitnog lovkog naselja nakon 1000 godina razvio utvrđeni grad sa 2000-3000 stanovnika.

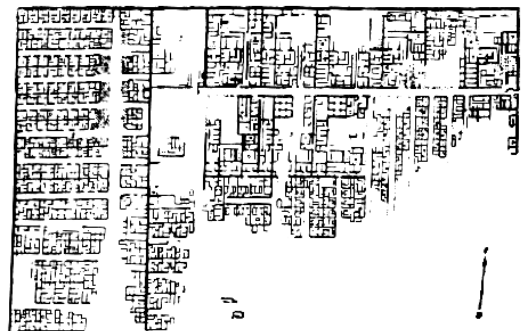
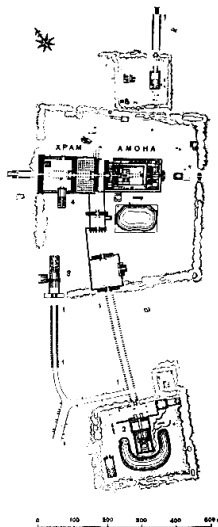
¹¹ Mirković (1983), str. 7

Gradovi Mesopotamije izgrađeni su na velikim terasama od nepečene opeke od koje su građeni i monumentalni gradski zidovi. Unutar njih su na dominantnom mestu, do koga se od velike kapije stiže naglašenom ulicom, smešteni hram-zigurat i kraljevska palata a oko njih stambeni delovi grada. Predpostavlja se da je najveći asirski grad Niniva 'mogla imati do 200 000 stanovnika', isti broj kao i za planski izgrađeni Novi Vavilon (Maksimović, 1972, str. 23 i 24).

lika 2: Novi grad Vavilon (VI vek p.n.e¹²) i izgledi rekonstrukcija Ištar-kapije i procesije, i rekonstrukcije religioznog centra i stambenih blokova.

Stari Egipat se karakteriše razvijenim nekropolama (kompleksi piramida) i kompleksima hramova, dok ostataka gradova ima jako malo. Ono što karakteriše gradove je da su bili podizani na visoravnima tako da su u vreme poplava, po rečima Herodota, ličili na "ostrva Egejskog mora".¹³ Karakteristični su i gradovi robova koji su gradili hramove i piramide. Najstariji gradovi se odlikuju nepravilnom uređajnom osnovom, koja se smatra posledicom spontanog ili organskog rasta kroz vreme, kao grad Ahetaton, ili geometrijski pravilnim osnovama poput grada Kahuna (sagrađen za robove koji su gradili piramide u Ilahunu) koji se smatraju prvim planskim osnovama grada.

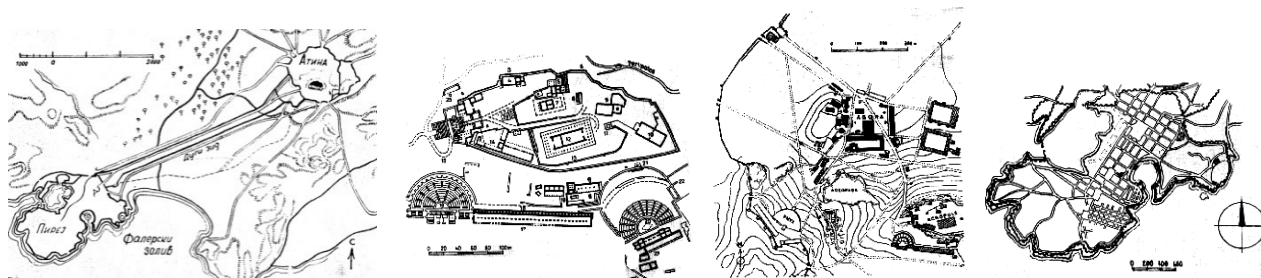

Slika 3: Staroegipatski gradovi: plan ekropole u Karnaku, izgled kompleksa piramida u Gizi (početkom III milenijum p.n.e.) i osnova grada Kahuna iz XIX veka p.n.e.¹⁴

¹² Maksimović (1972), str. 24.

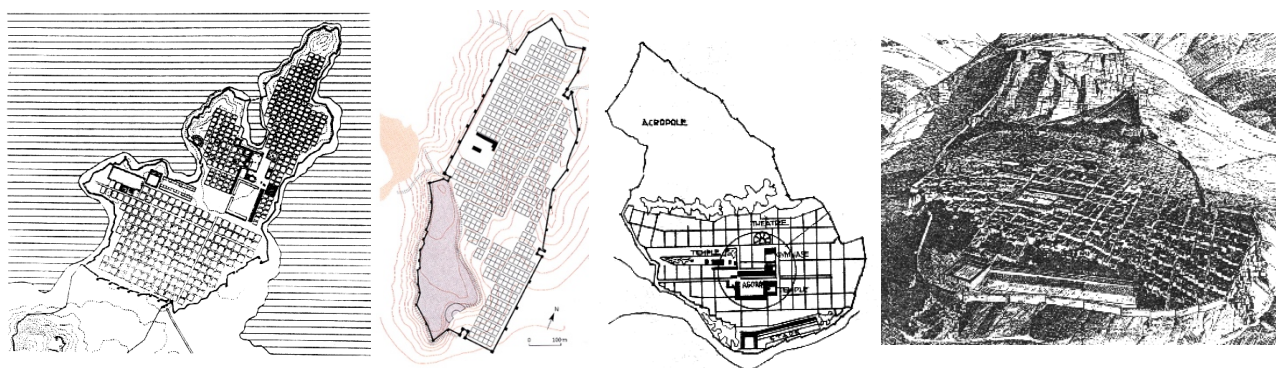
¹³ Lewis Mumford, *Grad u historiji*, str. 67.

¹⁴ Maksimović, (1972), str. 16

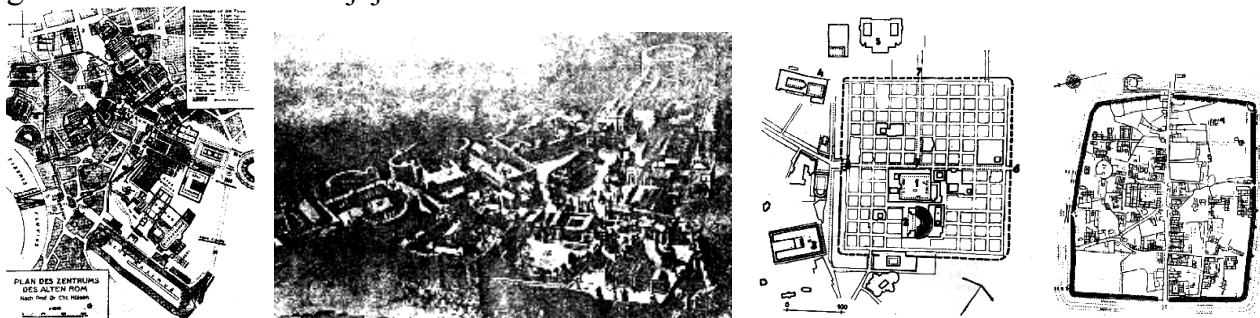
Slika 4: Antička Atina: šematski prikaz grada, akropolj, agora i luka u Pireju.

Na gradove antičke Grčke presudan uticaj imala je demokratija kao oblik vladavine, tako da je velika pažnja posvećena razvijanju javnih sadržaja i javnih prostora koji su grupisani oko agore. Uvažavajući i iskorišćavajući prirodne uslove, oni grade hramove na istaknutom "akropolju", dok su niži stambeni delovi uglavnom razvijeni po Hipodamusovoj šemi: pravilna, pravougaona mreža ulica. Ova šema predstavlja osnovu za razvitak kolonijalnih gradova u doba ekspanzije stare Grčke (od VIII veka p.n.e.).

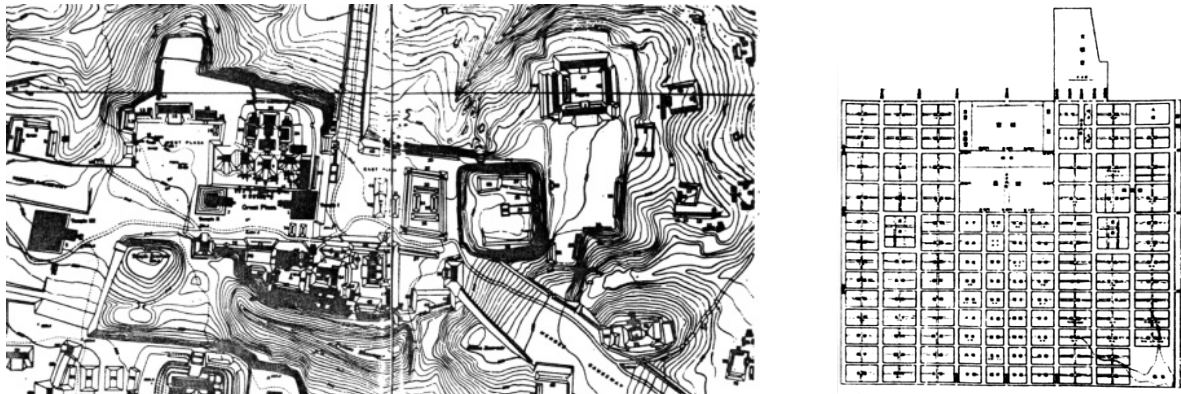
Slika 5: Antički grčki gradovi sa ortogonalnim planskim osnovama: Milet (V vek p.n.e.), Olint i Prijena (osnova i izgled).

Antički rimski gradovi, sa izuzetkom Rima koji se razvio na svojih 7 brežuljaka, za vreme ekspanzije rimske imperije razvijali su se iz rimskih vojnih logora - kastruma, i karakterišu se pravougaonom osnovom, jasnom planimetrijom i organizacijom oko glavnih ulica cardo i decumanus koje se seku pod pravim uglom i u čijem preseku je organizovan gradski centar. Predstavljaju zatvorene celine.

Slika 6: Antički Rim - centar grada i izgled rekonstrukcije Foruma i Kapitola, i rimski kastrumi - vojni logori Timgrad u severnoj Africi i Kerwent (Caerwent) u južnom Velsu.

U Južnoj Americi se u predistorijskom¹⁵ i ranom istorijskom periodu razvilo više kultura i gradova. Kultura Maja je razvila u periodu od 250. do 900. godine p.n.e. grad Tikal sa karakterističnim piramidama na istaknutom geografskom položaju.

Slika 7: Staromeksički grad Tikal, praistorijska kultura Maja sa karakterističnim piramidama, i grad Čangan u drevnoj Kini, sa 4 tipa blokova oko carske palate u severnom delu grada.

Kinesko društvo je još u preistorijskom periodu prešlo iz robovlasničkog društva u feudalno, a urbanistička delatnost je zasnovana na religioznim pravilima o strukturi gradova pod nazivom "Fen-šuj" koja su se zadržala do kraja XIX veka. Gradovi su projektovani prema predstavi sveta u obliku kvadrata sa osovinama okrenutim prema kardinalnim stranama sveta. Gradovi iz perioda Šu dinastije (1050.-250. god. p.n.e.) su feudalno vojnog karaktera, opasani zidom, dok je ostale strukture (trgovce i zanatlije) pravljene posebni kvadratni grad spojen kapijama - tzv. dvostruki gradovi. Grad Čangan ili Šang-an iz VI veka je kvadratnog oblika sa jasno diferenciranim tipizovanim blokovima za različite socijalne strukture i predpostavlja se da je imao 800.000 stanovnika.¹⁶

Indijski gradovi iz tog perioda su nastali ili spontanom razvojem, ili po strogim pravilima vezanim za "religiozne propise, motive i simboliku. U obimnom delu Silpa Sastra ("Nauka o građenju") koje se sastoji iz 64 knjige, u jednoj od njih, sa naslovom Mansara, sadržana su pravila za izgradnju i ukrašavanje zgrada i gradaova".¹⁷ Gradovi su u svom uređenju morali da odražavaju predstavu vasiona odnosno uređenja sveta. Okrenuti su prema kardinalnim stranama sveta, a njihova struktura odražava socijalnu strukturu stanovnika. Postoje i tipski planovi gradova karakterističnih imena "čandita", "paramazaika" za kvadratne gradove, i "sarvatobadra, veardamana i sivastika" za druge oblike, ali uvek sa mrežom ulica orjenitom prema glavnim stranama sveta.

Slika 8: Srednjovekovni feudalni grad Karkason u Francuskoj: plan, panorama i izgled.

¹⁵ Maksimović, B. Istorija urbanizma, stari vek, NK, Beograd, 1972., str. 182-199.

¹⁶ ibid, str.200-206.

¹⁷ ibid, str. 207 (207-210)

Gradovi feudalizma, bilo da su gradovi-države, slobodni gradovi (kraljevski ili feudalni) ili crkveni gradovi ističu se, zbog čestih ratova, svojom odbrambenom ulogom. Karakterišu se odbrambenim zidinama, koje se multipliciraju kako se grad širi, i drugim odbrambenim konstrukcijama, unutar kojih se, u većini slučajeva, slobodno - organski razvijaju živopisni gradovi nepravilne uređajne osnove.

Slika 9: Islamski gradovi: Samarkand (crni deo desno), Istanbul (planovi) i Isfahan (deo perspektivnog izgleda)

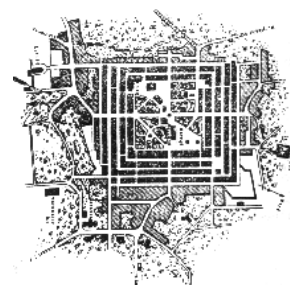
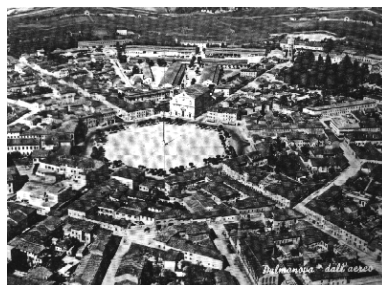
Specifični su uslovi razvoja gradova u okviru Otomanskog carstva: dominacija islama kao vladajuće religije uslovlila je specifične forme gradova koji su izrazito podeljeni na stambene delove (mahale), u potpunosti okrenute ka zaštićenom i strogo čuванom, čak potpuno izolovanom, porodičnom životu; i čaršije u kojima se odvija privredni i javni život grada. Razvijani kroz duge vremenske periode, uređajne osnove ovih gradova se karakterišu organskim rastom i nepravilnim uličnim matricama gradova.

Na mnoge naše gradove pečat je ostavila petovekovna vladavina Turaka što se ogleda u mnogim njihovim elementima - od naziva: šeher, varoš, kasaba, palanka, do njihove strukture i morfoloških elemenata grada (kao što su tipični trouglasti trgovi), kakvu struktura su nasledili i mnogi gradovi na teritoriji Balkana i koju su zadržali u nekim segmentima do današnjih dana.

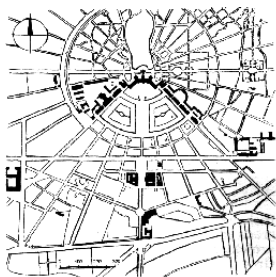
Slika 10: Matrica i struktura orijentalnih gradova zadržala se u našim krajevima do početka, čak i sredine XX veka kao što se vidi na ovim matricama Novog Pazara, Vlasotinca i Pirota.

U gradovima renesanse dolazi do transformacije srednjovekovnih gradova po uzorima na gradove klasičnog starog veka. Tu se prvenstveno misli na težnju za uvođenjem planimetrije u nepravilne srednjovekovne gradske matrice kroz regulaciju ulica i trgova, izgradnju novih objekata po klasičnim uzorima, ali na jedan spontan, postepen način, uvek se prilagođavajući okruženju. Pored ovoga, ideje utopista ovog perioda su izražene u projektima i realizacijama idealnih gradova sa geometrijski pravilnim oblikom i planimetrijom

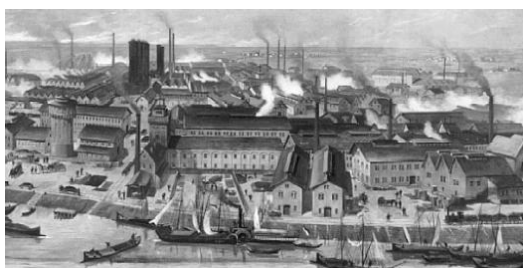
Slika 11: Renesansni idealni gradovi - pravilne geometrijske forme gradova: Palmanova (osnova i izgled) i Frojdenštat (XVI vek).

Umetnička komponenta renesanse je kulminirala u gradovima baroka. Težnja za stvaranjem složenih kompozicija slobodne forme ostvaruje se primenom novih oblika (monumentalne akse, dijagonale, kružne i ovalne forme) i razmera gradskih prostora. Barok obogaćuje gradove planiranim efektima raskošnih kompozicija. Karakterističan je primer Pariza koji je posle francuske buržoaske revolucije 1789. godine prosečen mrežom širokih bulevara i avenija (ne samo iz estetskih razloga, već i da bi se sprečilo stvaranje barikada u uskim ulicama) u čijim su presecima formirani monumentalni trgovi.

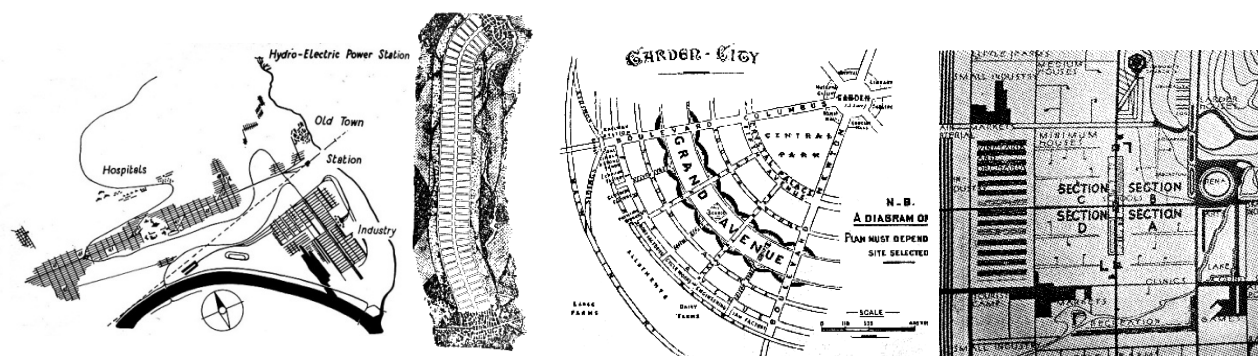

Slika 12: Barokne kompozicije Karlsruhea (plan ulične mreže i panoramski izgled) i izgled dela baroknog Pariza.

Kapitalistički gradovi se odlikuju težnjom za ostvarivanjem profita u svakom pogledu. Karakterišu se naglim porastom broja stanovnika, te dolazi do pretrpavanja postojećih gradova što utiče na pogoršanje higijenskih uslova u gradovima. Izgradnja radničkih četvrti, naselja, pa i čitavih industrijskih gradova je potređena stvaranju profita uz minimalne higijenske i ostale standarde što još više naglašava probleme gradova.

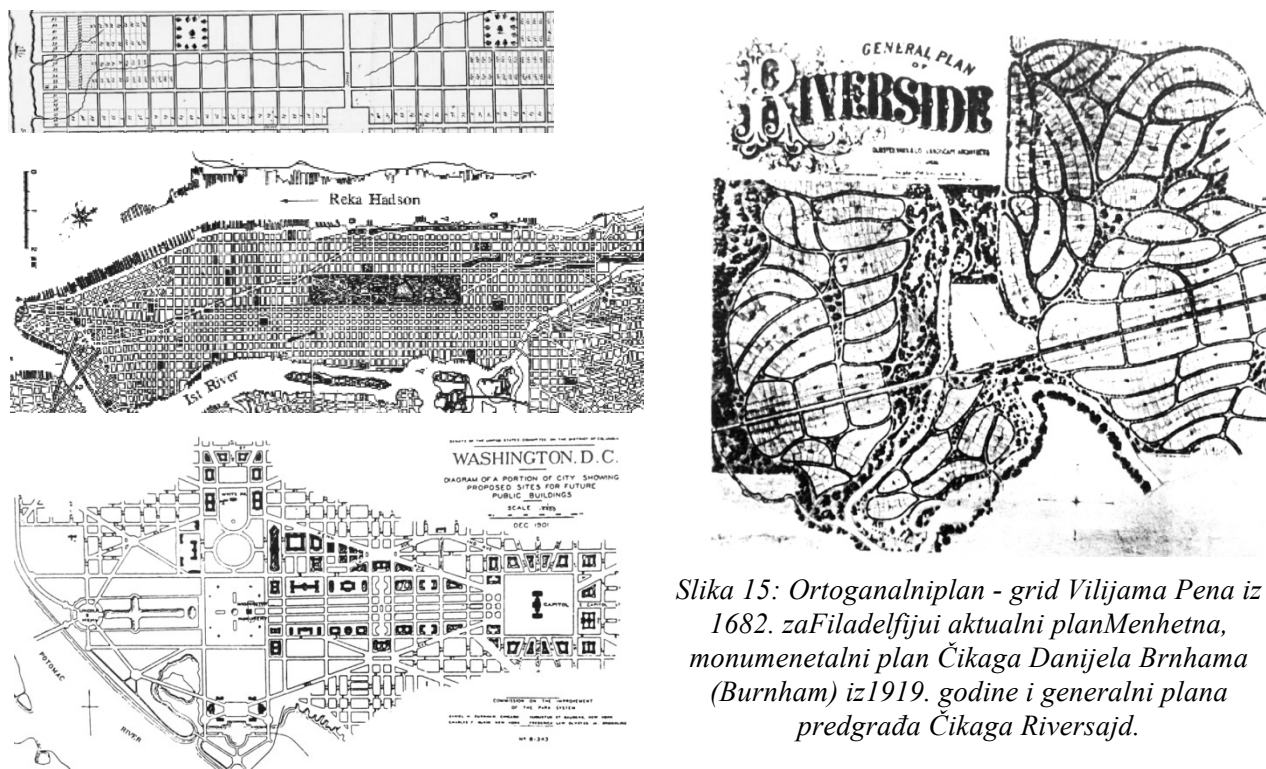

Slika 13: BASF hemijska industrija u Ludvigshafenu 1881.god., Magnitogorsk – klasični primer sovjetskog industrijskog grada i Pitsburške Homsted čeličane (oko 1925. god.)

Slika 14: Teorije modernog grada: industrijski grad Tonija Garnijea, "linearni grad" Soria I Mate, "vrtini grad" Ebenezera Hauarda, "razređeni grad" Frenk Lojd Rajta i "ozareni grad" Le Korbizijea.

Reakcija na ovakve uslove života u gradovima ogleda se u promišljanju mogućnosti kvalitetnijeg stanovanja i opšteg uređenja gradova koje je rezultiralo teorijama razvoja grada. Od ideje modernog industrijskog grada Tonija Garnijea, preko regionalnog modela vrtinih gradova Ebenezera Hauarda, teorije linearnih gradova Soria I Mate i Miljutina, pa do serije 'raširenih' (Broadacre) gradova Frenk Lojd Rajta, novi koncepti su uticali na razvoj gradova širom sveta te tako izvršili veliki uticaj na razvitak modernog urbanizma ujedno sa gradovima¹⁸ ili delovima gradova izgrađenim prema ovim modelima.

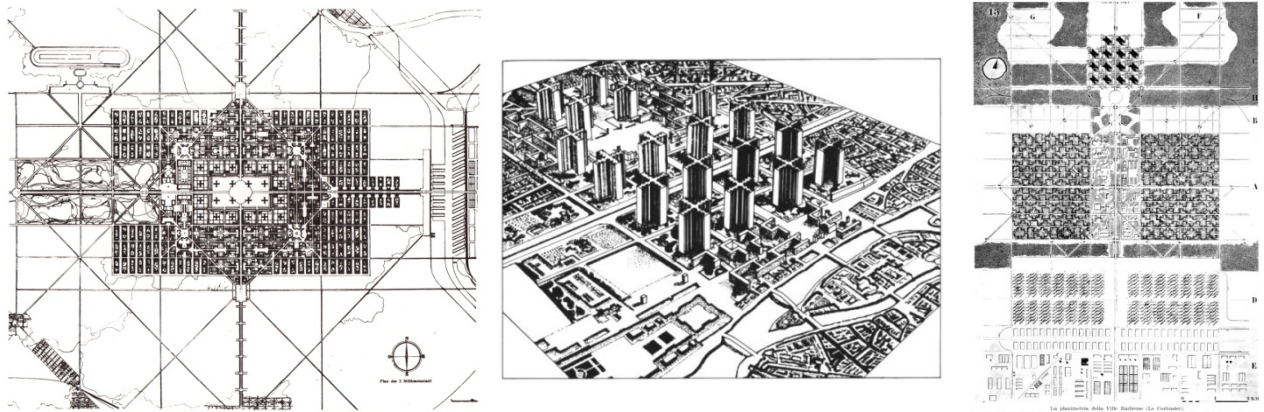

Slika 15: Ortogonalniplan - grid Vilijama Pena iz 1682. za Filadelfiju i aktualni plan Menhetna, monumenetalni plan Čikaga Danijela Brnhama (Burnham) iz 1919. godine i generalni plana predgrađa Čikaga Riversajd.

¹⁸od četvrti "Les Etats-Unis" u Lionu (1921-1933) http://www.museurbaintonygarnier.com/an-glais/2_3.html pristupljeno 17.12.2014 13:13:41) preko vrtinog grada Lečvorta u Velikoj Britaniji i širom svet, zatim planova za linearni razvoj Madrida i Magnitogorska, te razvoja američkih gradova R. Anvina.

Gradovi Amerike se razvijaju na planskim osnovama usvojenim kod njihovog osnivanja: jos daleke 1682. godine Vilijam Pen je priv primenio ortogonalni - tzv. grid plan za Filadelfiju (Philadelphia) kao racionalan, pregledan i ekonomičan (profitabilan), dok prva ortogonalna uređajna osnova Menhetna (Manhattan) datira iz 1811. godine i predstavlja najpoznatiji "grid" Amerike.¹⁹ Uporedo, Pokret za lepi grad (City Beautiful movement) utiče na primenu baroknih i neoklasičnih principa i formiranje grandioznih, monumentalnih urbanih kompozicija kao npr. u Čikagu i Vašingtonu (Chicago, Washington D.C.).²⁰ Značajni su i uticaji ideje vrtnih gradova na pojedine delove američkih gradova: od predgradja Čikaga Riversajd Frederika Loa Olmsteda (Riverside, Frederick Law Olmsted) ih 1869., do naselje Sanisajd (Sunnyside) i Forest Hilsa (Forest Hills) u Nju Jorku, u okrugu Kvins (New York, Queens borrough) koje su projektovali Klarens Štajn (Clarence Stein) i Henri Rajt (Henry Whight) 1924. i 1926, te na mnoga druga naselja širom Amerike tog doba.²¹

Le Korbizije je, nakon plana za Savremeni grad za 3 miliona stanovnika iz 1922. godine i i Plana Voazen (Plan Voisin) iz 1925. godine za centralnu zonu Pariza, razvio 30-ih godina plan za "Ozareni grad" (Ville radieuse). Jedna od glavnih odlika je insistiranje na omogućavanju njegove "tri osnovne životne radosti": prostora, sunca i zelenila, koje je on postigao formirajući radne, stambene i upravno-administrativne pojase (gradske zone), razdvojene zelenilom i rekreativnim površinama, sa visokim objektima izdignutim na stubove, a sve povezano moćnim saobraćajnicama iznad nivoa terena, ostavljajući slobodno tlo za zelene površine i pešake.

Slika 16: Le Korbizijeove vizije grada: grad za 3 miliona stanovnika, plan Vuazen (Voisin) za Pariz i Ozareni grad (La Ville Radieuse).

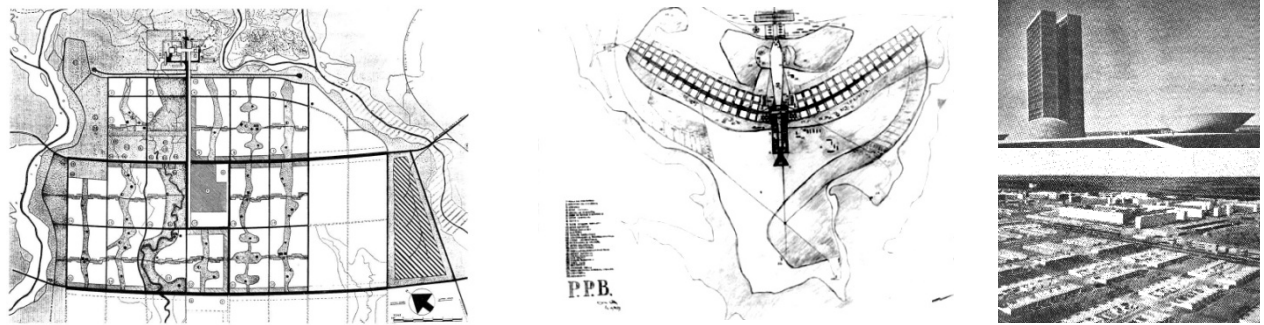
Tema 4. Kongresa CIAMA (Internacionalni kongres moderne arhitekture) 1933. godine koji je održan na brodu između Marseja i Atine je bio funkcionalni grad. Kao odgovor na nagomilane probleme gradova ponuđeno je razdvajanje funkcija grada (zoniranje) u odvojene delove grada: za stanovanje, rad i sport i rekreaciju, koji će efikasno biti povezani saobraćajem. Posebna pažnja je posvećena trećoj dimenziji grada, odnosno njegovom rastu u visinu.

¹⁹ <http://www.britannica.com/topic/urban-planning#ref292909> pristupljeno 21.8.2015 15:24:24

²⁰ Barnett, p. 26-31; <http://www.britannica.com/topic/City-Beautiful-movement> pristupljeno 21.8.2015 15:27:59

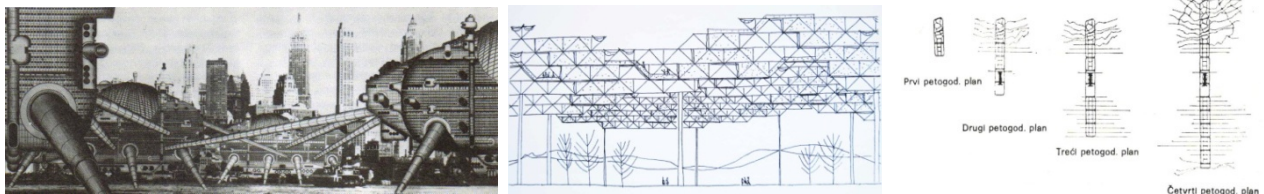
²¹ Barnett, str. 82-83.

Moderne ideje u urbanizmu su uticale na gradove širom sveta. Kao vrhunac modernog urbanizma grade se novi moderni gradovi prema principima CIAM-a. To su pre svega Čandigar u Indiji prema projektu Le Korbizijea i Brazilija u Brazilu Lucija Koste i Oskara Nimajera iz 50-ih godina. Mnogi gradovi širom sveta dobijaju nove savremene delove, kod nas je najveći Novi Beograd, te novi delovi Zagreba, Sarajeva, Skoplja (posebno urbani razvoj posle zemljotresa 1963. godine), te novi delovi Prištine. Ambiciozni projekti su najčešće značili masovnu stambenu izgradnju kojom je trebalo zadovoljiti veliki priliv stanovnika u pomenute gradove.

Slika 17: Moderni gradovi: plan Čandigara (osnova) Le Korbizijea i Brazilija Lucija Koste i Oskara Nimajera (plan, izgled centra i izgled stambenog naselja).

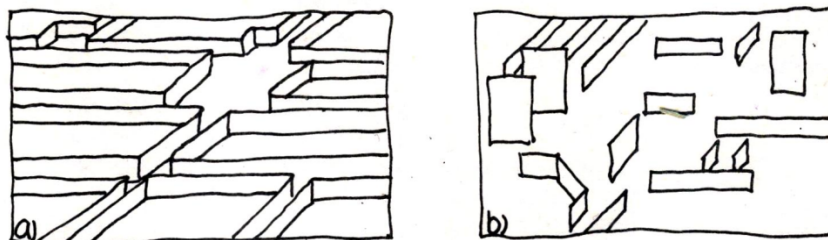
U 60-im vizija urbog razvoja, pored uticaja tehničko tehnoloških dostignuća, dobija nove impulse iz graničnih oblasti dizajna - filma, scenografije čak i stripa, javlja se grupa Archigrama u Velikoj Britaniji koji istražuju nove izražajne forme dodavanja stambenih i ostalih jedinica na vertikalne infrastrukturne nosače, popularno nazvane "utikački grad" (plug-in city), megastrukture svih vrsta pa i one koje se kreću - "šetajući grad" (walking city). Dalje, razmatra se osvajanje prostora u visinu kao kod Spacijalnog grada Jone Fridmana - trodimenzionalne mreže koja nosi sve gradske strukture, visoko iznad tla, oslonjena na stubove. U Japanu grupa Metabolista razrađuje koncept dodavanja i rasta u obliku novih formi, dopunjujući istraživanja mogućnostima širenja grada na vodi i u vodi, kao kod projekta za Tokijski zaliv.

Slika 18: Hodajući grad grupe (Walking City) Archigram i (Spacijalni grad Spatial City) Jone Fridmana i Tangeov projekat za Tokijski zaliv (1960)

Dosledna i doslovna primena modernih principa rezultirala je često u praksi time da je grad postao skup usamljenih objekata u zelenilu povezanih razvijenim saobraćajnicama projektovanim za efikasno i brzo kretanje, ili "razgrađeni" grad razdvojenih funkcija, okružen spavaonicama bez identiteta i duše. Transformišući do svoje suprotnosti tradicionalne prostore grada, moderni grad je razorio i vekovima stvarane vrednosti grada - umesto ušuškanih trgova dobio je saobraćajne trgove/parkinge, kružne tokove i petlje, umesto

gradskih ulica koje spajaju delove grada, dobio je efikasne saobraćajnice odvojene od građevina i pešaka, umesto tradicionalnih kuća i komšiluka dobio je velike unificirane gradske blokove, "zidove" i solitere okružene ledinama koje su trebale da budu zelenilo grada.

Slika 19: Odnos tradicionalnog, blokovskog sistema gradskog prostora i modernog grada kao skupa objekata (R. Krier) - od prostornog kontinuuma do skupa kuća.

Građani su postali rastrzani između razjedinjenih delova grada gubeći veliki deo dana da stignu na svoja udaljena odredišta umesto da se kreću kroz fina tkanja gradova ulicama punim različitih sadržaja koje povezuju stambene i radne delove grada suptilno ih preplićući sa uređenim zelenim oazama u gradovima.

Mnogobrojne kritike modernog grada²² imaju za rezultat sve veće interesovanje za tradicionalne vrednosti gradova. Kritikujući ostvarenja modernog urbanizma, teži se da se modernim tehnološkim i izražajnim sredstvima uređenje gradova približi našem dobu na način koji će maksimalno zadovoljiti mnogobrojne potrebe savremenog čoveka, u funkcionalnom, ali i u estetskom pogledu. Teoretski, ali i izvedeni radovi Salvatorea Muratorija, Alda Rosija, Roba i Leona Kriera, Roberta Venturija, Kevina Linča, Gordona Kalena, Kolina Roua, Freda Ketera, i mnogih drugih, kao i ponovni interes za umetničko oblikovanje grada Kamila Zitea²³ s kraja XIX veka su obeležili ovaj period²⁴. Bilo da su istraživali pojedine aspekte modernog grada od percepcije, preko kompozicije, do estetike, ili da su se bavili odnosom tradicionalnog i modernog grada, skrenuli su pažnju na do tada zanemarene aspekte funkcionisanja i fizičke strukture grada, te ponudili nove odgovore na probleme grada. Kod nas se izdvaja studija Miloša Perovića iz 80-ih godina o rekonstrukciji Savskog basena u Beogradu²⁵.

Carls Dženks u knjizi "Jezik postmoderne arhitekture" smrt modernizma simbolično vidi u rušenje naselja Prut Ajgo u Sent Luisu u Misuriju, SAD (*Pruitt Igoe, Saint Louis, Missouri, USA*)²⁶, koje vidi kao konačanu predaju ideje moderne arhitekture.

²² Miloš Perović, *Iskustva prošlosti*, str. 89 (napomene br. 19 i 21).

²³ navesti nazive knjiga i projekte pomenutih autora.

²⁴ pored prostornih i estetskih aspekata značajan je i interes za psihološki, socijalni, ekonomski, društveni, politički, filozofski i kulturološki aspekt razvitka grada - nezaobilazni radovi Kevina Linča, Anri Lefevra, Džejn Džejkobs i ostalih.

²⁵ Perović (1985.) *Iskustva prošlost*

²⁶ Naselje je projektovao arhitekta Minoru Jamasaki, a podignuto je na mestu slamova 1955. godine. Sačinjavale su ga 33 istovetne 11-spratnice ravnomerno raspoređene na površini od 23 ha. Pravljeno za nižu ekonomsku klasu stanovnika, štedelo se na mnogim elementima standarda naselja, tako da nikad nije potpuno useljeno, a ubrzo su se pokazale mnoge negativne strane, te je naseljenost 1965. godine pala ispod 60%. Napušteni i razoreni stanovi ubrzo su postali leglo kriminala i vlasti su odlučile da ga sruše miniranjem. Prva zgrada je srušena u martu 1972. godine,

Slika 20: Pruitt Ajgo, izgled naselja i njegovo rušenje 1972. godine

Nan Elin, jedna od najuticajnijih teoretičara i kritičara postmodernog urbanizma, autor je studije "Postmoderni urbanizam" koju prepoznaju kao "urbanistički tekst našeg vremena"²⁷ Ona definiše postmoderni urbanizam "u odnosu na moderni urbanizam prvo kao vraćanje istoricizma i obnovljeno traženje urbaniteta, drugo kao novo isticanje kontekstualizma, regionalizma, lokacije/mesta, pluralizma, traženje karaktera i populizma, treće kao obnovljeno korišćenje dekoracije, ornamentacije, simbolizma, humora, kolaža i ljudskog merila (između ostalog) i četvrto kao skromni i anti-utopijski apolitizam koji više ne traži idealna rešenja u velikoj razmeri - sa pridruženim karakteristikama male razmere, čitljivi neo-tradicionalni projekti koji pružaju usluge potrošačkim ukusima i uključuju građansko učešće (da navedemo samo nekoliko od njegovih ključnih karakteristika)"²⁸.

Ona prepoznaje više pravaca i tokova u okviru postmodernog urbanizma. Kao najuticajnije autore među neoracionalistima prepoznaje Alda Rosija i Leona Kriera kao najglasnijeg zagovornika Pokreta za obnovu evropskog grada, a među neoklasičarima Žozefa Belmona, Rikarda Bofilja i Manuela Injigeza. Za nju je nezaobilazan i uticaj otvorene arhitekture Hermana Herbergera, francuske verzije postmodernizma od Grupe 7 do Bernara Čumija, kao i arhitektonskih izložbi 80-ih godina²⁹.

Kao romantični racionalista³⁰ Rob Krier razmatra tipološke i morfološke osnove pojma gradski prostor, na koje nadovezuje studiju "Nestajanja gradskog prostora u izgradnji gradova XX veka" pre nego što ponudi "Predlog rekonstrukcija razorenih gradskih prostora na primerima gradskog jezgra Štutgarta"³¹.

Pored gradskog centra, fokus se stavlja na odnos centar - predgrađe, prigrada, ivica grada, i tu su angažovani neki od najpoznatijih arhitekata (Rosi, Krier, Kolhas, Hal) na raznim projektima, povezujući načela funkcionalizma sa tradicionalnim gradom.

a za njom i ostale. Snimljen je film "Pruitt Igoe Myth" u kome je uz intervju sa stanovnicima naselja, prikazano i opisano njegovo stanje kao i okolnosti koje su dovele do rušenja i samo rušenje naselja.

Film je ljubaznošću pok. profesora Borka Novakovića prikazan studentima V godine arhitekture u Prištini 1984. godine u okviru redovnih predavanja na predmetu Urbanizam II.

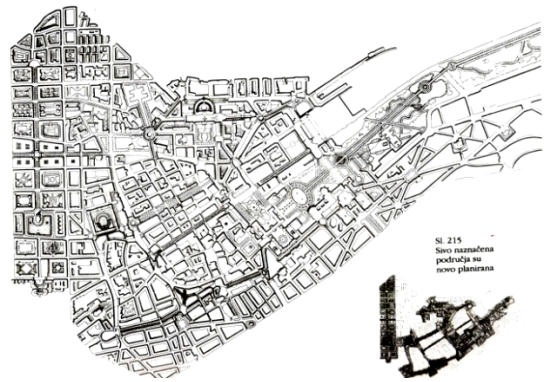
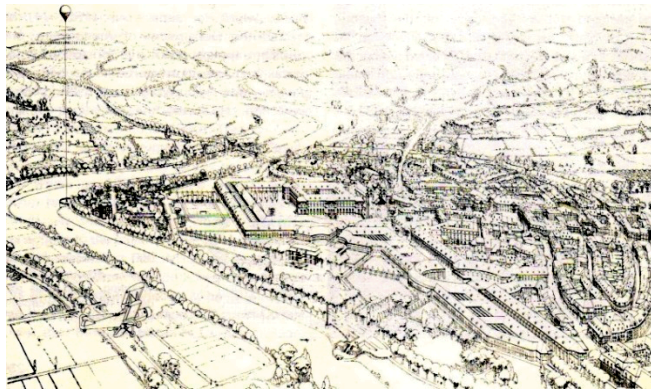
²⁷ Elin, N. 2007, "Themes of Postmodern Urbanism" in *The Urban Reader*, edited by Michael Larice and Elizabeth McDonald. New York: Routledge, 2007., from Editors introduction, (http://www.nanellin.com/wp-content/uploads/2013/04/ThemesPostmodernUrbanism_UrbanDesignReader.pdf)

²⁸ ibid, editors introduction

²⁹ Elin N. 2004. *Postmoderni urbanizam*. Beograd: Orion-art. str. 34-62.

³⁰ Kleefisch-Jobst, U., Flagge, I.(eds) (2005) Katalog za izložbu u Nemačkom muzeju arhitekture u Frankfurtu na Majni. od 6. avgusta do 30. oktobra 2005.

³¹ R. Krier. 1991. *Gradski prostor u teoriji i praksi*. Beograd: GK.

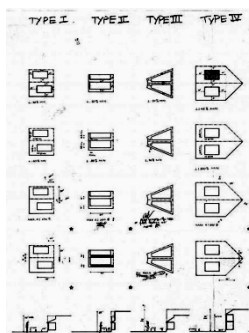
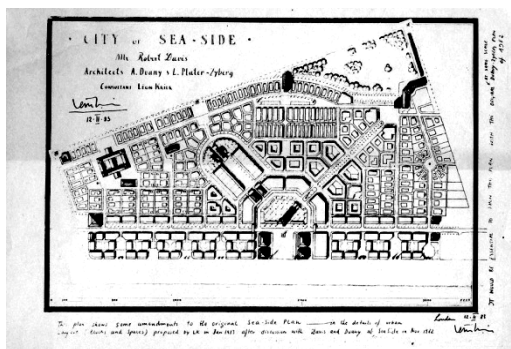

Slika 21: Projekat Leona Kriera za Eternah - Luksemburg)1970. Ispod kontinualnog dvovodnog krova nalaze se različite funkcije i predlog za centra Štutgarta Roba Kriera

U okviru neotradicionalnog urbanizma Nan Elin prepoznaje dve najpoznatije američke verzije: "izgradnju tradicionalnog susedstva ili oblasti tzv. TND (Traditional Neighbourhood Development/district) i tzv. pešački džep (pedestrian pocket)"³².

Pokret Novi Urbanizam (New Urbanism), razvijen je u Americi početkom 90-ih godina, zalaže se za obnovu postojećih urbanih centara i gradova unutar koherentnih metropolitenskih regiona, preuređenje širećih predgrađa u zajednice pravog susedstva i različitih oblasti, za očuvanje prirodne okoline i zaštitu našeg izgrađenog nasleđa"³³

Povelja Novog urbanizma, grupe autora sa Albertom Duanijem i Elizabet Plater-Ziberk na čelu, najsažetije rečeno, zalaže se za sledeće principe primenjive "na sve nivoe i razmere od pojedinačne zgrade do cele zajednice: pešačka dostupnost, povezanost, pomešana upotreba i raznolikost, pomešano stanovanje, kvalitetna arhitektura i urbanizam, tradicionalna struktura susedstva, povećana gustina, pametni prevoz, održivost i kvalitet života" uz filantropski moto Andresa Duanija da "Zbir ljudske sreće raste zbog Novog urbanizma"³⁴

Slika 22: Sisajd (Seaside) Roberta Duanija i Elizabet Plater- Ziberk: plan i urbani kodovi za formiranje naselja i urbanistički projekat sela Poundberija, arhitekte Leona Kriera

³² Elin 2004, str. 91

³³ iz Charter of the New Urbanism Congress for the New Urbanism sa <http://www.cnu.org/charter> accessed 12. Nov 2014.

³⁴ New Urbanism sa <http://newurbanism.org/newurbanism.html> accessed 14 Nov. 2014.

Prvi "grad" odnosno urbana zajednica projektovani po principima Novog Urbanizma je Sisajd (Seaside) na Floridi, SAD³⁵ izgrađen 80-ih po projektu Duanija i Plater-Ziberk (konsultant Leon Krier).

U Evropi, fondacija princa Čarlsa u Velikoj Britaniji, uz višestruke napore da poboljša uslove života u gradovima, gradi Paundberi, selo u Dorčesteru za 2500 stanovnika, prema principima Novog urbanizma (po projektu L. Kriera). Prema izjavi princa Čarlsa "tu su prisutne sve njegove ideje o arhitektonskom projektovanju, klasnoj strukturi, estetici i ekologiji. Ono što on vidi kao budućnost izgleda jako slično prošlosti: jedno selo iz XVIII veka prilagođeno za XXI vek".

S druge strane, trend rapidnog rasta postojećih gradova, od metropolitenskih područja do kontinualno izgrađenih teritorija, se nastavlja. Za razliku od početka XIX veka kad je samo 3% stanovnika Zemlje živelo u gradovima³⁶, danas na svetu postoji 922 urbana područja sa više od 500.000 stanovnika u kojima živi oko 51% svetske populacije³⁷.

Zanimljivi su statistički podaci o najvećim gradovima danas - mereno brojem stanovnika, površinom grada i gustom stanovanja. Prema V. Koku (W, Cox, 2014) stručnjaku za demografiju, se jasno vidi da se veličina gradova po različitim parametrima ne poklapa, te da postoje značajne regionalne razlike. Najnaseljeniji gradovi se nalaze u Aziji - njih 7, najveću površinu zauzimaju severnoamerički gradovi - njih 7, dok najveću gustinu imaju gradovi azijskog kontinenta od kojih je 8 sa indijskog potkontinenta.

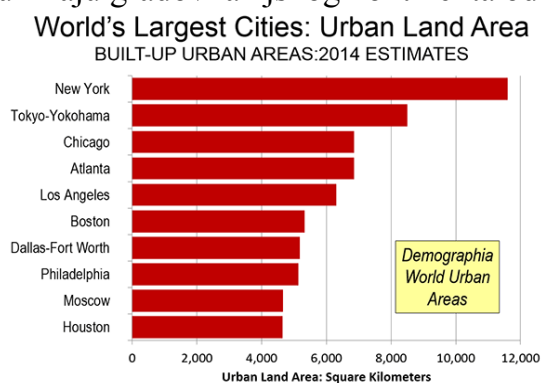

Figure 3

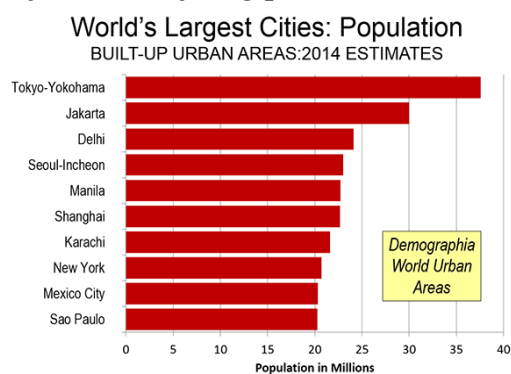

Figure 2

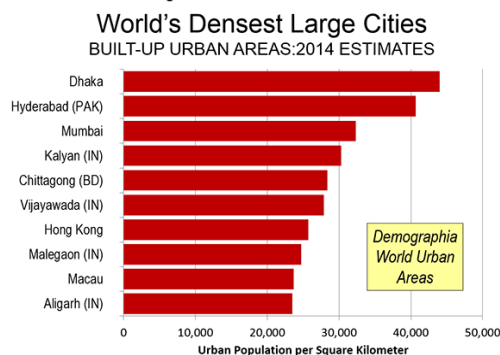

Figure 4

Slika 23: Najveći gradovi sveta - prema veličini gradskog zemljišta, prema broju stanovnika i prema gustini naseljenosti.

³⁵ <https://seaside.library.nd.edu/essays/the-plan> accessed 3.12.2014 18:27:55

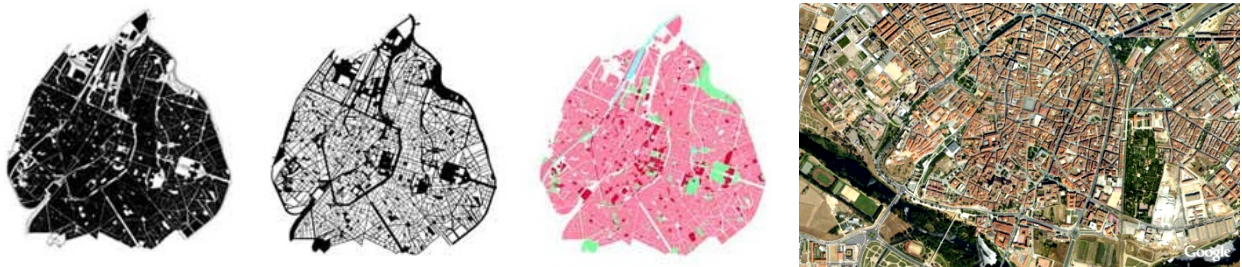
³⁶ [admin dana] "Mega gradovi, gradovi budućnosti", 2012., sa <http://www.egeografija.org/?p=1600>, pristupljeno 17-12-2014 19:03:37 PM

³⁷ <http://www.newgeography.com/content/004280-largest-world-cities-2014>, pristupljeno 15-12-2014 11:19:10 AM

Slika 24: Urbano širenje - metropolitansko područje Birmingema u Velikoj Britaniji - noćni snimak i deo panorame Los Anđelesa u SAD

Trendovi naseljavanja velikih površina teritorije, u vidu kontinualno naseljenih područja - konurbacija koji u sebe uključuju okolna naselja i menjaju odnose između centra grada, predgrađa i prigrada; dobijaju nove forme i prilagođavaju se savremenim tokovima, danas se često nazivaju i urbano širenje (urban sprawl). Pored planski izgrađenih delova različitih struktura, savremeni gradovi se bore sa neplanski izgrađenim naseljima. Nasuprot ovom trendu su kompaktni gradovi - zbijeni, velike gustine, sa pomešanim funkcijama i sa jasno definisani u odnosu na okolnu teritoriju - . Kao primer za urbana širenja često se uzimaju američki gradovi, dok su primeri kompaktnih gradova tradicionalni evropski gradovi.

Slika 25: Kompaktni grad: Brisel u Belgiji - plan grada i Salamanka u Španiji- snimak iz vazduha.

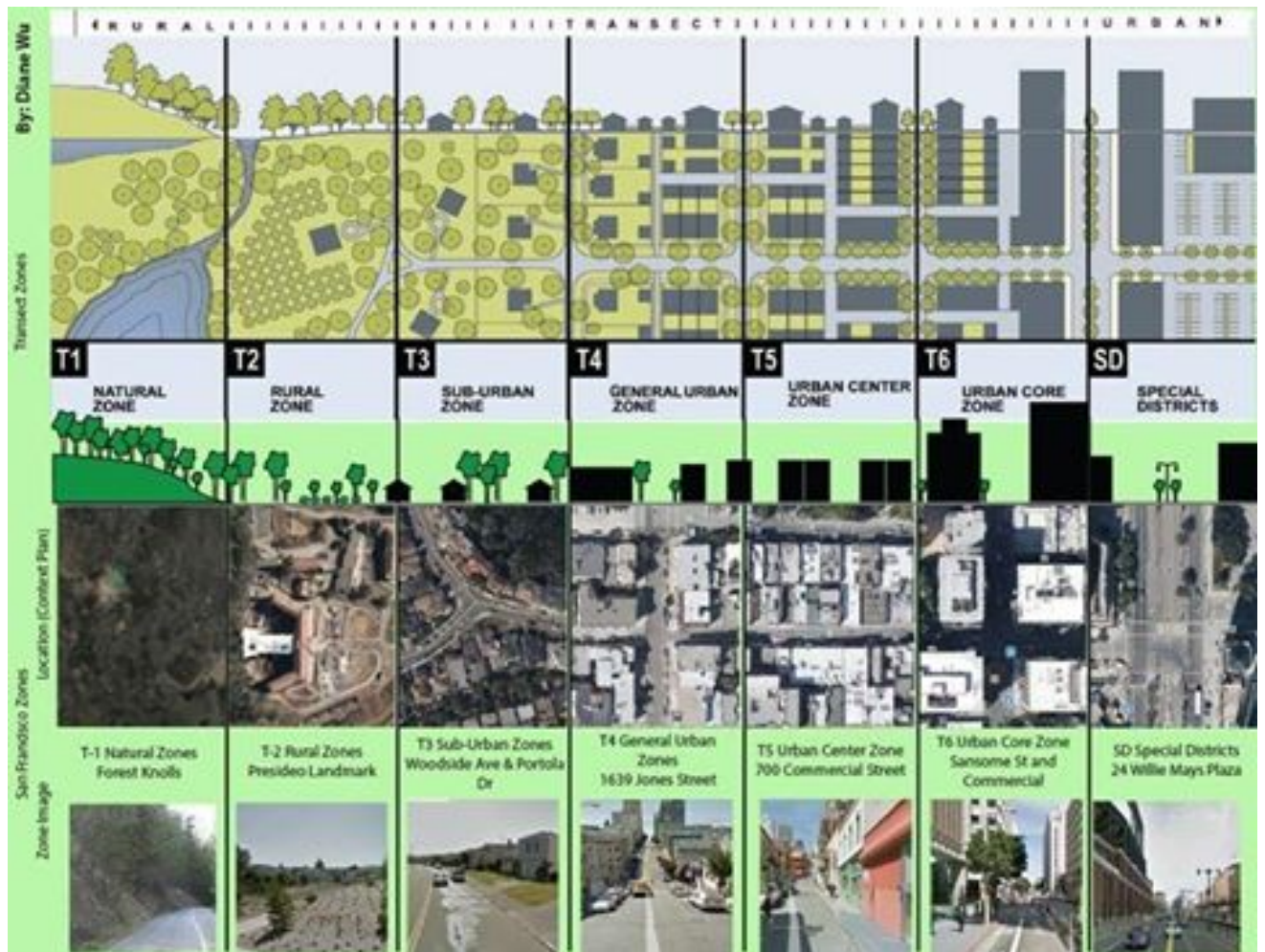
Novi urbanizam je pokušao ove dve krajnosti da poveže konceptom transekt³⁸ - oslanjajući se na "geografski poprečni presek kroz region koji se koristi da otkrije sekvence staništa" tako što "Transekt deluje tako što raspoređuje elemente koji čine ljudska staništa tako da odgovaraju geografskim lokacijama".³⁹ To je, u stvari, skup uputstava i kodova za projektovanje na određenim specifičnim lokacijama - različiti stepeni urbaniteta od slobodne prirode, preko seoskih, prigradskih do različitih stepena gradskih urbanih sredina. Na Transektu kao osnovi za formiranje uputstava za nova urbanistička projektovanja je baziran i Eko-kompaktni grad koji analizira evropske gradove, prepoznajući kvalitete koje preporučuju za projektovanje novih gradova na svim nivoima - od metropolitena do urbanog bloka-trga⁴⁰.

³⁸

<http://www.newurbanism.org/newurbanism/sitemap.html> i
<http://www.dpz.com/Initiatives/Transect> pristupljeno 15-01-2015 23:14:06 PM

³⁹ "The UrbanTransect" on <http://www.dpz.com/Initiatives/Transect> pristupljeno 15-01-2015 23:29:00 PM

⁴⁰ Mreža Eko-kompaktni grada (Eco-Compact City Network), osnovana od strane Vizije Evrope u Bolonji i Fondacije za arhitekturu iz Brisela, smatra Eko-kompaktni grad efikasnijim od

Slika 26: Transekt - presek kroz ulice u različitim stepenima urbanosti od ruralne do urbane sredine sa primerima iz prakse⁴¹

Pored tradicionalnog urbanizma, modernog (i postmodernog), novog urbanizma, jedan od značajnijih teoretičara urbanizma i prostornog planiranja Džonatan Barnet prepoznaje i do 60 vrsta odnosno trendova u urbanizmu kao što su ekološki urbanizam, bioklimatski, održivi, pojavni (emergent), integralni urbanizam, parametarski, futuristički i retrofuturistički, marketinški i digitalni, zeleni i mrežni, sociopolitički, nuklearni... da pomenemo samo neke od njih, uz autorovu opasku da se može prepoznati još i više. Stavljanje akcenta pojedinih autora na pojedinačnu karakteristiku urbanizma ne isključuje nužno njegove ostale karakteristike, te se često kriterijumi i odlike pojedinačnih urbanizama preklapaju te se nužno ovo prepoznavanje može smatrati svojevrsnom evidencijom različitih pojava u okviru urbanističkog diskursa, a nikako razgraničavanjem između različitih vrsta urbanizma.

urbanog širenja jer on troši manje teritorije, dozvoljava korektnu gustinu, dozvoljava malim trgovinama da budu na ulici i trgu, maksimizira investicije, dozvoljava stvaranje efikasne mreže javnih potreba i dozvoljava stvaranje efikasnog sistema javnog transporta, a sve za sledeće kategorije eko-kompakt grada: metropolis, grad, susedstvo, distrikt, selo, trg, blok i zgradu. (izvor: <http://www.ecocompactcity.org/home.html> pristupljeno 19-01-2015 00:33:11 AM)

⁴¹ <http://thinkorthwim.com/2007/05/18/new-urbanism-transects-a-powerful-tool-in-the-war-on-ugliness/>

Iz sveg tog mnoštva teoretskih postavki, raznolikosti postojećih gradova u specifičnim regionalnim i društveno - ekonomskim uslovima, specifičnim tehničko-tehnoloških zahteva i mogućnosti, izdvojicemo nekoliko karakterističnih pojava u razvitku grada danas:

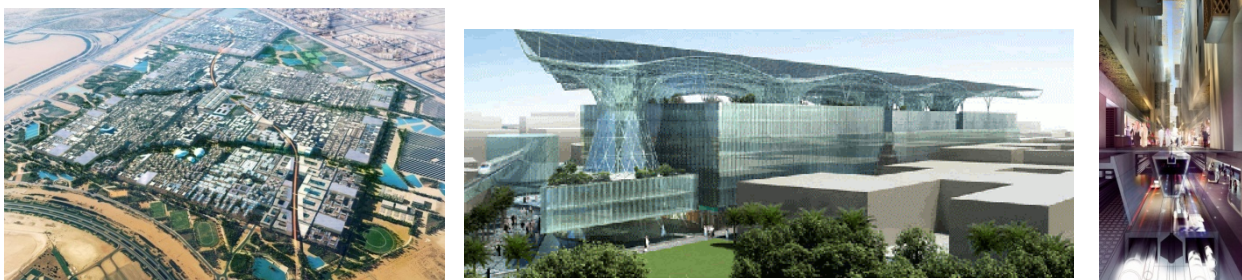

Slika 27: Panorama centralnog dela Dubajja sa najvišim objektom na svetu Burdž Kalifom, snimak Dubajja (Google Earth) iz 2013. i Plan za Dubai iz 2007. sa Arapskim kanalom, Vodenim frontom Dubajja i grupacijama veštačkih ostrvima od koji se već izvodi, a neki zahvati su izvedeni.

- Dubai, čiji rast od 1960. godine kada je imao 40.000 stanovnika do više od dvomilionskog grada danas, izaziva pažnju koliko izgradnjom specifičnih i mnogobrojnih visokih objekata, koliko i tehnološkim inovacijama kao što je osvajanje mora veštačkim ostrvima,

najviši objekti na svetu, zimski centar u pustinji, veliki kanal⁴², pripreme za Svetsku izložbu EXPO 2020., a sve u izuzetno kratkom vremenskom periodu. Ovaj trend ubrzanog i viskotehnološkog razvoja na bliskom istoku omogućen velikim resursima nafte i spremnošću vlada tih zemalja da ulažu u urbani razvoj, usmeren je na više gradova u okruženju: Abu Dabi, Doha, Kuvajt, Džeda, da pomenemo samo neke od njih. Iako se drastično šire na okolnu teritoriju - kopno i more, u pojedinačnim segmentima se prepoznaju kvaliteta kompaktnosti kao i regionalne specifičnosti tradicije i klime.

- Masdar city koji su projektovale Sir Normana Fostera i partneri⁴³ 2007. i 2008. godine u Abu Dabiju, kao prvi grad na svetu koji ne koristi fosilna goriva i postepeno je oslobođen emisije ugljenika - a ujedno i sedište Agencije za obnovljivu energiju.

Slika 28: Master plan grada Masdar (Foster&Partners) i izgled centralnog delanovog grada, kao i urbanog enterijera sa presekom⁴⁴

Grad je projektovan kao kombinacija tradicionalnog arapskog naselja i najsavremenijih svetskih tehnologija, kao grad niske izgradnje, velikih gustina izgradnje i stanovanja i pomešanih funkcija. Projektovan za vreme kad ne bude više fosilnih goriva (nafte), u njemu se razmatraju održivi izvori energije bez stvaranja otpada. Za projekat grada je Vlada angažovala jednu od najuticajnijih projektantskih kuća danas. Masdar je poslednji u nizu pažljivo planiranih gradova bez ugljenika: Novosibirsk u Rusiji, Cukuba Naučni Grad u Japanu, Dolina Planit u Portugaliji, Džinšan u Kini i Sondo Siti u Južnoj Koreji.

Gradovi duhova u Kini - nazvani po tome što u velikom broju novoizgrađenih kineskim gradovima niko ne živi. Naime, značajan privredni rast u Kini je doprineo vrlo intenzivnoj izgradnji koja je specifični vid investiranja, posebno komercijalne stambene i administrativne izgradnje. "Kina planira da izgradi 20 gradova godišnje sledećih 20 godina. Nepriznati problem je nalaženje kupaca za te stotine miliona novih domova".⁴⁵ Bez obzira da li su izgrađeni kao delovi postojećih gradova, ili kao potpuno novi gradovi, njihova zajednička karakteristika je da je useljen samo mali procenat stanova. U nekima je izgradnja prekinuta i stoje napušteni u različitim fazama izgradnje. Najbolji primer je grad

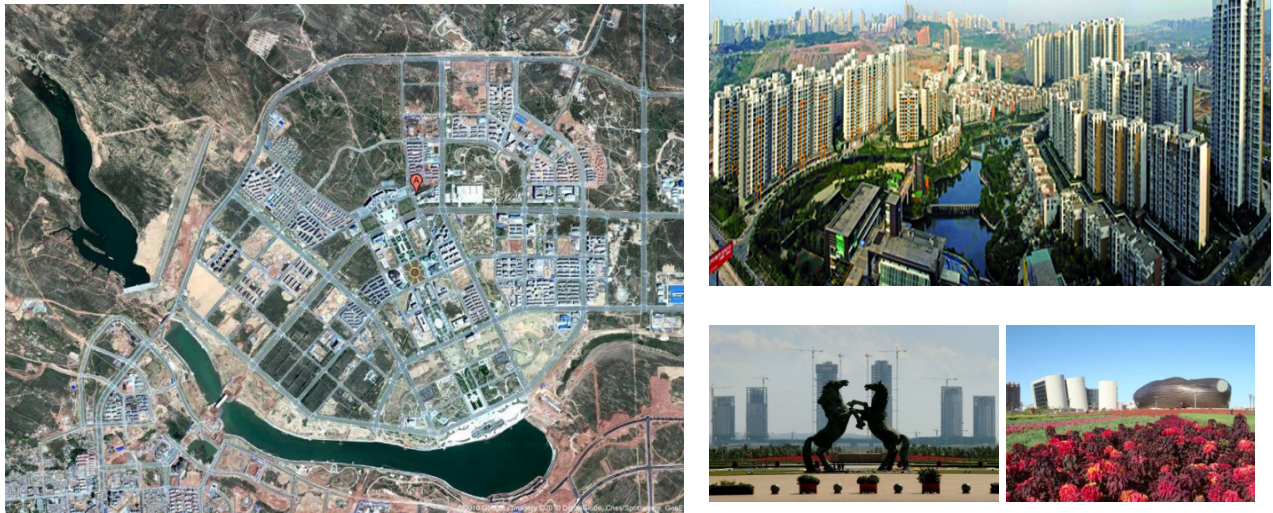
⁴²<http://www.visit-the-world.com/v-dubai/arabian-canal.html>, pristupljeno 28/01/2015 13:17

⁴³ <http://www.fosterandpartners.com/projects/masdar-development/> pristupljeno

⁴⁴ izvori slika <http://www.fosterandpartners.com/projects/masdar-development/> i <http://permaculture.tv/tag/masdar-city/> i <http://www.2daydubai.com/pages/masdar-city.php>

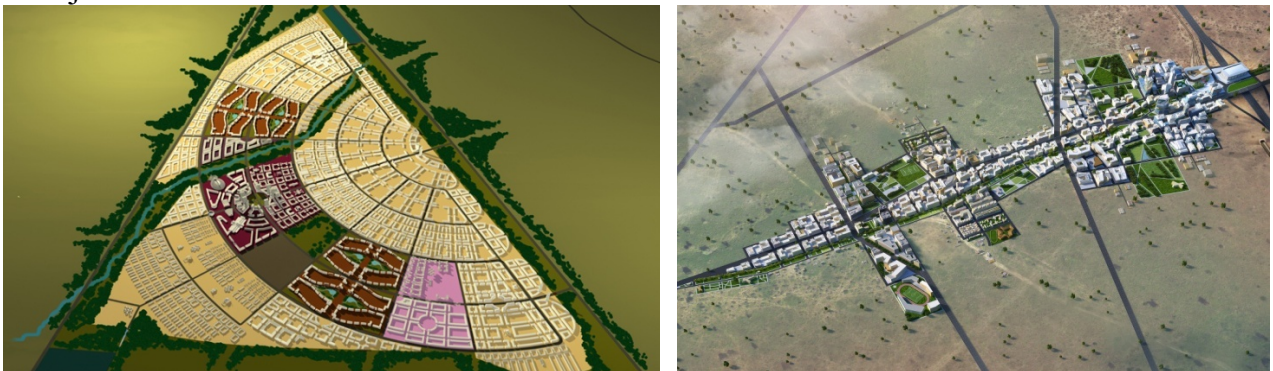
⁴⁵ Lublin, Gus. *New Satellite Pictures of China's Ghost Cities*. objavljeno 16.06.2011. na <http://www.businessinsider.com/chinese-ghost-cities-2011-5?op=1> pristupljeno 17,01,2045., 15:40

Ordos⁴⁶ u provinciji Unutrašnja Mongolija, čiji je intenzivni razvoj započeo sa ubrzanom eksploatacijom uglja. Stari grad ima 1.950.000 stanovnika te je izgrađen novi deo grada za milion stanovnika, posebno novi deo Kangabaši⁴⁷, sa izgrađenim svim pratećim administrativnim centrima i vladinim zgradama, muzejima, pozorištima i sportskim terenima, uređenim ulicama i slobodnim prostorima sa spomenicima, koji je skoro prazan jer u njemu živi jedva 30.000 stanovnika.

Slika 29: Grad Ordos za milion stanovnika: plan grada, pogled na centralni deo, biblioteka i muzej i trg Džingis kana sa monumentalnom skulpturom konja.

- novoprojektovni tehnološki grad Konza Techno City u Keniji⁴⁸, koji vlada namerava da gradi od 2014. do 2030. godine - nova silikonska dolina koja bi trebala da privuče tehnološke biznise koji imaju trendove da se izmeštaju iz visokorazvijenih zemalja u Keniju.

Slika 30: Generalni plan Konze⁴⁹ (<http://blogs.ft.com/beyond-brics/2012/08/16/kick-starting-konza-kenyas-silicon-savannah/> pristupljeno 13.01.2015 11:20:16) i izgled prve faze Master plana za Konzu ()

⁴⁶ DeliĆ, Amar. "Kineski grad duhova: Izgrađen za nekoliko milijuna, a zjapi prazan..." *Global Info*,

⁴⁷ Richter, Darmon. "Welcome to The World Largest Ghost City: Ordos. China. *Gizmodo*, <http://gizmodo.com/welcome-to-the-worlds-largest-ghost-city-ordos-china-1541512511>, pristupljeno 17.01.2015. u 15:55

⁴⁸ <http://www.konzacity.go.ke/> accessed 13.1.2015 11:07:31,

⁴⁹ Agbroko, Ruona: "Kick-startin Konza, Kenya's "silicon savannah"". *Financial Times* 16.08. 2012. 13:37 <http://blogs.ft.com/beyond-brics/2012/08/16/kick-starting-konza-kenyas-silicon-savannah/> pristupljeno 13.01.2015 11:20:16

2.1.3 Morfološka struktura grada kao produkt prirodnih i stvorenih činilaca

Grad kao specifična tvorevina ljudske civilizacije uključuje 3 osnovna suštinska konstitutivna elementa:

- prirodu kao okruženje u kome grad nastaje i koja pruža osnovne resurse za život u njemu - (vodu, vazduh, hranu), te za njegovu izgradnju, zatim

- čoveka koji grad gradi i za koga se grad gradi, koji grad prilagođava svojim potrebama kao pojedinca ali i zajednice, te društva kao celine, i

- materijalnu manifestaciju grada: sve fizičke strukture - "artefakti" (rukotvorine)⁵⁰ koje je čovek napravio, a od kojih se grad sastoji i koji čine grad: od svih vrsta kuća i objekata, do tehničkih i ostalih infrastrukture na zemlji, pod zemljom i iznad zemlje. odnosno - njegova složena fizička struktura ili grad kao složeni rukom (mašinom) stvoreni artefakt.

Nastanak grada, na pogodnim geografskim lokacijama sa bogatim resursima, se vezuje za visok stepen civilizacije uređenih društvenih zajednica u kojima su se stvorili viškovi vrednosti i radne snage i omogućili zajedničkim naporima stvaranje društvenih institucija materijalizovanih u izgradnji gradskih struktura.

Specifični i kompleksni uslovi nastanka i uticaja na dalji razvitak gradova doveli su do formiranja njihovih specifičnih oblika koji su unikatni i neponovljivi. Pri tome gradovi nisu statični, već se dinamički menjaju u prostoru i vremenu, tako da im se često pripisuju odlike živih organizama (nastaju-rađaju se, razvijaju se, i nestaju-umiru.... imaju svoj krvotok, svoje organe, svoje ćelije, svoje dnevne i životne cikluse i ritmove. O naselju kao živom organizmu je pisao i arh. Mihailo Radovanović.⁵¹

2.1.3.1 Predominantni faktori nastanka, razvitka i morfologije grada

Određivanje predominantnih faktora na formu grada se može pojednostaviti u slučajevima kada su oni značajno prevladavaju ostale faktore i kada daju pečat formi grada, ali to nikako ne znači da treba zanemariti kompleksni sklop okolnosti svakog pojedinačnog slučaja. Budući da se grad razvija u vremenu i prostoru, i njegova fizička komponenta doživljava značajne promene - to treba fiksirati određene faze u razvitku grada ili njegovog dela vezano za predominantni uticaj, odnosno grupu uticajnih faktora na njegov razvoj.

Predhodni hronološki pregled razvoja grada u istoriji od njegovih najranijih formi do danas je uvod u mnogobrojne manifestacije forme grada kroz vreme, koje tretiraju pojedine faze u njegovom razvoju. Već u tom pregledu se pominju i neki od tih opštih predominantnih uticaja u određenim epohama. O gradovima najstarijih civilizacija se govori na osnovu rekonstrukcija njihovih arheoloških ostataka, dok najverodostojniji podacio antičkim gradovima dolaze iz antičke Pompeje koja se, zatrpana vulkansim pepelom, "zamrzla" u 79.

⁵⁰Nikezić, prof. dr Zoran. Građena sredina i arhitektura, Arhitektonski fakultet Univerziteta u Beogradu, 2007., str. 9-13.

⁵¹"Naselje postaje jedan složen organizam koji duboko pruža žile u tle na kome poniče, crpeći odatle sokove svoje snage i napretka. To je živo biće, vezano za zemlju, ali stalno u pokretu i transformaciji. ... naselje počinje da živi svojim moralnim i materijalnim životom, evoluirajući u prostoru i vremenu...." u Novaković, Borko, urednik. Urbanski bukvar arhitekta Mihaila Radovanovića, 1987(reprint izdanja iz 1933.), str. 10 i 11.

godini i očuvala ih originalnim do otkopavanja započetih u XVIII veku, odnosno do današnjih dana. Pojedini delovi i strukture srednjovekovnih gradova su očuvani do danas, mada u današnjim gradovima oni čuvaju mnogo suptilnije mehanizme memorije, kao što su vlasnički obrasci, trase ulica i slično. Njihovu originalnu zaostavštinu dopunjavamo i iz drugih izvora: od pisanih tekstova, povelja, planova, mapa, sve do predstava na freskama i drugim slikarskim, zatim opisi u literarnim delima. Za gradove u kasnijim periodima razvoja već imamo tačnije podatke - od planova, projekata, pisanih tekstova, preko fotografija i filmova, do ostataka delova grada koji sa određenim promenama i prilagođavanjima opstali do danas. Moderni tekući procesi u razvoju grada su pod budnim okom arhitektonsko-urbanističke struke i uvek pod lupom i autora i graditelja i mislioca o gradu, kao i samih građana kao krajnjih korisnika.

Fizička komponenta grada - njegova fizička struktura kao jedan od osnovnih konstitutivnih elemenata grada je pod neposrednim uticajem ostala dva konstitutivna elementa: prirode - okruženja i čoveka - društva, te kao 2 osnovne grupe uticaja na nastanak i razvoj grada možemo smatrati prirodne faktore i društvene (ekonomske, političke, socijalne, istorijske....) uticaje. Urbanizam je multidisciplinarna nauka čijim se određenim aspektima bave mnoge struke: od politike, geografije, biologije, ekonomije, sociologije, istorije, psihologije, filozofije, matematike, fizike, saobraćaja, ekologije, menadžmenta, upravljanja, kibernetike, prava, tehnike i tehnologije, raznih umetnosti... da pomenemo samo neke.

Predmet rada i polje delovanja arhitekta - inženjera i urbanista koji grad osmišljavaju, predviđaju, planiraju, projektuju i grade je prvenstveno prostor- izgrađeni i neizgrađeni, njegova organizacija i njegova fizička struktura: grada kao celine i njegovih pojedinih komponenta, uz poštovanje doprinosa svih gorepomenutih nauka.

2.1.3.1.1 Prirodni faktori - uticaj na nastanak, razvoj i morfologiju grada

Traganje za dominantnim uticajima na oblik grada počinje od mesta na kome je grad nastao, odnosno prirodnih uslova koji su uticali na njegov fizički okvir i oblik. Tu se prvenstveno misli na geografski položaj grada u okruženju iz koga proizilaze geomorfološki i geofizički uslovi, klimatski uticaji, uticaji hidrologije i vegetacije, pedologije i petrologije, botanike, a koji su svi međusobno usluovljeni.

2.1.3.1.1.1 Geografski položaj grada

Geografski položaj se odnosi na mesto - položaj grada na kugli zemaljskoj, u zemlji, u regionu, izražen kroz apsolutne koordinate: kao geografska širina i dužina samog grada, te njegova nadmorska visina. Geografski položaj na direktan ili indirektan način uslovljava ostale prirodne činioce: klimu, reljef, odnos prema vodama, vegetaciji itd. On označava i položaj i veze sa ostalim gradovima i regionima. U istoriji je veliki značaj imao položaj grada u odnosu na "važne puteve epohe i kakav položaj zauzima u odnosu na taj put: završni ili intermediarni".⁵²

U makro pogledu se odnosi na pripadnost kontinentu, položaj u okviru njega, položaj u državi, odnosno raznim državama kroz istorijski razvoj grada, položaj u regionu ili drugoj jedinici državne prostorne i administrativne organizacije.

⁵²Novaković (1987) str. 12

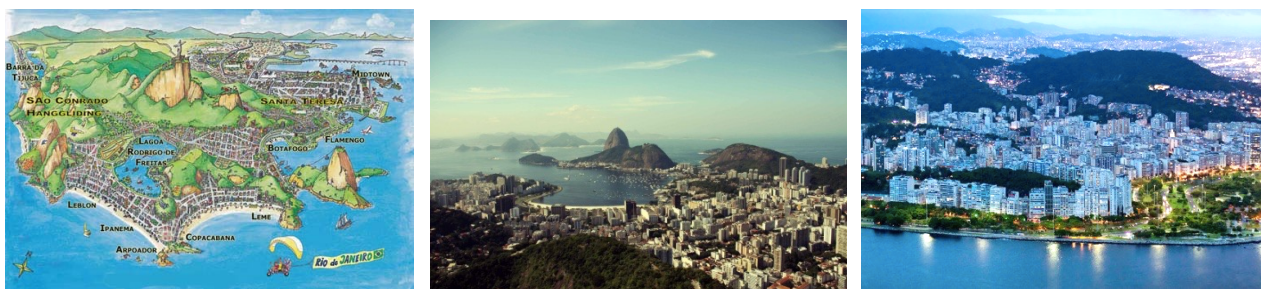
U mikro pogledu znači položaj u odnosu na geografske strukture reljefa i odnos prema obalama stajaćih i tekućih voda, kao i veze sa susednim većim i manjim naseljima.

2.1.3.1.1.2 Geomorfološki i geofizički uticaji

Još je Aristotel u IV veku napisao da je "... arhitektura nadopuna prirode",⁵³ naglašavajući suštinsku vezu između grada, arhitekture i prirode. Grad nastaje na "mestu" koje ima specifične i sebi svojstvene jedinstvene karakteristike. Ovde se prvenstveno misli na morfologiju i reljef terena na kome grad nastaje, a koja je na prvi pogled najuočljivija, a zatim, na sveukupnost prirodnih uticaja na formu grada.

Uticaj prirodne morfologije na urbanu morfologiju je značajan, u nekim slučajevima i presudan, jer gradovi nastaju na različitim oblicima reljefa (ravnicama, dolinama, brdovitim područjima, čak i planinskim predelima) sa specifičnim morfološkim oblicima kao topografskim odlikama. On se ogleda u opštoj dispoziciji grada i pojedinih njegovih delova, utiče na njegovu planimetriju (posebno kada su u pitanju pokrenuti oblici terena), kao i na pojedine delove grada kao što su ulice i blokovi, te na lociranje pojedinačnih objekata ili njihovih grupacija. "Genius loci" ili "duh mesta" objedinjava sveukupnost ovih odnosa. U sadejstvu sa ostalim prirodnim i stvorenim faktorima on generiše morfologiju grada. U istoriji razvoja grada mogu se prepoznati osobeni morfološki oblici koji su smatrani pogodnim za nastanak gradova pojedinih kultura, odnosno u različitim vremenskim periodima.⁵⁴

Pored opšte konfiguracije terena, na morfologiju grada utiču specifični oblici terena: uvale, grebeni i zaravni, padine i sve nepravilnosti koje u izgradnji gradova predstavljaju u najvećoj meri ograničenja, ali iz kojih nekad proizilaze jako maštovita rešenja. U različitim periodima istorije, gradovi su imali homogene lokacije kakve imaju i manji gradovi danas, te se mogu prepoznati kao ravničarski, brdski, obalski gradovi i slično. Razmatrajući različite slučajeve položaja gradova V. Đokić prepoznaje dva osnovna slučaja: grad u relaciji sa vodenom površinom ili tokom i grad u relaciji sa topografijom terena koje dalje analizira detaljnije kao grad: uz reku, u zalivu, poluostrvo, ostrvo, okružen kanalima, odnosno grad u uvali, na linearnom grebenu, na vrhu brda i na padini.⁵⁵

Slika 31 : Rio de Janeiro - prostorna predstava grada - njegovih sasvstanih delova i panorame

Još je antički Rim bio poznat po svojih sedam brežuljaka i reci Tiber na kojima je grad razvio svoje specifične oblike. Veći gradovi danas, da ne pominjemo jako velike gradove, se prostiru na velikim, čak ogromnim površinama na kojima se smenjuju različiti

⁵³Ranko Radović, Fizička struktura grada, str. 31.

⁵⁴Visoravni u dolini Nila u starom Egiptu, luke sa brežuljcima u zaleđu za gradove stare Grčke, dok su Rimljani svoje gradove gradili pretežno na ravnom terenu, zatim istaknuti brežuljci za srednjovekovne gradove, dok su se ravnice čuvale za obrađivanje zemljišta, itd.

⁵⁵Đokić, V. Urbana morfologija, grad i gradski trg (2004), str. 43-57.

morfološki oblici terena, te je i urbana morfologija proizišla iz njih raznovrsna, kao kod, recimo Ria de Žaneira.

Na razvoj grada utiče i struktura, geološki sastav i nosivost zemljišta: najstariji gradovi su svoj izgled dugovali građevinskim materijalima koji su se nalazili "in situ" (na licu mesta) i od kojih su izgrađeni objekti u njemu te mu daju jedinstven pečat. Tradicija je najviše izražena u stambenoj arhitekturi koja je dominirala sveukupnim izgledom grada, zatim u gradskom centru i javnim građevinama, bilo da je to kamen, zemlja, drvo ili neki drugi građevinski materijal. U mnogim sredinama je taj izgled negovan kroz vreme i pažljivo očuvan do danas. U stenovitim područjima je to kamen: od grada bukvalno urezanog u stenu,

Slika 32: Počitelj, čak su i krovovi kuća kameni, Berlageove građevine od opeke daju pečat Amsterdamu, i živopisno ofarbane drvene kuće u Trondhajmuⁱ

kao što mu i samo ime kaže Petra u Jordanu, ili primorskigradovi duž jadranske obale. U dolinama reka Tigra i Eufrata celi gradovi su napravljeni od zemlje (čerpiča), kao i u starom gradu Čan Čan u Peruu. Tradicionalne kuće Amsterdama su primer kreativnog korišćenja opeke u arhitekturi stambenog i javnog karaktera, koji je arhitekta Berlage doveo do visokog stepena estetskih vrednosti; dok pečat gradovima severne Evrope daju drvene kuće kao u recimo Trondhajmu u Novreškoj⁵⁶, Kombinacija lokalnih materijala u bondručnim konstrukcijama od kamena, drveta i čerpiča je prisutna u gradovima širom Evrope, Balkana i Bliskog Istoka.

Slika 33: Ostaci starog grada sagrađenog od gline - čerpiča Čan Čana, stara gradska arhitektura Ohrida i Kolmara u Francuskoj na najbolji način kombinuje lokalne materijale drvo, zemlju i kamen

U najranijim periodima razvoja grada, od kvaliteta poljoprivrednog zemljišta u okolini je zavisilo može li grad obezbediti dovoljno hrane za svoje stanovnike. Stari gradovi su vekovima podizani na padinama dok se plodno ravničarsko zemljište čuvalo za poljoprivredu. U današnje vreme zahvaljujući razvijenom saobraćaju i dobrim komunikacijama, te

⁵⁶ Kittang Dag. "Saving The Wooden Town of Trondheim -A Study of an Urban Planning Discourse" in Nordic Journal of Architectural Research, vol. 19, No4, 2006., p. 45-58.

savremenoj tehnologiji gradnje, ovaj se aspekt sve više zanemaruje, odnosno sve se više gradi na poljoprivrednom zemljištu.

2.1.3.1.1.3 Uticaj klime

Klima je direktno uslovljena geografskim položajem grada, kao i geomorfološkim faktorom (nadmorska visina, kotlina, ravnica i sl.). Klimatski uticaji se reflektuju na sve nivoe urbane morfologije, u smislu iskorišćavanja povoljnosti klimatsih faktora ili zaštite od negativnih uticaja insolacije i aeracije, visokih i niskih temperatura, padavina itd.

Insolacija i aeracija pogotovo utiču na položaj, dimenzije i profile ulica i trgova. Čitavi sklopovi zgrada se prilagođavaju da dobiju što bolje mikroklimatske uslove, baš kao i pojedinačni objekti sa specifičnim detaljima. U tradicionalnom gradu je recimo detalj oblika krova nepogrešivo definisao klimatsko područje: što više padavina to su strmiji krovovi građeni, dok se u toplim klimama ravni krovovi često koriste kao terase.

Od klimatskih uslova zavisi i način života zajednice - pogotovo javnog života na otvorenom prostoru. U gradovima sa toplom klimom više se boravi napolju i sa posebnom pažnjom se obrađuju javni prostori, koristeći tradicionalna sredstva i načine za prilagođavanje ovim uslovima: kolonade i arkade se koriste od antičkih vremena u javnim prostorima grada, ozelenjavanje ulica i uvođenje vode za osveženje, dispozicija objekata i ulica koja omogućava provetravanje grada, senovite uske ulice u urbanim centrima, i mnoge druge. Savremena arhitektura dopunjuje i kombinuje tradicionalne načine prilagođavanja klimatskim uslovima sa modernim tehnologijama i konceptima do viskotehnoških savremenih ekološko održivih gradova, gradova bez emanacije ugljenika i slično.

2.1.3.1.1.4 Uticaj hidrologije i vegetacije

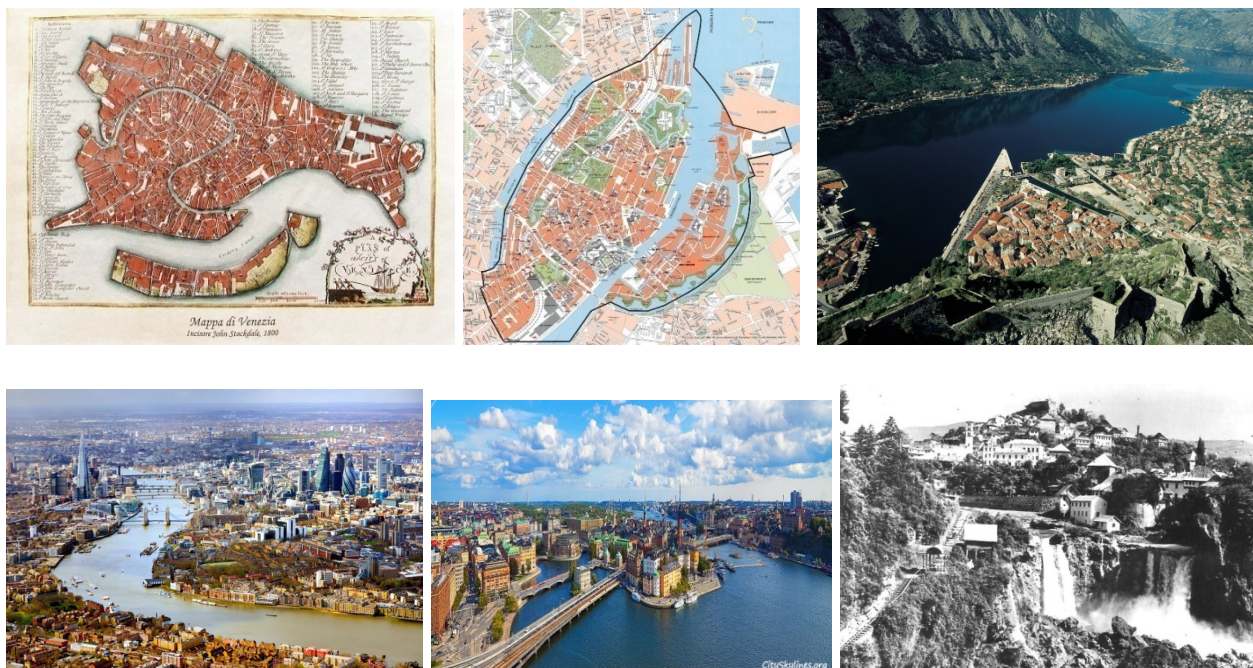
Voda je od davnina neophodni resurs za život grada, od izvora pijaće vode, preko prisustva avodenih tokova i obala koji u velikoj meri utiču na morfologiju grada, prvenstveno obalskih gradova (na moru ili jezeru) ili gradova kroz koji protiče reka, pa do njihove uloge u transportu kao vodenih puteva .

Na oblikovanje gradskih struktura utiče karakter obale: kontinualan ili razdužen sa mnoštvom zaliva i ostrva; ili reke: ravničarska, mirna i troma, koja jako vijuga, plavi i često menja tokove, ili se radi o reci sa brzacima i vodopadima, ili čak o svojevrsnim gradovima na vodi. Ovi faktori utiču na opšu dispoziciju grada, na njegovu planimetriju i na njegovo oblikovanje specifičnim konstrukcijama obala i mostova, kao i estetskim, likovnim efektima ogledanja gradskih struktura u vodi.

Prisustvo vegetacije u samom gradu i njegovoj okolini je jako značajno za urbanu morfologiju. Na morfologiju grada utiče zastupljenost, vrsta, količina, oblikovanje, organizacija zelenih površina u samom gradu i njegovom okruženju. Naime, prisustvo parkova (sa određenim specifičnostima i identitetom), skverova, vrtova, drvoreda, itd. daju poseban karakter gradovima. Pored toga što utiču na mikroklimu gradova poboljšanjem kvaliteta vazduha, regulisanjem provetravanja gradova, smanjenjem temperature u vrelim danima, oni u gradovima povoljno deluju na fizičko i psihičko zdravlje čoveka, omogućujući mu blagotvornu relaksaciju.

Pored zdravstvene i higijenske uloge, značajna je i estetska komponenta prisustva zelenila u gradovima, posebno kada se radi o pažljivo osmišljenim parkovima, i bogato ozelenjenim ulicama i trgovima raznim vrstama zelenila. Prisustvo vode - veštačka jezera i

bazeni, vodeni tokovi, fontane, česme dodatno obogaćuju gradske ambijente i pružajući užitek svim čulima. Neki od najljepših gradova na svetu su se razvili na vodama..

Slika 34: Mape Venecije 1800. (snimio Džon Stokdejl) i Kopenhagena (2008.), panorame savremenog KotoraiLondona, Štokholma i Jajca 1960. godine

Od davnina je čovek pokušavao da "otme" zemljište za grad od vode ili pustinje. Danas modern tehnologije mogu mnogo da učine na tom polju – od ideja o navodnjavanju pustinjskih predela, preko razvoja grada na i u moru (setimo se samo japanskih Metabolista I projekata za Tokijski zaliv) do lepeze morfoloških oblika veštačkih ostrva savremenog Dubajja.

2.1.3.1.2 Uticaji stvorenih uslova na razvoj I morfologiju grada

Na morfologiju grada kroz njegov istorijski razvoj u velikoj meri utiču društveno-ekonomski, politički, religiozni, socijalno-filozofski I tehničko – tehnološkiu slovi. Skup ovih faktora je međusobno uslovljen, ali u određenim fazama razvoja grada neki od njih prevladavaju kao uticaji na razvitak struktura grada. Naime, kroz istorijski razvoj grada možemo prepoznati dominaciju nekog od ovih faktora, čiji je međusobni odnos variran za različite periode, područja i različite civilizacije.

2.1.3.1.2.1 Uticaj društveno – ekonomskog uređenja

Robovlasničko društveno uređenje je, smatra se, omogućilo izgradnju najstarijih gradova: monumentalnih nekropola, hramova i palatacivilizacija starog veka. Stvaralačka komponenta vladajuće klase (vladara - svetovnog sveštenika - duhovnog vođe) i kritična masa radne snage podčinjene klase robova omogućile su i enormne komunalne radove na izgradnji zidina, kanala, vodovoda-akvadukata, puteva-ulica i ostalih građevina.

Demokratsko društveno uređenje sa razvijenom svešću o vladavini naroda je ostavilo traga na morfologiji antičkih grčkih gradova i tipologiji gradskih prostora i javnih objekata u njima razvijajući trgove na kojima su mogli da se okupe svi slobodni građani i

učestvuju u demokratskom odlučivanju, te široku paletu javnih objekata, ali i ovde zahvaljujući radu robova.

Vojnički karakter rimske države se ogledao i u morfologiji rimskih kolonijalnih gradova koja je proizišla iz njihovih logora - kastruma. Pravougaoni oblik pogodan za vojno utvrđenje sa dve centralne ulice *Cardo* i *Decumanus* na čijem se preseku nalazi glavni trg, su postali inicijalna matrica mnogih gradova u rimskom carstvu čiji su osnovni elementi embriona očuvani do danas.

Feudalni društveni sistem u srednjem veku je podloga za osnivanje gradova oko feudalnih dvorova ili manastira, a razvoj zanatstva i trgovine je omogućio razvoj gradova oko trgova, kasnije i slobodnih gradova. Česti ratovi među feudalcima su neposredan uzrok razvoja odbrambenih sistema koji direktno utiču na morfologiju gradova. Specifično uređenje unutrašnjosti skućenog grada "intra muros" (unutar zidina) i ekonomično korišćenje zemljišta su rezultirali u i danas privlačnim živopisnim strukturama srednjevekovnih evropskih gradova.

Epohe renesanse, baroka i klasicizma pojačavaju interes za oblikovanjem grada kao umetničkog dela. Oživljavanje klasičnih vrednosti je posebno prisutno u gradovima Italije, ali i širom Evrope. Ideje umetničkog oblikovanja monumentalnih gradskih kompozicija su karakteristične za društva apsolutističkih vladavina. Čuveni su planovi rekonstrukcije Pariza sredinom XIX veka, koje je Napoleon III naručio od Osmana, kada su kroz srednjovekovne strukture grada prosečeni veliki bulevi povezani u kompozicije trgovima ukrašenim spomenicima i sa potpuno rekonstruisanim uličnim fasadama zgrada.

Kapitalističko društveno uređenje je sve podredilo profitu: špekulacije sa zemljištem su postale osnovni imperativ u razvoju grada. Vrednost zemljišta i dobit koju može ostvariti dovode do koncentracije izgradnje na "povoljnim" lokacijama sa izrazitim rastom grada u visinu, što opet povećava vrednost zemljišta u centralnim zonama gradova, kao i do smanjenja raspoloživog prostora u centru, pri čemu se stvara začarani krug: velika cena lokacije povećava gustinu i visinu izgradnje, što povećava vrednost lokacije i još više podiže njenu cenu.

Komunizam je težio ka humanizovanju ljudskog društva u celini, po principu da svi rade koliko mogu, a dobiju koliko im treba. Socijalističko društveno uređenje je, kao pandan kapitalizmu na zapadu, ostavilo trag na gradovima "istoka". Ukinuta je privatna svojina i gradsko zemljište je postalo društveno - zajedničko, iz društvenih fondova su građena su stambena naselja prema društveno zacrtanim standardima za sve elemente stambenih jedinica kao za ostale urbane parametre - od potrebnih zajedničkih sadržaja, do potrebnih prostora za sport i rekreaciju. Različita su praktična iskustva u izgradnji gradova u socijalističkim zemljama. Vremenski se poklopivši sa pojavom i razvitkom moderne arhitekture i urbanizma, socijalistički razvoj gradova prigrlio je njegove principe, interpretirajući ih na svoj način.

Naše iskustvo (bivše SFRJ) je posle II svetkog rata sa novom narodnom vlašću i novim socijalističkim društvenim uređenjem, donelo i novu arhitekturu. Novi društveni odnosi su podrazmevali promenu imovinskih odnosa i omogućili modernizovanje centara gradova gde je privatna imovina nacionalizovana i podružljena. Masovna izgradnja objekata kolektivnog stanovanja i javnih objekata odnosno objekata društvenog standarda najpre je osvojila centre gradova kao znak progressa i razračunavanja sa starim vrednostima često razarajući vekovima stvarane strukture. U kasnijim fazama se grad širio ka slobodnoj periferiji, čak su se formirali čitavi novi gradovi (Novi Beograd je najbolji primer) građeni

zajedničkim snagama novoformiranih društvenih preduzeća, često i dobrovoljnim omladinskim radnim akcijama. Stambena izgradnja se finansirala iz stambenih fondova u koje su ulagali svi zaposleni, a stanovi su distribuirani su prema posebnim rang listama zaposlenima u društvenim preduzećima. Ne retko su značajniji društveni objekti finansirani iz posebnih fondova odnosno procenta od prihoda koje su ulagali svi zaposleni određenog područja a na osnovu odluka koje su donošene demoratski, na referendumima.

Grad se razvijao na osnovu planova koji su donošeni za kraći ili duži vremenski period: od prostornih planova, preko generalnih urbanističkih planova, do detaljnih urbanističkih planova. Primena modernih, u osnovi pozitivnih ideja i principa na razvoj grada je često u praksi postajala mehanička rezultirajući konfekcijskim, unificiranim i morfološki vrlo siromašnim gradskim strukturama. Ovo se posebno odnosi na najmasovnije - stambenu izgradnju sa standardima koji su vodili ujednačavanju, sa mnoštvom ponavljanja i bez identiteta koji je, sa raznolikošću, bio sastavni deo tradicionalnog grada. Pored ovog, planski definisanog urbanog razvoja, u praksi se sreću i mnoge pojave tzv. "divlje" odnosno neplanske gradnje, posebno u perifernim delovima grada.

Postmoderni društvo, ili u našim krajevima društvo u tranziciji, je donelo nove tokove u procese razvoja grada. Privatizacija i povratak neprikosnovenosti privatne imovine je doneo, maksimalnu izgradnju privatnih parcela, nove aranžmane vlasnika gradskog zemljišta sa investitorima, zatim zahteve za privatizacijom i izgradnjom ranije zajedničkog - društvenog zemljišta. Novi zahtevi maksimalno okupiraju gradsko zemljište izgradnjom objekata (najčešće stambenih i poslovnih) za tržište, bez vođenja računa o standardima i potrebama postojećih, ali ni budućih stanovnika i korisnika prostora i sa značajnim pogoršanjem urbanističkih parametara (procenta i indeksa izgrađenosti, gustine stanovanja) i standarda (broj parkinga, m² zelene površine po stanovniku, pratećih objekata i slično). U trci za bogaćenjem i profitom novi investitori koriste sva sredstva, od arhitektonskih i planerskih firmi koji će po narudžbi napraviti projekte prema zahtevima investitora, preko "ekspertske" firme koje će dati tražena odobrenja i stručna mišljenja da je nova gradnja moguća i da ne ugrožava postojeću, od nosivosti zemljišta do zagađenja vazduha, opet po narudžbi i po izboru investitora, pa sve do demokratskih društvenopolitičkih struktura koji će te zahteve legalizovati, bez ulaženja u suštinu i stvarne efekte takve gradnje, kroz sve neophodne pravne procedure. Borba između struke (nove ideje, Novi urbanizam, ekološki i održivi razvoj, pozitivni zakoni i društveni i urbanistički planovi) i društvene i ekonomske moći investitora koji su u stanju da realizuju svoje apetite i svoje ideje), ima različite rezultate: od afirmativnih primera kreativnih rešenja koja obogaćuju mnoge svetske gradove dajući im identitet, od novoprojektovanih gradova gde mnoge pozitivne i progresivne ideje uspevaju da se realizuju i materijalizuju, do špekulantske izgradnje nagomilavanja i pogušćavanja postojećih gradskih struktura i pogoršavanja urbanih standarda i uslova života u gradovima.

2.1.3.1.2.2 Uticaji religije

Uticaj religije i sveštenstva kao povlašćenog društvenog sloja je bio značajan od samog početka razvitka grada. U najstarijim civilizacijama je uticaj religije imao veliku ulogu u formiranju gradskih struktura. Povlašćeni, istaknuti položaj hramova u strukturi grada, kao težnja da se što bliže pride božanstvima u starim civilizacijama uticala je na oblikovanje i visinu hramova u odnosu na okolnu izgradnju. Apsolutna dominacija nad ostalim strukturama grada svedoči o tom značaju. Verovanje u zagrobni život u starom

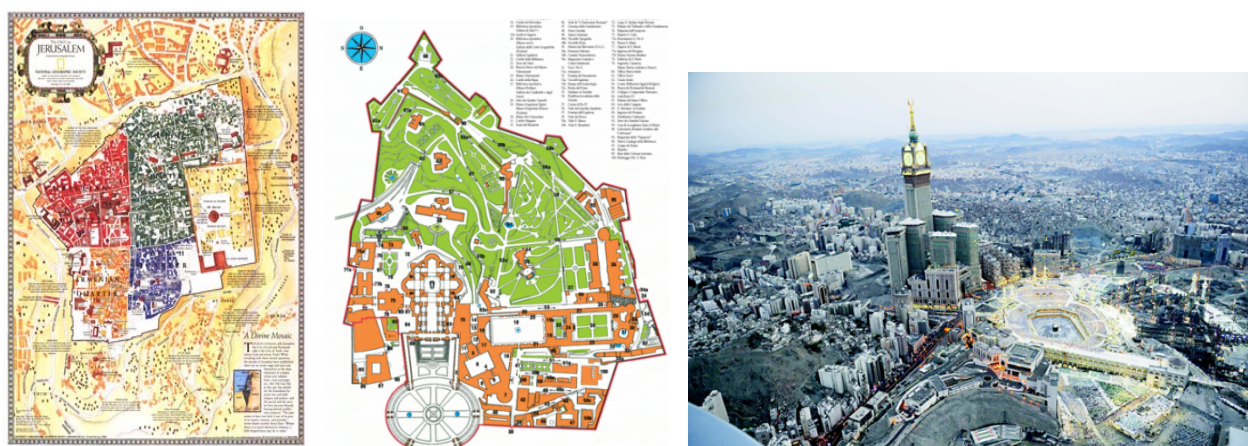
Egiptu utiče na izgradnju monumentalnih grobnica, nekropola i kompleksa hramova često kao potpuno samostalnih gradova. Posvećenost bogovima se ogleda i u antičkim grčkim gradovima sa istaknutim akropolama za smeštaj hramova na vrhovima brežuljaka, dok u rimskom svetu hramovi dobijaju mesto u jezgrima gradova, formirajući čitave komplekse trgova okružene hramovima.

U srednjem veku je religija imala značajan uticaj na razvitak gradova. U prvom početnom periodu razvoja hrišćanstva kada su njegovi pripadnici bili progonjeni, razvile su se specifične forme podzemnih katakombi, korišćenih za sahranjivanje umrlih i propovedanje progonjene vere. Kasnije se razvijaju specifične forme religijskih objekata: hramova i manastira koji su bili posebne društveno ekonomske jedinice, ali i specifične arhitektonsko-urbanističke forme. O značaju religije u srednjem veku govori i položaj (i veličina, posebno naglašena tornjem ili zvonikom) crkve često pozicionirane na glavnom gradskom trgu koji parira gradskoj kući ili feudalnom dvorcu kao predstavnicima svetovne vlasti. Pored toga poseban značaj u gradovima imaju crkveni ili manastirski kompleksi i/ili imanja u strukturi grada ili na njegovoj periferiji.

Gradovi istoka u islamskom svetu su podređeni osnovnim verskim pravilima života zajednice i dobijaju specifične forme, od strukture i organizacije kuće i kućišta, preko odnosa prema ulici koji je u suštini zatvoren, ograđen visokim zidom i okrenut prema unutrašnjem dvorištu. Stambene četvrti su organizovane kao mahale koje obavezno imaju džamiju i mekteb- versku školu, zajedničke česme i/ili kanale tekuće vode koji prolaze kroz sve delove i jedinice grada koji su bogato i raznovrsno ozelenjeni tamo gde su postojali pogodni klimatski uslovi. Javni život se odigrava u čaršiji u kojoj su koncentrisani proizvodni (manufakturni) i trgovačko-uslužni objekti, javni objekti, a centar čaršije je džamija.

Specijalni slučajevi su sveta mesta i verski centri velikih religija.

Na grad Jerusalim pravo polažu tri velike religije: hrišćanstvo, islam i judaizam. Unutar zidina, centar Starog grada podeljen na 4 četvrti: jevrejsku, hrišćansku, islamsku i jermensku sa izdvojenim kompleksom hramova na Hramskoj gori.

Slika 35: Mapa podele Starog grada unutar zidina Jerusalima: podela na hrišćansku (crveno), muslimansku (zeleno), jevrejsku (ljubičasto) i jermensku (narandžasto) četvrt, žuto Hramova Gora; plan grada-države Vatikan kao verskog centra katolicizma, te panorama svetilišta u Meki - prikaz svetilišta Kabe sa glavnom džamijom i okolnim gradskim strukturama

Vatikan, centar katolicizma kao poseban grad-država u okviru grada Rima. Okružen je bedemima unutar kojih su u parkovskom okruženju Apostolska palata, Sikstinska kapela,

Vatikanski muzej i ostali objekti, a crkva Svetog Petra je preko pristupnog trga povezana sa gradskim strukturama grada Rima.

Meka kao sveto mesto islamske religije je u potpunosti organizovana oko svetilišta Kabe, a grad u novije vreme treba da zadovolje potrebe kako milionskog stanovništva, tako i višemilionskog broja hodočasnika⁵⁷.

Religije dalekog istoka utiču na opštu dispoziciju grada postavljenu prema kardinalnim stranama sveta i organizaciju grada koji ima simbolički karakter. Kosmička postavka grada sa detaljnom elaboracijom rasporeda u gradu je najbolje predstavljena u gradovima Kine i Indije - gde je specifična forma mandale često osnova za formiranje grada⁵⁸. Religijski uticaji se ogledaju najviše u pozicioniranju i veličini verskih objekata i hramova.

U današnje vreme, kada se u gradovima prepliće više religija, njihov uticaj na gradsku morfologiju se ogleda uglavnom u prisustvu verskih objekata koji daju pečat pojedinim delovima grada.

2.1.3.1.2.3 Uticaj tehničko-tehnoloških dostignuća

Na morfologiju gradova veliki uticaj imaju tehničko - tehnološka dostignuća u izgradnji samih gradova. Još uvek nisu sa sigurnošću otkriven načini izgradnje pojedinih građevina drevnih civilizacija, što i danas zaokuplja pažnju istraživača starih civilizacija. Evidentno je da su i stare civilizacije uspevale da naprave trajna, vrlo kvalitetna i oblikovno, i funkcionalno, i konstruktivno vrlo inventivna rešenja objekata ali i fortifikacija i odbrambenih sistema, te komunalnih infrastruktura o čemu nam svedoče ostaci istih. Smatra se da su mnoga napredna rešenja (naročito komunalnih sistema) zanemarena u srednjem veku, na račun formalizma i spoljašnjeg sjaja što je išlo na štetu zajednice.

Tehničko - tehnološka dostignuća koja su u najvećoj meri uticala na razvoj savremenih gradova, prvenstveno su u domenu komunikacija građevinskih materijala i tehnika izgradnje. Pronalazak savremenih prevoznih sredstava - železnice i automobila je značajno promenilo ulogu i oblik saobraćajnica, pa i samog grada. Uske srednjovekovne ulice kojima su se kretali pešaci ili zaprežna vozila postaju neadekvatne za nova prevozna sredstva. Trase za kretanje vozila su zahtevale posebne koridore prodirući često kroz vekovima stvarane gradske celine, čak i delile gradove, a njihove konstrukcije, koje su prvobitno bile na nivou zemlje, su kasnije građene iznad i ispod zemlje. Njihovi kapaciteti su brzo bili prevazilaženi sve većim brojem vozila te su i njihovi profili i dimenzije rasli, kao i potrebe za prostorom za parkiranje vozila.

Industrijalizacija je toliko promenila grad, da neki teoretičari urbanizma celokupnu istoriju razvoja grada dele na preindustrijski i industrijski period.⁵⁹ Koliko god je uticala na masovnu proizvodnju dobara, koja su dobrim saobraćajnim vezama lako dostavljana na daleke destinacije, toliko su njeno širenje i zamah drastično uticali na formu gradova: od položaja industrijskih objekata i kompleksa u gradu, preko njihovih fizičkih struktura, sve do uticaja na ekonomiju i ekologiju grada.

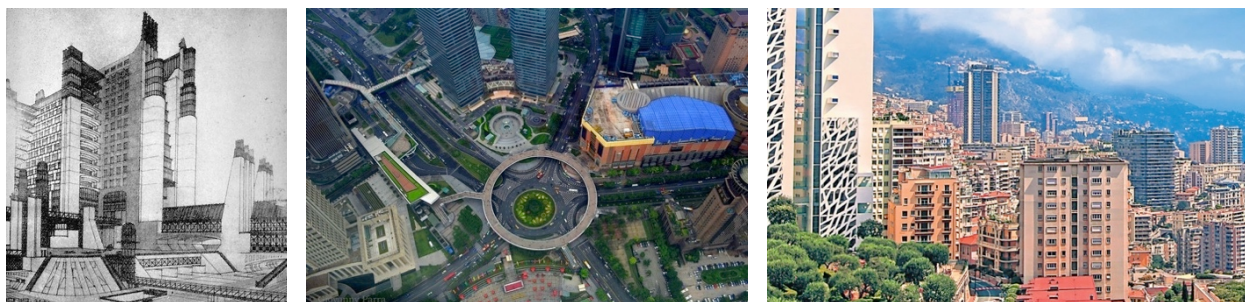
⁵⁷ <http://en.wikipedia.org/wiki/Hajj> pristupljeno 30-03-2015 14:54:43 PM

⁵⁸ Lynch (1984), str. (74-76. good city form)

⁵⁹ Branislav Mirković, Osnovi urbanizma 1A, str. 108-110; Jonathan Barnett, The Elusive City: Five Centuries of Design, Ambition and Miscalculation, str. 1.

Svakodnevno unapređenje tehnike i tehnologije građenja, industrijalizacija procesa građenja, uvođenje novih materijala, konstrukcija i tehnologija građenja (beton, staklo, metalne konstrukcije, prefabrikacija, serijska i masovna proizvodnja), načina komuniciranja (liftovi i eskalatori), omogućili su neslućene mogućnosti izgradnje i oblikovanja građevina pa konsekvntno i grada koje su dovele su do njegove ekspanzije u prostoru u sve tri dimenzije i potpuno promenile oblik i lik grada.

Razvoj informacionih tehnologija, digitalizacije, satelitskog praćenja, GPS-a, koršćenja interneta, tehnika upravljanja i praćenja i ostale savremene tehnologije doveli su do široke primene u konceptu pametnog grada.⁶⁰

Slika 36: Vizija Grada budućnosti Antonia Sant Elie iz 1914. I uticaji savremenih tehnologija na gradove danas – kružni pešački most u centru kineskog grada i povezani i “pametni” grad Monaco

2.2 Urbana morfologija

2.2.1 Definicija morfologije

morfo - (grč. morphē) predmetak u složenicama sa značenjem: oblik.

morfologija (grč. morphē, graphia opis) nauka o postanku i razvitku oblika; organskih tela (životinja i biljaka), Zemljine kore, reči itd.⁶¹

2.2.1.1 Urbana morfologija – definicija i razvoj discipline

Morfologija grada kao celine se ogleda u morfološkoj strukturi grada. "Pod pojmom morfološke strukture razumijevamo prostorni raspored i međusobni odnos morfoloških elemenata u gradskom prostoru. To su ulice, trgovi, parcele, javne površine, blokovi zgrada itd".⁶²

Robert Dickinson (geograf) urbanu morfologiju objašnjava kao "studiranje plana i građevina grada videne kroz začetak, rast i funkciju". On "smatra bitnim dve osnovne grupe morfoloških istraživanja:

⁶⁰ Duić, Marta. *Monaco je uz Bosch postao povezan i pametan grad*, 02.07.2015. u 22:00 na Poslovni dnevnik (<http://www.poslovni.hr/tehnologija/monako-je-uz-bosch-postao-povezan-i-pametan-grad-298423> pristupljeno 16.11.15. 1.41 PM)

⁶¹ Milan Vujaklija, *Leksikon stranih reči i izraza*, str. 587.

⁶² Milan Vresk, *Osnove urbane geografije*, str. 72.

a) morfoloških struktura - kojima se tumače planske osnove i arhitektura, kroz lokaciju, plan, rast i upotrebu, i

b) uporedne morfološke studije - u kojima se uporedo razmatraju različiti uzorci na osnovu porekla, rasta i funkcije".⁶³

Organizacija svih elemenata morfološke strukture na globalnom nivou ogleda se u planu grada.

Urbani geograf Conzen (i sin)⁶⁴ prepoznaje tri integralna elementa plana grada:

- sam plan (koji se sastoji od ulica i njihovog sistema),
- raspored parcela gradskog zemljišta (koji odražava vlasništvo) i
- raspored zgrada (kao trodimenzionalni znak fizičkih struktura na vlasničkoj parceli zemljišta).

Vladan Đokić iz navedenog zaključuje «da je urbana morfologija naučna disciplina koja se bavi istraživanjem nastanka i razvitka oblika građenih struktura i otvorenih, neizgrađenih prostora u urbanim sredinama».⁶⁵

2.2.2 Urbana morfologija - grad

Slika 37: Osnovni elementi plana grada po Conzenu: ulice, parcele i zgrade.

Ulice u gradu, njihov raspored i povezanost, formiraju uličnu mrežu čije karakteristike zavise od toga da li se grad nalazi na ravnom ili pokrenutom terenu, zatim kakav je njihov međusobni odnos i u kakvom su odnosu sa pristupima gradu. Raspored parcela definiše karakteristike pojedinih delova grada u zavisnosti od vrste, veličine namene i oblikovanja objekata koji se na njima nalaze. Sami objekti, u zavisnosti od položaja u odnosu na topografiju samog terena, odnos prema ulicama i otvorenim prostorima, odnos prema ostalim objektima u svojoj okolini i celom gradu te svojim pojedinačnim karakteristikama oblikovanja i veličine formiraju prostorni sklop grad

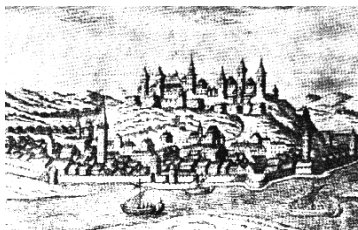
Budući da grad nastaje na određenom mestu koje karakteriše određena morfologija, onda se odnos prirodne morfologije (mesta na kome se grad nalazi) i urbane morfologije može se, u opštem smislu, prepoznati kao:

- odnos izrastanja urbane forme iz morfologije terena (prilagođavanje) i
- odnos dominacije jednog faktora: prirodne ili urbane morfologije.

⁶³ Miloš Bobić, *Morfologija mesta*, str. 14.

⁶⁴ Bobić, 73; Spiro Kostof, *The City Shaped: Urban Patterns and Meanings Through History*, pp. 25-26.

⁶⁵ Đokić V., *Urbana morfologija grad i gradski trg*, str.9-10.

Slika 38: Odnos dominacije prirodne morfologije (stari Beograd) i urbane forme nad prirodom (Konstantinopolis)

Razvijajući mogućnosti odnosa između prirodne i urbane morfologije, Spreiregen govori o:

1. naglašenoj fizičkoj formi u odnosu na okolinu,
2. priklanjanju fizičke strukture prirodnim formama,
3. tesnoj povezanosti tla i građenih oblika grada,
4. geometrijskom kontrastu,
5. akcentu koji prirodnom položaju daju izgrađeni oblici (San Gimignano, Rio de Janeiro),
6. punoj dominaciji lokacije i njenih prirodnih osobnosti (Macchu Picchu, Lasa),
7. izražajnosti,
8. prodoru i podeli na jasne celine (Venecija, Istanbul, Budimpešta),
9. koloritu u odnosu tle - izgrađena forma (špansko stepenište u Rimu),
10. naglasku koji se daje svetlosti i čistoti okoline (stari Egipat), i
11. pejzažu bez osobnosti (holandski)".⁶⁶

Pri tome se ove dve strukture ne mogu odvojiti, već su one "komplementarni delovi jedne jedinstvene strukture".⁶⁷ Njihova organska povezanost dovodi do toga da "s obzirom na prirodan odnos topografije i izgrađene forme, celokupni okvir može igrati ulogu predmeta identifikacije".⁶⁸ Naime, iz trodimenzionalne predstave grada proizilazi njegov figuralni karakter sa kojim se grad identifikuje.

Figuralni karakter grada kao celine, koji se sagledava kroz prostorno zamislive i jasno prepoznatljive figure, je odlika gradova ograničenih dimenzija (zidinama, topografskim elementima ili vodama); dok se kod savremenih gradova čija je osobenost "prostranost", karakter izrazite figure sreće u pojedinim delovima sa navedenim osobinama. Ili kako bi Šulc to rekao: "Grupa zgrada, kada je relativno zbijena ili vidljivo omeđena, predstavlja se kao figura. ... Kada su zgrade rasute, identitet se gubi i teritorijalni kontinuitet predela je razoren. Figuralni kvalitet ipak je podložan varijacijama u odnosu na lokalne topografske uslove".⁶⁹

Figuralni karakter grada se manifestuje siluetom⁷⁰ grada kao odrazom "treće dimenzije" grada prema nebu. "Silueta ... grada ... je izraz niza individualnih i

⁶⁶ Radović, 35.

⁶⁷ Radović, 37.

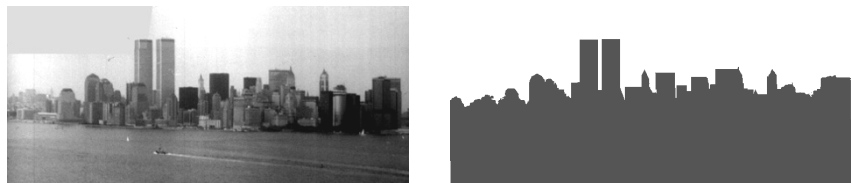
⁶⁸ Christian Norberg-Schulz, Stanovanje: stanište, urbani prostor, kuća, str. 34.

⁶⁹ n.d. str. 34.

⁷⁰ Silueta (fr. silhouette) slika oblika, lica i dr. izrađena sa strane po senci, profil (kao slika), slika izrezana po ivicama makazama iz crne hartije pa zalepljena na belu, i obratno (nazvana zbog svoje jeftinoće, po štedljivom fr. Ministru finansija Siluetu, u XVIII veku; fig. senka, prilika. Vujaklija, 841).

predominantnih jedinica koje se kombinuju sa morfologijom terena u svakom datom primeru grada". Ona "...viđena kao jasni i izraženi oblik fizičke strukture, daje karakterističan prostorni pečat svakome gradu i moglo bi se reći da je posebno značajni deo urbane slike i identiteta".⁷¹

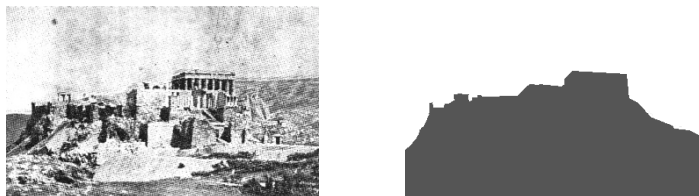
U silueti dominiraju kontrastni elementi: karakteristični delovi grada izgrađeni u različitim periodima, zatim odnosi između stambenih i centralnih delova grada i izraženi oblici koji je formiraju visoke građevine, zatim kupole, kule, stubovi, zvonici, minareta i slično.

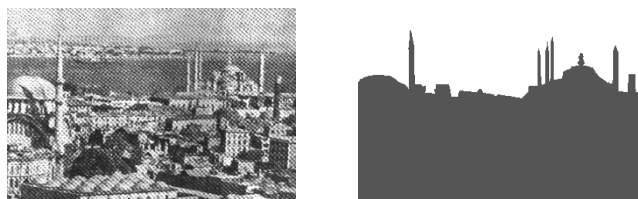
Slika 39: Izgled i silueta savremenog Nju Jorka 80-ih godina sa Jamasakijevim kulama «blizancima» - iz 90-ih godina XX veka.

Slika 40: Izgled i silueta srednjovekovne Segovije

Slika 41: Antički Akropolj u Atini - izgled i silueta

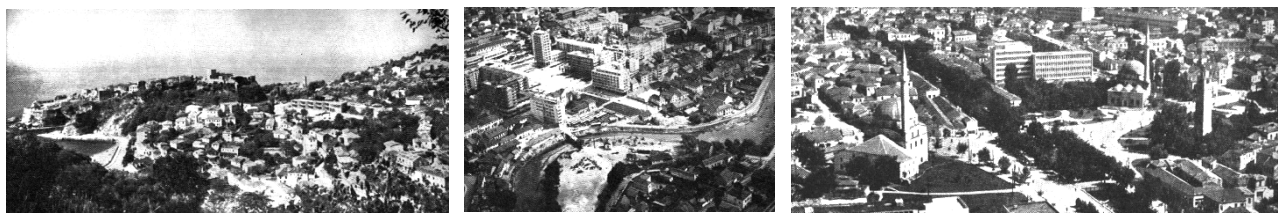
Slika 42: Izgled i silueta orijentalnog Istanbula

Karakteristični elementi grada se odražavaju u njegovoj silueti: za siluetu savremenih američkih gradova su karakteristične skupine jako visokih solitera, koje su inkorporirane u tkivo grada; srednjovekovni grad kao i grčku akropolu karakteriše izraženi položaj na vrhu brežuljka, opasan zidinama, kao i odgovarajuća arhitektura, dok su u silueti orijentalnog grada dominantne vertikalne minareta i kupole džamija raspoređenih po celoj površini grada.

⁷¹ Radović, 79.

"Viđeno izdaleka, ograničeno područje mora da izgleda kao "stvar" sa osobenim okvirom ili *siluetom*. Kada se približavamo nekom naselju, njegova "silueta" ima odlučujuću važnost. Opaža se posebno isticanje jedne figure koja se pomalja iz zemlje prema nebu. Način na koji ona stoji i uzdiže se određuje naša očekivanja i kazuje nam gde smo"... Stanište objašnjava ovu ulogu svojim položajem i uzdizanjem, a naročito svojom najočiglednijom i sveobuhvatnom osobinom: "siluetom".⁷²

Za razliku od siluete grada kao obrisa naglašene figure prema nebu, panorame⁷³ grada su "široki" pogledi na grad ili njegove delove koji se pružaju sa nadvišenih tačaka; obično iz njegove okoline, ali i sa nadvišenja u samom gradu ili sa visokih objekata.

Slika 43: Panorame Ulcinja, dela Užica i dela Bitolja.

"Siluetu grada noću formiraju specifični svetleći izvori i centri. Osvetljavanje pojedinih delova grada i naglašavanje pojedinih objekata uz vrlo izrazite linijske saobraćajne tokove i njihovo povezivanje u granične linije različito po boji i intenzitetu, čini noćnu panoramu grada posebnom i veoma različitom od dnevne gradske slike".⁷⁴ Noćno osvetljenje grada je element koji je po svojoj prirodi jako promenljiv i čini grad i njegovu sliku uvek drugačijom. Značajka upotreba osvetljenja u gradu u velikoj meri može naglasiti njegove vrednosti: pojedine građevine i čitave ambijente i poteze. Uz komentar o noćnom osvetljenju grada treba pomenuti i svečano osvetljenje gradova (najčešće samo centralnih delova) u vreme praznika i svečanosti kada se bogatijem i raznovrsnijem osvetljenju gradova pridružuju i "vatrometi" koji prikazuju grad u "novom svetlu".

Slika 44: Specijalno noćno osvetljenje Empajer Stejt Bilinga u Nju Jorku, noćno osvetljenje Atlantik Sitija i praznično osvetljenje sa vatrometom - Dubrovnik.

⁷² Norberg-Schulz, 34.

⁷³ panorama (grč. pan, horama - pogled, prizor) celokupan izgled svih predmeta u prirodi koji se mogu obuhvatiti pogledom sa izvesne tačke i umetničko prikazivanje takvog izgleda u obliku okrugle ili dugačke slike (u novije vreme obično u naročito za tu svrhu udešenim prostorijama, gde pretežno prikazuju panorame bitaka). Vujaklija, 660.

⁷⁴ Radović, 80.

2.2.2.1 Vrste gradova

Gradovi u osnovne kategorije prema svojim karakteristikama. Na engleskom govornom području je osnovna podela na:

- town – manji grad koji je sedište oblasti i ima određene institucije i
- city – veliki grad, koja se kod nas ne može odgovarajuće prevesti.

S obzirom na mnogostruke aspekte ispoljavanja grada, moguće su i mnogobrojne klasifikacije u zavisnosti od osnovnih polaznih kriterijuma.

Obično se klasifikacije prave u okviru određenog geografskog okruženja, ili u određenom istorijskom periodu, ili prema nekom drugom specifičnom kriterijumu. Jedna od tih klasifikacija se odnosi na gradove koje su Turci osnivali i razvijali na evropskoj teritoriji u okviru svoje carevine.⁷⁵ Po njoj, naselja gradskog tipa se prvenstveno dele na:

- gradove otvorenog i
- gradove zatvorenog tipa.

Mesta zatvorenog tipa su bila:

- kale - tvrđava od tvrdog materijala sa bedemima i kulama,
- hisar - manje utvrđenje sa obimnim zidovima od tvrdog materijala,
- palanka - manje utvrđenje opasano drvenim koljem, nasipom i slično.

Mesta otvorenog tipa (ponekad i podgrađa tvrđava) su takođe bila rangirana:

- šeher - veći grad naseljen isključivo ili pretežno muslimanskim stanovništvom sa većim brojem džamija i drugih društvenih institucija (medrese, hamami, bezistani, saraji, hanovi, karavansaraji i drugo),

- kasaba - manje naselje gradskog tipa gde živi pretežno muslimansko stanovništvo koje se bavi trgovinom i zanatstvom, ima džamiju, čaršiju i pazarni dan,

- varoš - naselje gradskog tipa u kome dominira hrišćansko stanovništvo, ovaj naziv se koristio i za delove grada ili mahale (u ostalim tipovima naselja) nastanjene hrišćanskim stanovništvom.

Iz ovog primera gde se tretira geografski tačno definisana teritorija, istorijski određen period nastanka i razvoja, društveno uređenje, etnička i religijska pripadnost, vidimo da se svi ovi elementi javljaju kao kriterijumi za klasifikaciju gradova. Iako se svaki od ovih tipova karakteriše jasno izraženom urbanom formom i morfologijom, i svi ostali uticajni elementi i strukture (funkcionalne, socijalne) su nezaobilazni u njihovom razvrstavanju.

Budući da nas u ovom radu interesuju morfološke karakteristike grada, klasifikacije biti uspostavljene samo prema osnovnim elementima morfologije grada: plana i prostornog sklopa.

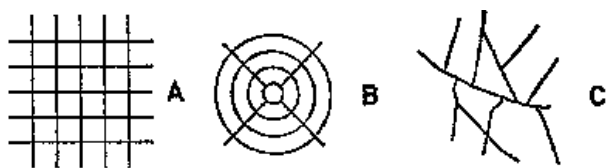
2.2.2.1.1 Vrste gradova na osnovu plana

Klasifikacija gradova izvršena na osnovu njihovih planova je, zbog velike složenosti prostornih struktura gradova, kod različitih autora sprovedena na različit način.

Svedenje sistematizacije su jako generalne, kao ova Dickinsonova⁷⁶ koja planove gradova deli na pravougaone ili mrežaste (A), radijalno-koncentrične (B) i nepravilne (C).

⁷⁵ Nađa Kurtović-Folić, "Uticaj islamskog graditeljstva na arhitekturu Prizrena", str. 90-91.

⁷⁶ Vresk, 73.

Slika 45.: Osnovne sheme planova gradova po Dickinsonu

Opširnije sistematizacije obuhvataju mnogo više varijacija osnovnih oblika plana grada. Na primer, Tricartova⁷⁷ sistematizacija je sledeća:

- H o m o g e n i g r a d o v i
 - Planski
 - Pravokutni
 - Linijski
 - Rebrasti
 - Paralelni
 - Mrežasti
 - Radijalno - koncentrični
 - Zvezdasti
 - Kružni
 - Neplanski gradovi
 - Utvrđeni gradovi
 - Zvezdasto oblikovani
 - Nepravilni
- H e t e r o g e n i g r a d o v i
 - Rekonstruisani
 - Polinukleusni
 - Mrežasti
 - Kružni
 - Koncentrični
 - Radijalni

Spreiregen⁷⁸ tipološke šeme gradova klasifikuje na sledeći način:

- 1) radiocentrične,
- 2) ortogonalno - pravougaone,
- 3) zvezdaste,
- 4) linearne,
- 5) granaste,
- 6) višćelijske,
- 7) kružne,
- 8) razlistane,
- 9) slobodne i
- 10) satelitske.

⁷⁷ n.d., str.73.

⁷⁸ Bobić, 224; Radović, 116-117.

Kevin Linč,⁷⁹ prema načinu korišćenja zemljišta, predlaže sledeću podelu:

- prstenasti,
- hijerarhijski,
- linearni,
- centrični,
- zvezdasti,
- aksijalni,
- mrežni (modularni),
- šahovsko polje (modularni) i
- polićelijski.

S. Moholy-Nagy⁸⁰ prepoznaje pet tipova grada koje naziva "arhetipovima":

- koncentrični,
- ortogonalni,
- ortogonalno - modularni,
- ćelijski i
- geomorfični arhetip grada.

Reiner⁸¹ fizičke sturkture, posmatrane kao planske osnove gradova najpre deli u dve osnovne kategorije, koje dalje razvrstava na sledeći način:

A) urbani prostori organizovani kao kontinuelno izgrađeno tkivo:

- A.1. koncentrično izgrađeni urbani prostori;
- A.2. segmentni (sektorski i zvezdasti) i
- A.3. linearni (kao linearni grad i višefunkcionalno korišćenje zemljišta duž linearne i komunikacije).

B) urbani prostori organizovani na temelju nekontinuelno izgrađenog urbanog tkiva:

- B.1. satelitski sistem,
- B.2. polićelijski sistem,
- B.3. regionalni grad male gustine i
- B.4. savremeni linearni grad.

Davidovičeva⁸² tipologija ukupne urbane forme i planske organizacije prepoznaje sledeće sisteme:

1. radijalni;
2. radio-koncentrični;
3. poluradijalno - koncentrični;
4. ortogonalni;
5. ortogonalno - dijagonalni;
6. dijagonalni;
7. slobodni i
8. Zibertalov, kombinovani sistem.

⁷⁹ Bobić, 224; Radović, 117.

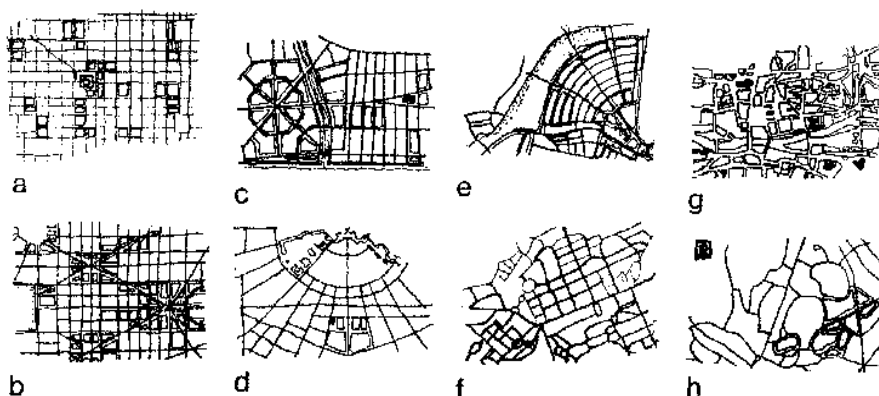
⁸⁰ Radović, 37.

⁸¹ n.d., 114-115.

⁸² Radović, 115.

Lavrov⁸³ ispituje "nove elastične planske strukture gradova" i urbani sklop deli na:

- zatvorene planske sisteme:
 - satelitski,
 - zatvoreni - radijalni,
 - prstenasti,
 - zatvoreni ćelijski,
 - ortogonalni sa jasnim granicama i na
- otvorene planske sisteme:
 - linearne forme,
 - zvezdaste,
 - trakaste,
 - evolutivne iz jednog centra.

Slika 46: Vrste planskih osnova gradova po Adamsu

Ovaj predlog tipologija planskih osnova gradova ilustrovaćemo još i Adamsovom tipologijom⁸⁴:

- a) ortogonalna shema (Filadelfija);
- b) ortogonalna shema sa dodatim dijagonalama (Vašington);
- c) radijalna shema kombinovana sa ortogonalnom (London prema planovima Wren-a);
- d) radijalni sistem (Karlsruhe);
- e) koncentrična shema (Frankfurt);
- f) kombinovana ortogonalna i nepravična shema (Edinburg);
- g) nepravilna, srednjovekovna (Nirnberg) i
- h) zavisno od topografije, slobodna shema (Burnmaut).

Baveći se istraživanjima tipologije osnovnih planskih shema, Ranko Radović⁸⁵ je na osnovu mnogobrojnih tipologija raznih autora (koje su napred navedene) predložio svoju tipologiju. Ova tipologija se odnosi prvenstveno za kontinualno izgrađeno tkivo grada (za

⁸³ n.d., 117.

⁸⁴ n.d., 117.

⁸⁵ Radović, 118-124.

nekontinualno izgrađene gradove uvažava Reinerovu podelu). On prepoznaje i objašnjava 11 osnovnih tipova planova gradova i to su:

- linearna planska osnova;
- koncentrična shema;
- radijalna planska osnova;
- modularna planska osnova;
- kompaktne fizičke strukture na nivou makro-urbane forme;
- ćelijski tip urbane osnove;
- kompozitne fizičke strukture;
- grupne fizičke strukture;
- simbolične sheme i planovi predodređenih crteža;
- nepravilne, slobodno formirane, spontane planske sheme i
- kombinovani planski sistem.

Posmatrajući sve ove sistematizacije, kao i mnogobrojne planske osnove gradova, konstatuje se da nije jednostavno klasifikovati gradove prema planskim osnovama, jer one nisu jedinstvene na celim teritorijama gradova, te se prednost daje generalnim podelama i stepenovanom sistematizovanju.

Prvenstveno treba obratiti pažnju na ujednačenost planske osnove i prepoznamo:

1. homogene i
2. heterogene planske osnove.

Bez obzira na predhodnu podelu (za varijantu 2 prepoznavanje će se vršiti za svedene homogene celine), prema osnovnim geometrijskim karakteristikama planskih shema gradova razlikujemo:

1. geometrijski pravilne i
2. geometrijski nepravilne planske osnove.

U obe kategorije (kod nepravilnih modifikovane) se javljaju različiti modaliteti u zavisnosti od osnovnih geometrijskih figura koje se javljaju (pravougaone, rešetkaste, trouglaste, kružne, radijalne, itd.).

Većina gradova danas se ne može pohvaliti homogenom šemom što je, najčešće, posledica njihovog dugotrajnog razvoja. Jasne sheme u planskoj matrici su najčešće prisutne u delovima gradova koji su nastali u određenim vremenskim periodima, ali se često dešava da su i one mnogobrojnim rekonstrukcijama modifikovane.

2.2.2.1.2 Vrste gradova prema prostornom sklopu

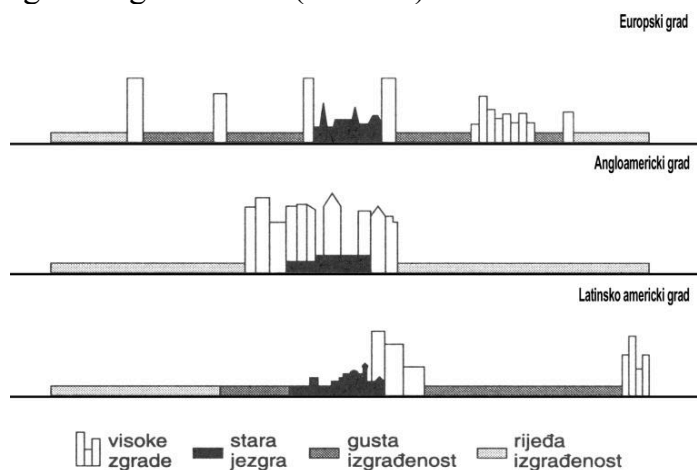

Slika 47: Vrste gradova prema siluetama: antički, srednjevekovni, islamski i američki grad.

U napred navedenim podelama kod pojedinih autora (posebno Reiner, a delimično i Radović, jer u nabranjanju tipova naizmenično navodi planove i fizičke strukture) ne možemo u potpunosti isključiti karakter prostoronog sklopa. Zbog toga tipologije na osnovu prostornog sklopa neće biti posebno navedene.

Govoreći o trećoj dimenziji grada insistirano je na figuralnom karakteru grada kao osobini prostorne zamislivosti i jasne prepoznatljivosti. Posmatrajući galeriju gradova (recimo u studiji istorijskog razvoja grada) uočili smo da samo mali broj gradova - posebno ako se posmatraju kao celine - imaju izraženu predstavu figure. Većina gradova zbog svoje "prostranosti", ovu osobinu ima samo u pojedinim svojim segmentima (recimo stara jezgra, centralni delovi i slično). Neki gradovi su prema svom prostornom sklopu amorfni - bez nekog značajnijeg obeležja. Na osnovu ovih karakteristika, možemo prepoznati tri tipa gradova:

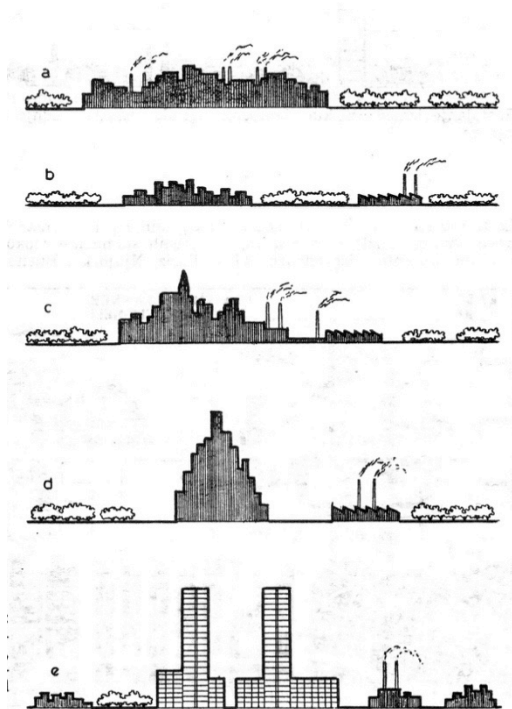
- gradovi izrazitog figuralnog karaktera (Mon Sen Mišel),
- gradovi čiji pojedini delovi imaju figuralni karakter, i
- gradovi bez figuralnog karaktera (amorfni).

Slika 48: Tipične siluete evropskog, anglo-američkog i latino-američkog grada sa odnosom dominantnih kontrastnih karakterističnih struktura grada prema nameni.

Ranko Radović⁸⁶ otvara i mogućnost tipoloških razmatranja silueta gradova po regionalno-istorijskom principu, navodeći primere američkih gradova našeg vremena, srednjovekovne gradove, antički grčki grad, orijentalni grad. Mirković siluete gradova posmatra u odnosu oblikovne karakteristike pojedinih funkcija grada i njihov odnos čijom kombinacijom se stvaraju različite karakteristične slike silueta gradova.

⁸⁶ Radović, 79.

Slika 49: Siluete grada po Mirkoviću: a. engleski, b. vrtni, c. evropski, d. postojeći u budćnosti i e. grad Le Corbusiera

2.2.3 Morfološka struktura segmenta grada

2.2.3.1 Definisanje pojma segmenta grada

U teoretskom smislu segmenti grada su homogene morfološke celine u gradu. Naime, već je konstatovano da se gradovi ne mogu uvek razvrstati u određene predpostavljene kategorije, jer u svom sklopu imaju različite celine koje imaju svoje specifične karakteristike svih dosada posmatranih elemenata: plana i prostornog sklopa grada (figure, siluete).

Tema segmenata grada je u stvari vezana za određene morfološke celine grada koje su kompaktne odnosno homogene i predstavljaju manje ili više nezavisne celine (u morfološkom i - često - nekom drugom smislu, npr. hronološkom, funkcionalnom i sl.). Zasniva se na tezi da se gradovi, iz raznih razloga (uticaja prirodnih faktora, morfologije terena, prisustva vode, razvoja u različitim vremenskim periodima, socijalne i ekonomske diferencijacije, funkcionalne podeljenosti - zonga, političkih, verskih i etničkih razloga), sastoje iz različitih morfoloških celina, manje ili više jasno diferenciranih, manje ili više međusobno povezanih; te se mogu posmatrati kao skupovi nezavisnih segmenata grada koji se odlikuju: planom, prostornim sklopom, figuralnošću, siluetom, panoramom.

Proučavanje segmenata se u metodološkom smislu ne razlikuje od proučavanja grada kao celine. Praktično, potrebno je definisati metod izdvajanja, odnosno prepoznavanja, segmenata grada. U svakom konkretnom primeru, proučavanje osnovnih elemenata morfologije grada je putokaz za definisanje njegovih segmenata. Teoretski, problem je uspostavljanje kriterijuma za definisanje segmenata. Mogu se predpostaviti sledeći kriterijumi:

- hronološko jedinstvo - segmenti gradova se često mogu prepoznati prema vremenu nastanka određenih delova grada: na primer srednjevekovne tvrđave i njihovi sadržaji ili savremeni delovi grada i slično,

- funkcionalno jedinstvo - u silueti grada se (kao i u planu grada) nekad mogu jasno prepoznati segmenti centralnih delova grada za razliku od stambenih četvrti, i

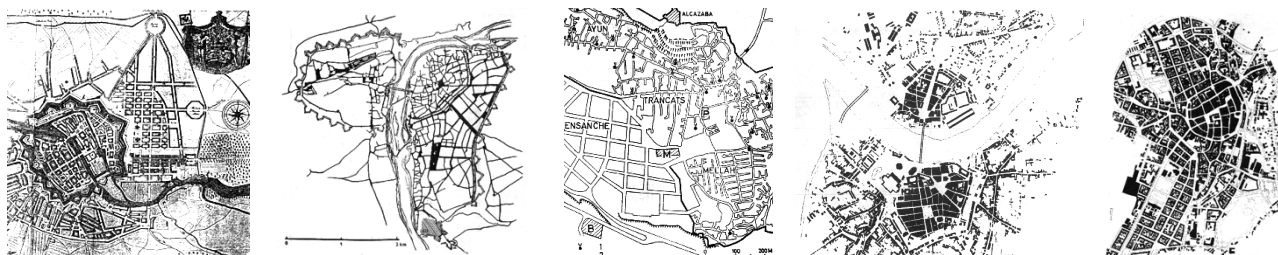
- prostorna objedinjenost - od koje zavisi obuhvatnost segmenata, jer se dešava da su segmenti sa sličnim morfološkim karakteristikama "rasuti" u tkivu grada, što otežava proučavanje, jer usitnjava segmente grada,

- etnička pripadnost stanovnika - u gradovima sa više etničkih grupa, često se dešava da delovi grada u kojima je pretežno nastanjena određena populacija poprimaju neke karakteristike korišćenja pa i oblikovanja tih delova grada, na primer kineske četvrti, crnačke četvrti i slično, koje se tada mogu prepoznati kao segmenti,

- socijalni status stanovnika - razlikuju se takozvani "elitni" delovi grada od njihove krajnje suprotnosti "slamova" sa svim modalitetima između,

- samodovoljnost - u smislu da nekada određeni delovi grada svojom "zaokruženošću" u prostornom i funkcionalnom pogledu predstavljaju pojedine segmente, recimo satelitski gradovi, nova naselja u gradovima i sl,

- likovno - oblikovna i ambijentalna doslednost, koja se ogleda u planu i građenim strukturama grada, stilu građenja, dekoraciji, primeni određenih elemenata ili tipova građevina ili prostora, koji izdvajaju pojedine segmente grada, itd.

Slika 50: Gradovi nehomogenih struktura u različitim istorijskim periodima i prostorima: planovi Berlina 1737, srednjevekovnog Praga, Marokanskog grada Tetuana, Drezdena i Karl Marks Štata.

Ovi kriterijumi se mogu primeniti pojedinačno, mada se njihovom kombinacijom sa većom sigurnošću izdvajaju segmenti grada. Naime, srednjevekovni delovi grada su često prerasli u centralne delove grada, karakterišu se stilskim, oblikovnim i ambijentalnim karakteristikama, itd.

2.2.3.2 Hijerarhijski odnos: grad kao celina - segmenti grada - elementi grada

Odnos grad kao celina - segmenti grada - elementi grada je jasan hijerarhijski odnos gde se grad sastoji iz određenog broja segmenata koji ga sačinjavaju, dok je struktura segmenata definisana elementima grada. Pri tome, segment grada ima ulogu povezivanja ostala dva nivoa morfologije grada.

Stepenovano posmatranje grada je Aldo Rosi preuzeo od Trikara, koji, tretirajući socijalne sadržaje grada, "ustanovljava tri reda ili tri različita nivoa:

- a) nivo ulice koji obuhvata građevine kao i neizgrađeni prostor koji je okružuje;
- b) nivo koji čini više blokova sa zajedničkim obeležjima;

c) nivo celog grada shvaćenog kao skup četvrti".⁸⁷

Rosi posebnu pažnju obraća na pojam "istraživanog prostora" i "koncept četvrti - kvarta" u odnosu na grad.

Konceptom karakterističnog dela grada se bavio i Linč⁸⁸ kroz pojam "distrikta" kao jasno prepoznatljive celine u gradu koja ima svoju unutrašnju strukturu.

Miloš Bobić⁸⁹ morfološka istraživanja sistematizuje na 5 nivoa: grada, četvrti - naselja, bloka, zgrade i stana - jedinice. Bavi se i relacijama između uzastopnih nivoa.

Jednostavno rečeno grad se sastoji od segmenata, a segmenti se sastoje od elemenata grada koji direktno i indirektno uslovljeni i povezani čine ukupnu strukturu grada.

2.2.3.3 Primer grada Dubrovnika u sagledavanju odnosa grada kao celine - segmenata grada i elemenata grada

Na primeru grada Dubrovnika⁹⁰ (plan grada, panorama grada, mada nije obuhvatila ceo grad) jasno se izdvaja više segmenata: prvenstveno i sa jasno definisanom granicom izdvojićemo staro gradsko jezgro koje je očuvalo srednjovekovni lik u svim oblikovnim elementima; zatim "Dubrovačko zaleđe", kao prostor između starog grada i magistrale koji je jasno morfološki diferenciran od njega. Slede segmenti Lapada, Gruža i Babinog Kuka koji se izdvajaju kao segmenti zbog svog položaja u odnosu na morfologiju mesta na kome su nastali, načina izgrađenosti, funkcije u gradu (Gruž je luka, Lapad stambeno turistički deo a Babin Kuk turistički deo grada), kao i oblikovanja. Ovo ćemo ilustrovati panoramama ovih segmenata.

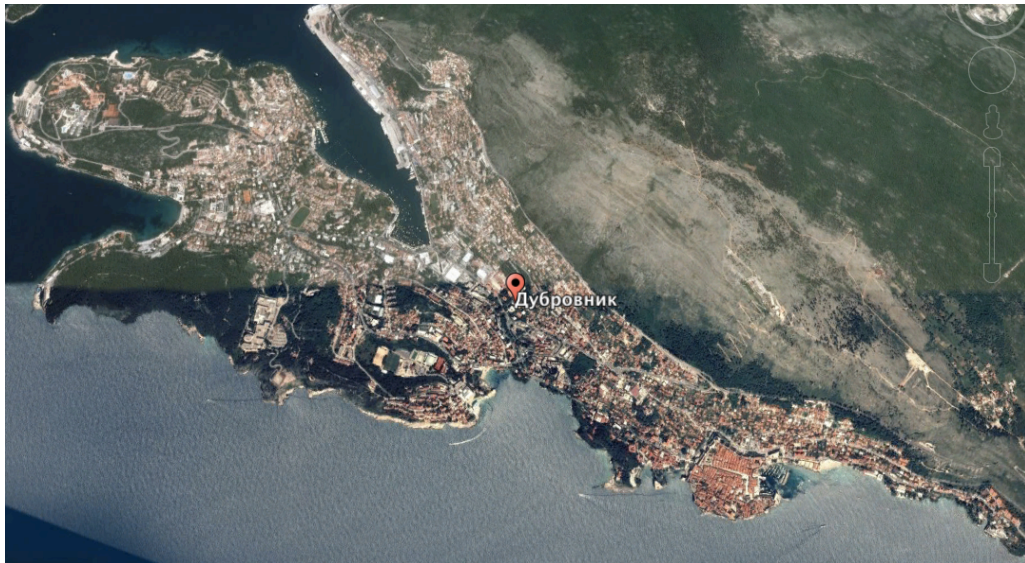
Slika 51: Plan Dubrovnika, gde se izdvajaju karakteristični segmenti: starog grada (tamna površina), zaleđa, Gruža, poluostrva Babin Kuk i Lapad

⁸⁷ Aldo Rosi, *Arhitektura grada*, str. 36 - 37.

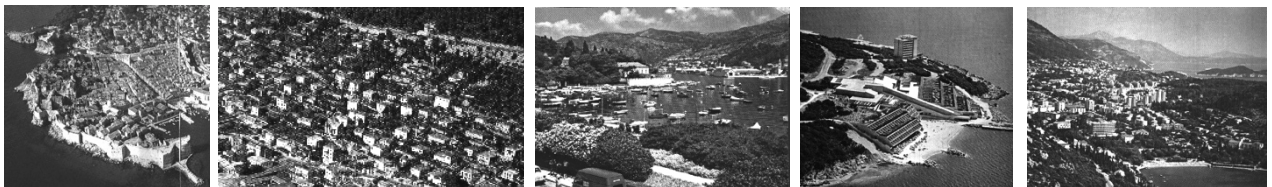
⁸⁸ Kevin Linč, *Slika jednog grada*, str. 58 - 59 i 83 - 91.

⁸⁹ Na posle diplomskim studijama "Morfologija organizovanog prostora i vremena" Arhitektonskog fakulteta u Beogradu školske 1991/92. godine.

⁹⁰ Primer urađen prema grafičkim priložima iz turističkog vodiča iz 80-ih godina prošlog veka.

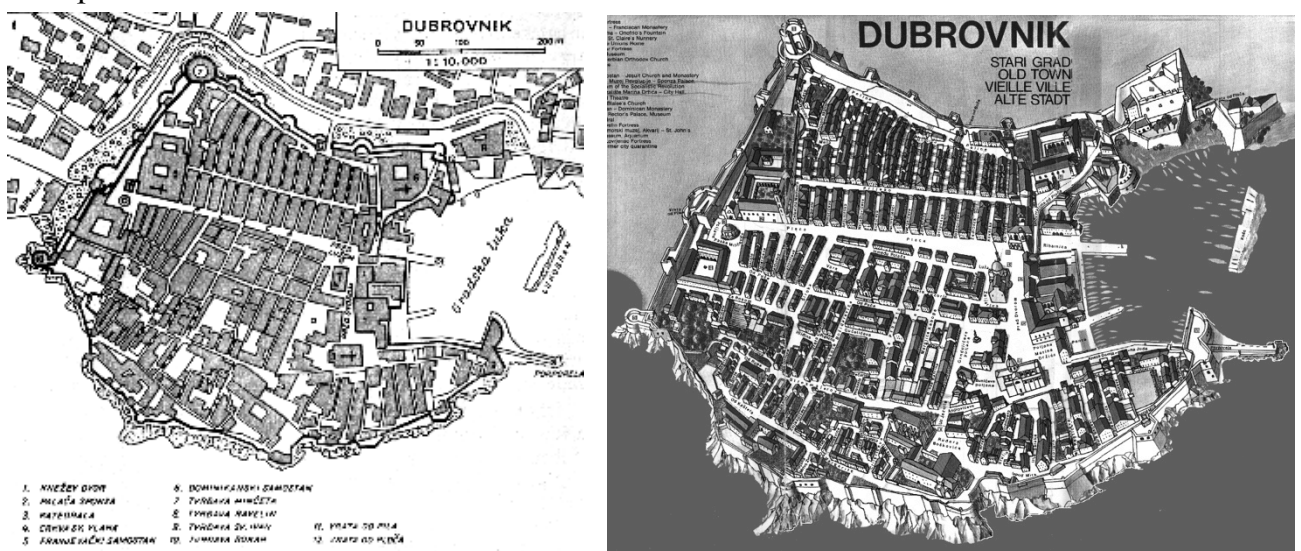
Slika 52: Razlika u morfologiji Dubrovnika između starog grada i zaleđa, Babinog Kuka, Lapada i Gruža potencirana je gradskim zidinama i jasnim fizičkim oblikom koji odvaja različite segmenta grada.

Slika 53: Panorame različitih segmenata Dubrovnika: stari grad, zaleđe, Gruž, Babin Kuk i Lapad odražavaju različite morfologije prema periodu nastanka, načinu grupisanja, razmeri, oblikovanju.

Veza između segmenta i grada je u tome da, ma koliko različiti i samostalni segmenti bili, oni predstavljaju delove jedne jedinstvene celine sa svim različitostima.

Struktura i karakteristike segmenata su, kao što smo već rekli, istovetni kao i strukture grada: Dubrovački stari grad je nekad bio celina, Beograd i Zemun su izgradnjom Novog Beograda postali segmenti jednog kontinualno izgrađenog Beogradskog metropolitena.

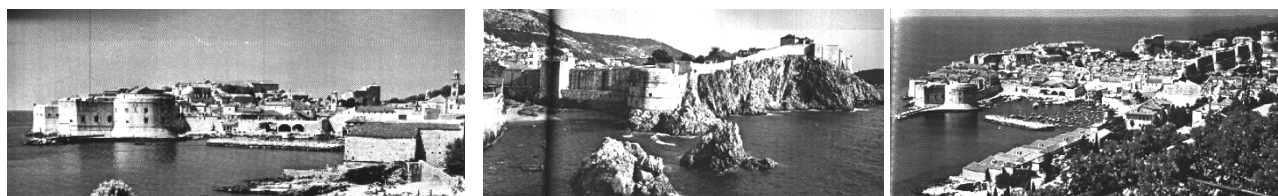

Slika 54: Morfološka struktura starog grada, kao plan i trodimenzionalna predstava grada.

Odnos između segmenta i elementa se ogleda u daljoj morfološkoj analizi samog segmenta. U slučaju Dubrovnika razmotrićemo Stari grad. Uz plan grada, analiziraćemo i izometrijski prikaz koji nam jasno prezentira morfološke elemente: ulice, trgove, blokove, u ovom karakterističnom slučaju zidove, kule i obale i vrtove koji su ovde uvek privatni (dvorišta samostana).

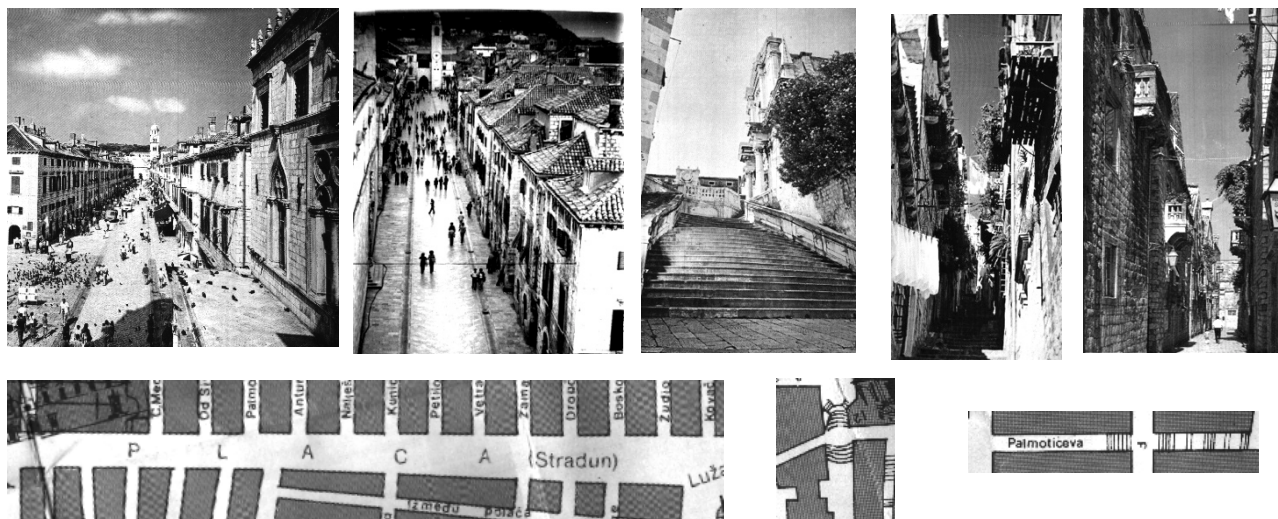
Morfološka struktura segmenta "starog grada" je jasno izražena nepravilnim oblikom definisanim gradskim zidinama i prema moru i prema kopnu. Unutrašnja struktura je izražena približno rešetkastim planom ulica sa trgovima razmeštenim na značajnim tačkama grada (kod ulaznih kapija, pred značajnim objektima). Ostalih slobodnih prostora u gradu nema - vrtovi su oskudni u dvorištima kuća, dok su malo obilniji u samostanima u gradu.

Ovakva morfologija segmenta (određenost zidinama i relativno kompaktna unutrašnja struktura) čini ga prepoznatljivom figurom sa jasno izraženim siluetama (u kojima dominiraju zvonici, kubeta, zidine i tvrđave - pogotovo istaknuti Lovrijenac na hridini) i karakterističnim panoramama (sa svim ovim prostornim reperima).

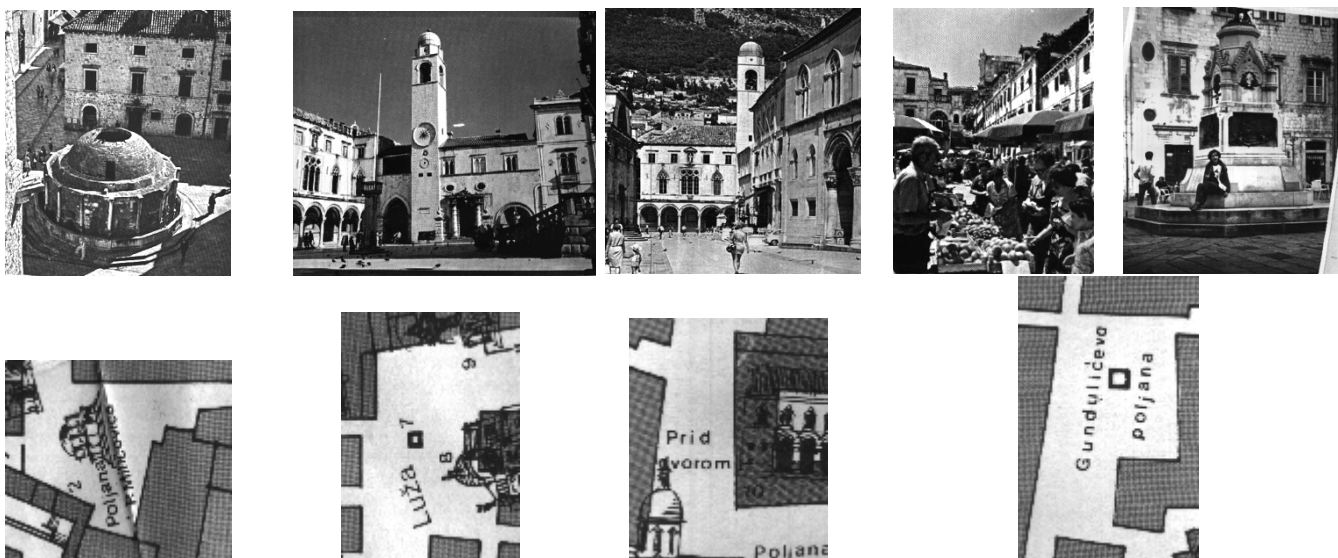
Slika 55: Dubrovnik - stari grad: siluete sa dve suprotne strane i panorama.

Dalje proučavanje će obuhvatiti analizu morfologije elemenata grada u segmentu (i dalje za svaki segment pojedinačno). Na ovaj način uspostavljena je veza između segmenta grada i elemenata grada.

Slika 56: Stradun: pogled sa vrata od Ploča i sa zida iznad vrata od Pila; stepenište Uz Jezuite i poprečne ulice sa i bez stepeništa - prostorni sklop i plan (ispod izgleda).

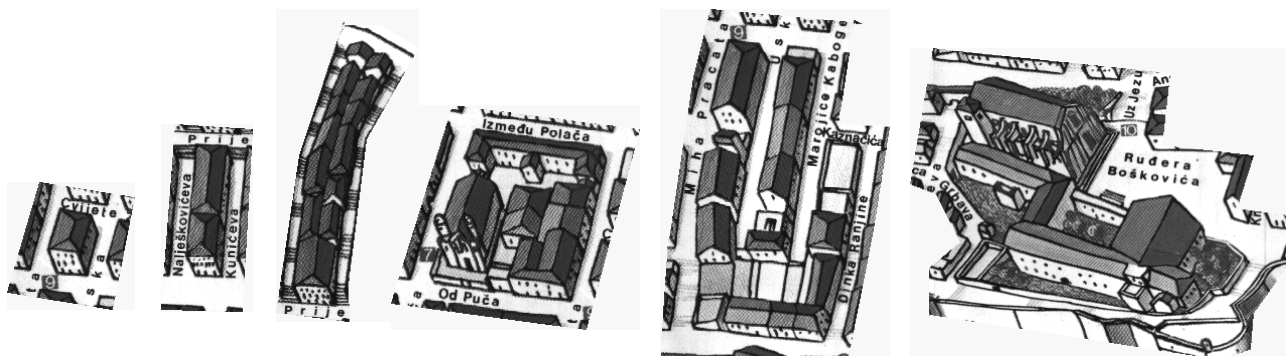
Elementi grada koji će biti analizirani su ulice, trгови i blokovi. Zidine, vrtovi i zgrade (objekti) su takođe konstitutivni morfološki elementi segmenata, pa samim tim i grada; ali se u ovom slučaju smatra da su oni već obuhvaćeni analizama prostornog sklopa segmenta i kao konstitutivni elementi ulica, trgova i blokova, te se ne predviđa njihovo posebno proučavanje.

Slika 57: Trgovi starog Dubrovnika: Poljana P. Miličevića sa Velikom Onofrijevom česmom, Luža sa arkadama palate Sponze, zvonikom i Malom Onofrijevom česmom u pozadini, Prid dvorom - trg ispred Kneževe palače (jedan u nizu spojenih trgova) i Gundulićeva poljana - kao pijaca i detalj postamenta Gundulićevog spomenika. Ispod izgleda svakog trga njegova planska osnova.

Među ulicama starog Dubrovnika razlikuju se podužne i poprečne ulice, s tim što se Stradun izdvaja kao glavna i najznačajnija ulica u Dubrovniku (funkcionalno, iz čega sledi i oblikovno). Ona povezuje dva značajna trga Dubrovnika: Poljanu P. Miličevića i Lužu, odnosno posredno dve glavne gradske kapije: vrata od Pila i vrata od Ploča. Jasno je regulisana u horizontalnom i vertikalnom smislu tipiziranim kamenim kućama istovetnog oblikovanja. Prostorni naglasci su javne zgrade sa zvonicima i arkadama na trgovima.

Deo grada prema konu koji je rekonstruisan posle požara se karakteriše tipizovanim širinama ulica od 10 palma (2,56 m) u ujednačenom ritmu i dvema širim povezujućim ulicama. Zbog male širine ulica Dubrovački statut, koji se između ostalog, bavio i ovim pitanjima, je definisao postavljanje spoljašnjih stepeništa i balkona koji su često smetali normalnom funkcionisanju ulice.

Slika 58: Morfologija Dubrovačkih blokova: od jednog objekta koji čini blok, preko tipiziranog bloka između Straduna i Prijekog, blok iznad Prijekog, blok složenijeg programa i prostorne organizacije (sa slepim ulicama), i blok crkvenog imanja karakteristične morfologije.

Blokovi starog Dubrovnika, kao derivati jedne uglavnom pravilne planimetrije ulica, imaju najčešće, posebno u delu grada obnovljenom posle požara, pravilan pravougaoni

oblik, koji je vrlo često jako izdužen. Mali broj blokova ima kvadratnu osnovu, dok ispod gradskih zidina ima i nepravilnih blokova. Blokovi na Prijekom, su tipizovani izduženi pravougaonici, podeljeni na kvadratne parcele sa stranicom od 6,144 m, koje su u potpunosti izgrađene (bez dvorišta), dok je u sredini bloka, između dva reda zgrada ostavljen neizgrađen prostor širine 76,8 cm predviđen za kanal za oticanje otpadnih voda.⁹¹

Prostorna predstava blokova najbolje se vidi u izvodima iz izometrijskog plana starog dela Dubrovnika.

Ovaj primer posmatranja morfologije Dubrovnika, od njegove celine, preko segmenta (mada smo uradili samo 1 segment) i morfoloških elemenata pokazuje na koji način se uspostavlja međusobna hijerarhijska veza među nivoima proučavanja određenih gradova.

Naravno, ova stepenovana veza ne isključuje, čak naprotiv, ona naglašava i direktnu vezu između grada i elemenata grada. Što se ovog primera tiče, da bi se imala kompletna predstava o morfološkim elementima grada kao celine, potrebno je da se obrade i ostali segmenti.

2.2.3.4 Transformacija morfologije gradskih segmenata u procesu razvoja grada

Kada govorimo o razvoju grada kroz istoriju, već je rečeno da se delovi grada nastali u određenim periodima razvoja grada izdvajaju kao zaokružene celine - segmenti grada. Položaj takvog segmenta u odnosu na postojeće tkivo grada može se prepoznati kao :

1. segment je nezavistan u odnosu na postojeći grad, on je "pored" ili "oko",
2. segment je modifikovan - promenjen deo postojećeg grada, gde razlikujemo dva slučaja:

- 2.1. izgradnja novog na istom mestu - posle rušenja, požara, i slično,
- 2.1. postepena rekonstrukcija kroz duži vremenski period koja nekad u potpunosti izmeni postojeću strukturu.

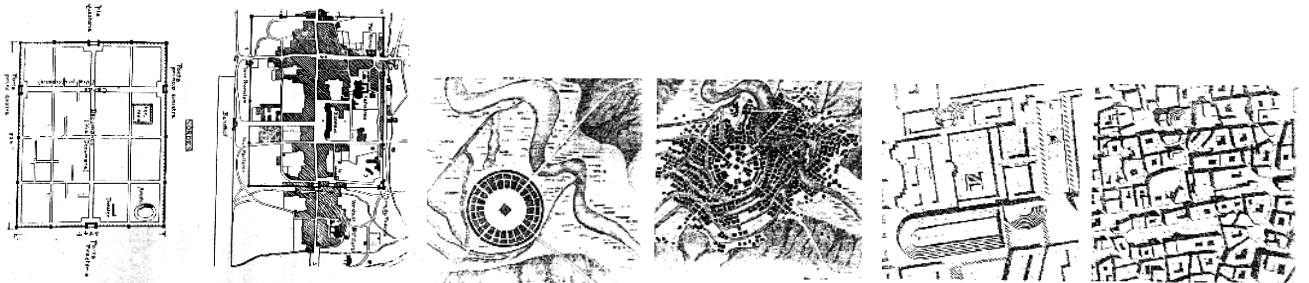

Slika 59: Novi Beograd uz Beograd; Tuluz-L-Mirej pored Tuluza i nova Bolonja oko starog jezgra.

Za prvi slučaj postoje mnogobrojni primeri kada novoizgrađeni delovi grada ne ugrožavaju postojeće gradsko tkivo, oni se samo dodaju postojećem gradu. Recimo, posle

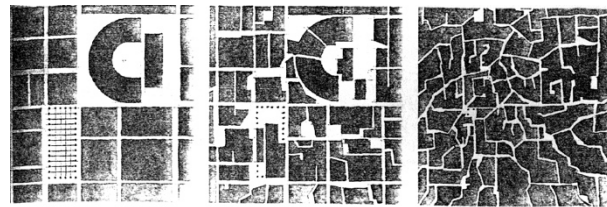
⁹¹ Branko Maksimović, Istorija urbanizma: knjiga prva, stari i srednji vek, str. 169.

drugog svetskog rata mnogim našim gradovi su pridodati novi sa prefiksom "Novi" - recimo Novi Beograd, i bili su novi u svakom pogledu, posebno u morfološkom. Ovde ćemo, pored primera Novog Beograda "pored" starog, prikazati primer grada Tuluzu kome je pridodat ceo jedan novi deo (Tuluz-l-Mirej) sa težnjom da na specifičan, savremen način razvije matricu organskog rasta. Za razliku od njih, Bolonja se razvilo "oko" jezgra starorimskog grada (kastruma) koje se jasno izdvaja.

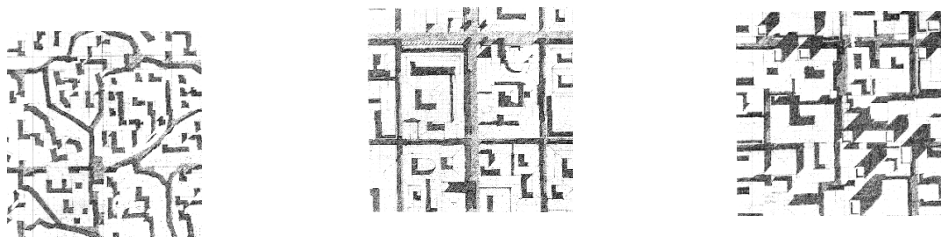
Slika 60: Postepena rekonstrukcija rimskog kastruma Aosta u srednjevekovni grad, kružni plan Bagdada iz 8. veka, do 9. veka je dopunama izgubio svoj smisao, isto kao što je od Kampusu Martinusa, koji je bio srce imperijalnog Rima, nedirnut do renesanse ostao samo Panteon (gore).

Što se drugog slučaja tiče, obratićemo pažnju na drugu mogućnost: postepenu rekonstrukciju kroz vreme. Tu možemo da navedemo mnoge primere iz raznih perioda, koji govore o potpunoj transformaciji urbane morfologije, gde se inicijalna morfologija nalazi samo u tragovima.

Slika 61: Transformacija rimske ortogonalne mreže kolonijalnog grada u organski islamski grad.

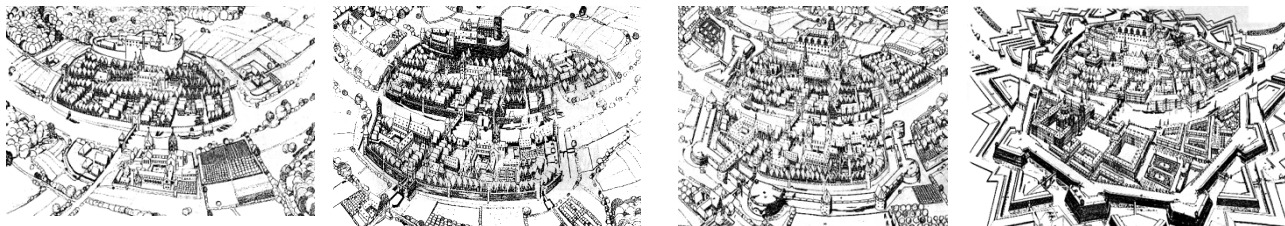
Pored ovih primera navešćemo još i primere, po Kostofu, postepene transformacije rešetkaste rimske kolonije u islamski grad⁹². Naime, morfološki jasno definisani elementi javnih prostora se postepeno pretvaraju u privatne prostore, tako da se vremenom remeti ortogonalna mreža, do potpune transformacije u nepravilnu planimetriju sa minimumom otvorenih prostora, gde tek jako uske staze ukazuju na prvobitno rešenje.

⁹² Kostof, 48, 49.

Slika 62: Transformacija postojećeg rimskog grada (slika u sredini) u islamski grad (slika levo) i italijanski feudalni grad (slika desno).

Sledeći primer ukazuje na različite transformacije postojećih rimskih gradova u zavisnosti od socijalnog konteksta. Naime, Kostof smatra da su mnogobrojna rimska kolonijalna naselja, izgrađena širom Rimskog carstva transformisana u zavisnosti od socijalnog konteksta na dva načina: islamska populacija je ulice transformisala u mrežu staza koje karakterišu stambene četvrti uobičajene za pojedine plemenske ili etničke grupe, dok je transformacija istih naselja u srednjovekovnoj Italiji karakterisana blokovima sjedinjenim u utvrđene enklave sa odbrambenim kulama

Slika 63: Četiri faze u razvoju hipotetičkog nemačkog grada po Karlu Gruberu prikazuju obe mogućnosti rasta grada: dodavanje novih struktura i rekonstrukciju postojećih: prva 1180, zatim 1350, treća pokazuje relativno spori rast do 1580, a četvrta promene do 1750. godine.

Jedan ilustrativni primer geneze urbane morfologije kroz razvojne etape hipotetičkog nemačkog grada, na žalost završen je sa 18. vekom. Jasno je predstavljeno i izrastanje, dodavanje, rekonstrukcija, remodelovanje morfoloških struktura pojedinih delova grada. Bilo bi vrlo interesantno i poučno da može i dalje pratiti razvoj ovog grada na ovaj način.

2.2.3.5 Vrste gradskih segmenata

2.2.3.5.1 Sistematizacija segmenata u gradu na osnovu opštih karakteristika

Gradski segmenti se mogu razvrstati prema kriterijuma koji su predloženi za njihovo diferenciranje. Tako ćemo, kao tipove segmenata prepoznati:

- gradske centre iz ranijih perioda razvoja grada,
- savremene gradske centre,
- stambene četvrti istorijskog karaktera,
- savremene stambene četvrti,
- industrijske komplekse,
- elitne delove grada,
- slamove,
- etničke delove grada, itd.

2.2.3.6 Vrste gradskih segmenata prema prostornim karakteristikama

Prema unutrašnjoj strukturi, već smo istakli da je metodološki proučavanje celine grada i njegovih segmenata podudarno, što znači da će se tipologija segmenata na nivou grada, ili uporedna tipologija segmenata grupe gradova, biti izvršena prema njihovim osnovnim morfološkim karakteristikama:

- planu,

- prostornom sklopu i
- silueti.

2.2.3.6.1 Vrste segmenata na osnovu plana

Prema geometrijskim karakteristikama plana izdvajaju se:

- geometrijski pravilne planimetrije:
- rešetkasta (pravougaona), i rešetkasta sa dijagonalama,
- trouglasta iz koje multipliciranjem proizilazi i šestougaona i
- kružna ili radijalna i na
- geometrijski nepravilnu, ili slobodnu planimetriju koja dalje može poprimiti različite oblike.

2.2.3.6.2 Vrste gradskih segmenata na osnovu prostornog sklopa

Prostorni sklop segmenta se izražava figuralnim karakterom segmenta, kao i kod gradova, tako da se mogu izdvojiti dva osnovna tipa segmenata:

- segmenti izrazitog figuralnog karaktera i
- segmenti bez naglašene figuralnosti - amorfni.

Budući da je silueta odraz figuralnosti grada, postoji mogućnost da se izvrši i tipologija gradskih segmenata prema njihovim siluetama.

Kao što je već ranije rečeno, proučavanje segmenata grada je metodološka veza između proučavanja grada kao celine i proučavanja elemenata grada, te u ova proučavanja mogu u praktičnom smislu da se uključe proučavanja karakterističnih elemenata u okviru segmenata: ulica, trgova i blokova.

2.2.4 Elementi grada

2.2.4.1 Pojam i vrste elemenata grada

Proučavanje grada u ovoj studiji krenulo je od opšteg - generalnog: grada kao celine, da bi se preko proučavanja njegovih specifičnih segmenata došlo do njegovih "elemenata": najmanjih "urbanih jedinica", odnosno najmanjih "jedinica urbanog reda" koje ga sačinjavaju. To su, pre svega ulice, trgovi i blokovi, parkovi i kuće - objekti. Dok se kod nekih autora morfološka struktura grada sastoji iz sledećih elemenata: "ulice, trgovi, parcele, javne površine, blokovi zgrada, itd",⁹³ kod drugih je taj izbor sveden na tri najznačajnija elementa: ulicu, trg i blok.⁹⁴

Elementi grada su međusobno povezani i uslovljeni: blok se sastoji od kuća, može biti u formi parka, okružen je ulicama ili trgovima, duž ulica se ređaju kuće, ili kuće okružuju trg. Osnovni "gradivni materijal" grada su "kuće" (zgrade, objekti), svih oblika, veličina i namena. Kuća kao pojam (u opštem i u mnogim posebnim vidovima) je predmet

⁹³ Vresk, 72.

⁹⁴ Perović, 44.

mnogih proučavanja i studija.⁹⁵ Zbog toga se kuća kao element grada neće proučavati ovde - proučavaće se samo kao sastavni deo ulice, trga ili bloka. Iz sličnog razloga, zbog obima i karaktera ovog rada, kao i zbog izostanka najmanjeg zajedničkog imenitelja - kuće, ni parkovi i skverovi neće biti predmet ovog rada.⁹⁶

Elementi grada koji će se u ovom radu razmatrati, dakle: ulica, trg i blok, u direktnoj su relaciji sa planom grada, odnosno sa uličnom mrežom grada. Dok zbir i raspored ulica u gradu čini njegovu uličnu mrežu, trgovi su formirani na ukrštanjima ulica ili uokvireni njima, ili između njih, a blokovi su delovi gradskog tkiva uokvireni ulicama. Svaki od odabranih elemenata grada će biti razmatran na sledeći način: od kratkog pregleda istorijskog razvoja tog elementa grada, preko proučavanja njegove morfologije: načina i odlika njegovog oblikovanja, do njegove tipologije, odnosno do prepoznavanja tipičnih urbanih formi ovog područja. Ova teoretska razmatranja treba da budu osnov za praktična proučavanja u konkretnim gradovima, za svaki od njih pojedinačno i za područje kao celinu - kao pregled tipičnih elemenata područja.

2.2.4.2 Ulica - pojam

"Ulica je: mesto susreta ljudi, granica javnog i privatnog, mesto pristupa objektima, kanal za saobraćaj, mesto koje označava i koje je označeno, metafora, simbol; mesto komunikacije, socijalnog izraza, element složene strukture grada, deo složenog sistema ulične mreže, informacija, kulturni artefakt, deo fizičke strukture grada, deo prostorne strukture grada mesto uokvireno kućama, put koji vodi nekamo (linijsko prostiranje). Ulica je i mesto (susreta, događanja, socijalnog izraza, komunikacije), i veza - put kao mogućnost institucionalizovanog ljudskog kretanja (transport ljudi i dobara, kanal za saobraćaj i komunikaciju), i mesto koje ima svoj specifičan dizajn".⁹⁷ Iz gore navedenog sledi da je pojam ulice složen i potrebno ga je definisati u više ravni i sa više aspekata njegovog postojanja. Ulica je višefunkcionalna i mnogoznačna i teško je definisati tako da se obuhvate svi aspekti njenog postojanja; odnosno, preciznije rečeno da se neko njeno bitno značenje ili uloga ne zanemari. Međutim, kada se posmatra sa specifične tačke gledišta i to moguće. Posmatrano sa aspekta naše struke, sasvim je odgovarajuća odrednica: "...ulica, negativ urbanog tkiva...",⁹⁸ koja u sebi sadrži suštinska svojstva ulice posmatrajući je u odnosu na

⁹⁵ Kuća je analizirana sa aspekta namene, oblikovanja, morfologije i tipologije, kroz genezu od postanka do danas, uopšteno ili u nekom specifičnom periodu razvitka, ili na određenom prostoru. ^esto je analizirana u kontekstu neposrednog ili šireg okruženja: proučavani su uticaji na njen razvoj i njeni uticaji na okolinu.

⁹⁶ Postoji još jedan značajan razlog što parkovi i skverovi, odnosno vrtovi neće biti predmet ovog rada: u gradovima Kosova i Metohije, kao gradovima razvijenim pod turskim uticajima, parkovi nisu razvijeni urbani element, u tradiciji balkanskog grada nije postojanje javnih zelenih površina. Uživanje u blagodetima zelenila je bilo rezervisano za porodično okruženje, odnosno u sklopu okućnice kuće, ili javnog objekta (džamije, saraja i slično). Negovana su izletišta van grada, kao mesto za takozvani "teferič", kojima obiluju proučavani gradovi: Tauk - bašta u Prištini, Maraš u Prizrenu itd. Ipak, parkova i skverova ima, od Karagača u Peći, do onih nastalih na mestima starih groblja u posmatranim gradovima.

⁹⁷ Bogdanović, 1.

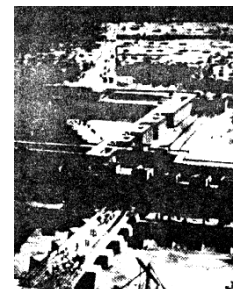
⁹⁸ Perović, 49.

izgrađeno urbano tkivo. Ipak, ova definicija se odnosi na pojam širi od pojma ulice, može se odnositi na sve slobodne, otvorene prostore u gradu. Za definisanje pojma ulice potrebno je izdvojiti njene suštinske kvalitete, ili: "Od svega navedenog samo sledeće važi za ulicu: linijsko prostiranje, uokvirenost kućama, kanal za saobraćaj i komunikacija kao osnovni koncept i značenje".⁹⁹

2.2.4.2.1 Struktura i transformacija ulica kroz različite istorijske periode

Pojam ulice kao elementa grada je star koliko i sam grad.¹⁰⁰ Na osnovu ostataka starih gradova, njihovih iskopina, opisa i rekonstrukcija može se napraviti kratki pregled razvoja ulice kao elementa grada. Naravno, ovaj pregled ni u kom slučaju neće obuhvatiti sve pojavne oblike i vrste ulica koje su se javile u raznim krajevima sveta i pod različitim uticajnim faktorima, već samo one najkarakterističnije koje su se javile tokom različitih istorijskih perioda i imale uticaja na razvoj ulica do danas.

Još u najstarijim civilizacijama, mogu se prepoznati različite vrste ulica. U starom Uru "vrlo rijetko nailazimo na ravne i široke otvorene ulice. Saobraćaj se uglavnom odvijao uskom zavijenom stazom, koja je, zaštićena sjenom drveća od žarkog sunca, više odgovarala klimatskim prilikama nego široka saobraćajnica",¹⁰¹ kao i "u jednom od prijevoda S. N. Kramera spominje se "tržna ulica

u Uru".¹⁰² U arheološkim nalazima ruševina Mohendžo-Dara (kasnije i Ura i Lagaša) otkriveni su "kuće građene u nizu, ..., ciglom opločeni odvodni kanali na ulicama, kanali za odvod kišnice",¹⁰³ što znači da su osnovni fizički i oblikovni elementi ulice već prisutni.

Slika 64: Mohendžo-Daro, Pakistan (3. do 2. milenijum p.n.e) i Novi Vavilon (6. vek p.n.e): osnova glavne poprečne ulice (skroz levo se vidi deo procesijske ulice) i izgled delova procesijske ulice

Pojava široke ulice ne vezuje se prvenstveno za pronalazak točka i usavršavanje prevoznih sredstava, koliko za religijske obrede koji su zahtevali svečane procesije i vojne parade; dok se kosmički uticaji uočavaju kroz usmeravanje glavnih ulica na sve četiri strane sveta. U svakodnevnom životu tzv. "široki put" starog Sumera, kako piše u jednom starom dokumentu, je bio: "dovoljno širok za gomile ljudi, kamo se moglo poći u šetnju navečer, gdje se mogao promatrati ples i slušati glazba, i gdje je čovjek mogao sresti poznanike i s

⁹⁹ Bogdanović, 1.

¹⁰⁰ setimo se samo da su najstariji gradovi nastali na rekama kao vodenim putevima, na kopnenim putevima i njihovim raskrsnicama. Mumford, (70) ih naziva dinamičkom komponentom grada.

¹⁰¹ Mumford, 73.

¹⁰² Mumford, 71.

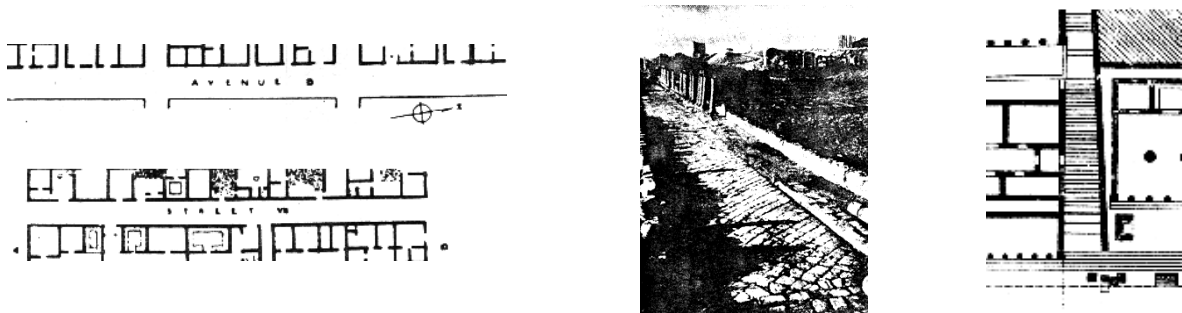
¹⁰³ n.d., 73.

njima popričati, Ukratko, on mora da je bio otprilike ono što je u naše vrijeme "glavna ulica" ili "korzo".¹⁰⁴

Slika 65: Aleja sfingi do hrama Amona u Karnaku, ulica Velikog sveštenika u Ahetatonu (Tel-el-Amarni) i tipizovana ulica u gradu Kahunu

Za ulice mesopotamijskih gradova se smatra da su bile slične ulicama današnjih severnoafričkih gradova: "mreža uskih uličica ili puteljaka, širokih od dva do tri metra s istim prizemnicama, jednokatnicama i dvokatnicama, s istim ravnim krovovima, unutrašnjim dvorištima, ...",¹⁰⁵ dok je stari Vavilon ispresecan pravim ulicama sa trospratnicama i četvorospratnicama, paralelnim i upravnim na reku Eufkrat prema kojoj se svaka od ulica završava bronzanim vratima u gradskim zidinama.¹⁰⁶ Najvažnija od njih, "put procesija" je imala "popločanu srednju traku od 7,5 m od pravougaonih ploča belog krečnjaka. Ulice stambenih blokova bile su široke 1,5 - 4 m".¹⁰⁷ Stari Egipat, okrenut zagrobnom životu, u kome važnu ulogu imaju "gradovi mrtvih", karakteriše se specifičnim oblikovanjem pristupa koji do njih vodi: obično je to aleja sfingi, iza kojih red palmi, ili bar kolonada, naglašava dramatičnost pristupa hramu. Za stambene ulice je karakteristično da puni zid odvaja zgrade od javnog prostora. Ulica Velikog sveštenika u Ahetatonu (Tel-el-Amarni), verovatno zato što služi i procesijama do hrama ima širinu i do 60 m.¹⁰⁸

Slika 66: Ulice antičke Grčke: glavna i sporedna ulica u Olintu, popločanje ulice u Gerasi i ulica u Prijeni: primer prilagođavanja ortogonalnog plana pokrenutom terenu primenom stepeništa.

U antičkoj Atini ulica je zapravo bila prolaz između grupa kuća: jako uska, tek da prođe čovek i natovareni magarac (oko 4 m), vijugava, nepopločana, prašnjava i blatnjava; bilo je tek nekoliko nadsvođenih javnih šetališta. Novi grčki gradovi izgrađeni po tzv. mi-

¹⁰⁴ n.d., 73.

¹⁰⁵ kako ističe Leonard Woolley, u n.d., 74.

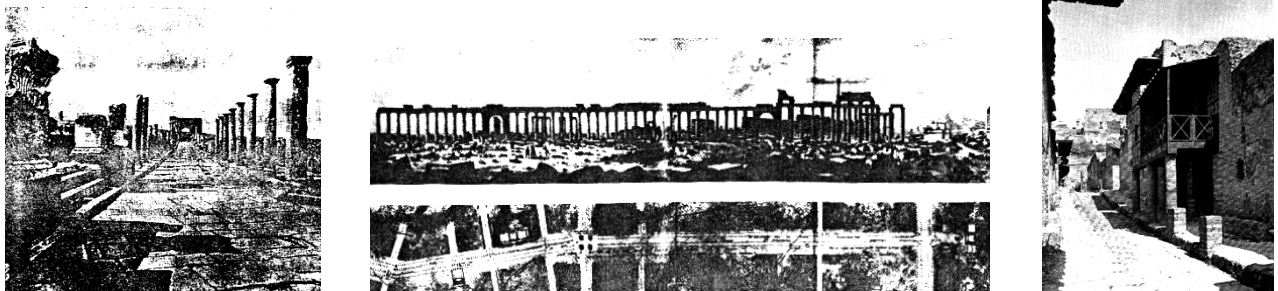
¹⁰⁶ n.d., 73, 77.

¹⁰⁷ Maksimović, 17, 20.

¹⁰⁸ Mumford, 87; Maksimović, 17, 20.

letskom redu (ili Hipodamusovoj šemi) imaju prave ulice, koje se seku pod pravim uglom, i jednake su širine. Ulica se postepeno širi, javljaju se i avenije, šetališta obogaćena otvorenim arkadama i zgradama sa istim pročeljima u nizu, ili tremovima koje se ponavljaju duž njih. Širina ulice varira od grada do grada, skoro u svim različita je širina glavnih (5-7 m u Olintu, 9 i 5,83 m u Selununtu, 10 m u Knidosu), u onosu na sporedne ulice (5 m u Olintu, 3,5 - 3,95 m u Selununtu, 6 m u Knidosu). U Dura Europosu su ulice široke 12,65 m, 8,45 m i 6,35 m što odgovara modularnom odnosu 3:4:6.¹⁰⁹ U antičkoj Aleksandriji su ulice preko 6 m široke, dok je glavna, ulica Kanope koja je, izgrađena 331. god p.n.e. bila 33 m široka i duga 6 km, uokvirena celom dužinom porticima. Gradovi, ili bar nove četvrti u njima dobijaju "široku ulicu" ili "plateju".¹¹⁰

U starom Rimu ulice su bile obogaćene trgovinama i tremovima, popločane, ali "samo su se dvije ulice mogle zvati "viae", to jest ulice dovoljno široke da se mimođu dvojka kola. Bile su to Via Sacra, koja je služila za prolaz procesija, te Via Nova ...",¹¹¹ one su široke 4-8 m, obično 5 m. Po Ciceronu, Rim je "sav izgrađen u visinu, sa višespratnim zgradama u veoma uzanim i krivim ulicama; spratovi sa ispadima još više sužavaju ulice, tako da sunce nikad ne dopre do njih",¹¹² naime, prosečna širina ulica je bila 5 - 6,5 m, a visina zgrada 5 - 7 spratova (60-70 stopa, odn. 17,78 - 20,72 m). Zbog toga ga je (smatra se) Neron spalio, da bi se posle požara grad izgradio sa pravilnim planom ulica a glavne ulice sa kolonadama i porticima.

Slika 67: Ostaci Dekumannus Maximus Timgrada; osnova i izgled glavne ulice Palmire, širine 11 m, sa porticima širokim po 6 m; i stambena ulica u Herkulanumu: uski kolovoz, trotoari i ispad nad njima.

Za nove rimske gradove koji su se razvili iz kastruma karakterističan je položaj dveju glavnih ulica koji je bio u skladu sa kosmičkim redom: cardo u pravcu sever-jug, a decumannus u pravcu istok-zapad.¹¹³ Tipična ulica Carstva koja se razvila u kolonijalnim gradovima Male Azije je "široka ulica sa trgovinama koja se proteže bez kraja prema horizontu, dok joj je dužina često akcentovana kolonadama ... njena je dužina obično vizuelno iskidana četvorosmernim lukovima na raskršćima glavnih ulica".¹¹⁴ Neke od njih su bile noću osvetljene (Antiohija, Efes). "U Pompejima su pješaci čak imali povišeni pločnik i kamenje za prijelaz preko prometne saobraćajnice".¹¹⁵

¹⁰⁹ U okviru modularne organizacije svih elemenata grada, u: Maksimović, 49-59.

¹¹⁰ Mumford, 165, 166, 188, 194, 196, 197, 198 i 202; Maksimović, 56.

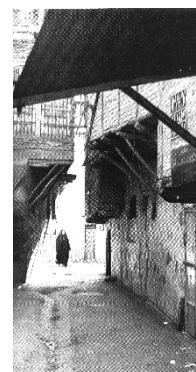
¹¹¹ Mumford, 220.

¹¹² Maksimović, 65.

¹¹³ Mumford, 207; Maksimović, 70.

¹¹⁴ Mumford, 214.

¹¹⁵ n.d., 217.

Slika 68: Ulice srednjevekovnog grada: ulica sa stepeništem u Mon-Sen-Mišelu, ulica u Firenci po katastarskom planu iz 1427. godine, tipična ulica Sijene i izgled ulice islamskog grada: Bagdad.

U srednjem veku, u gradovima koji su nastajali neplanski i razvijali se organski, ulice nisu projektovane kao jedinstven elemenat, već su, u početnom periodu razvitka, predstavljale utabane putanje za kretanje između pojedinih grupacija kuća u gradu.¹¹⁶ Razvitkom grada, povećanom izgradnjom te staze se vremenom razvijaju u ulice sa svojim elementima: kolovozom, trotoarom, često stepeništima, sve jasnijom regulacijom, popločanjem, uličnim osvetljenjem. Mera za širinu ulice je natovarena životinja i zaprežna kola koja dolaze do grada. Zbog skučenosti u zidinama ograđenim gradovima ulice su jako uske, često samo po nekoliko metara, još i zagušene erkerima i ispadima i balkonima, nekad nadsvedene delovima objekata. Često statuti gradova regulišu pitanja minimalne širine i ostalih karakteristika ulice.

Postepena izgradnja objekata uobličava ulice koje vremenom dobijaju određeni ambijentalni karakter i živopisnost zbog svojih nepravilnih putanja i karaktera arhitekture koja je okružuje. Trgovačke ulice dobijaju arkade i kolonade radi zaštite od vremenskih prilika, a stambeni delovi pored glavnih dobijaju mnoštvo slepih ulica kojima se stiže do svih objekata u dubini blokova. Na zapadu, pogotovo u toplim krajevima na ulici (i trgu) se odvija javni život, te je ona intergrisana sa objektima u njoj (preko arkada, kolonada, kapija, tremova, prozora).

U istočnom svetu, forma ulice je slična: uska, krivudava, sa mnoštvom slepih ulica ili "čor-sokaka" i čestom izgradnjom objekata iznad ulice. Javne ulice su morale biti široke da prođu najmanje 2 natovarene kamile, i visoke toliko da može da prođe čovek koji jaše na kamili. U oba slučaja je to 7 kubita ili 3,5 m. Na javnim ulicama se nije smelo saditi drveće. Raspored otvora prema ulici, je bio takav da se u potpunosti očuva privatnost svih jedinica u ulici. Iz istog razloga su izbegavani i vizuelni prodori.¹¹⁷

U periodu renesanse, proučavanje perspektivnih i optičkih zakona ogleda se u pokušajima formiranja ulice idealnih proporcijskih i oblikovnih svojstava, čak sa sklonostima ka scenografskim efektima - poput Strade Nuove u Đenovi ili ulice Ufici u Firenci. Pri tome, ulica se ne koncipira kao celina nego kao sklop pojedinačnih objekata.¹¹⁸

¹¹⁶ Mumford, 311.

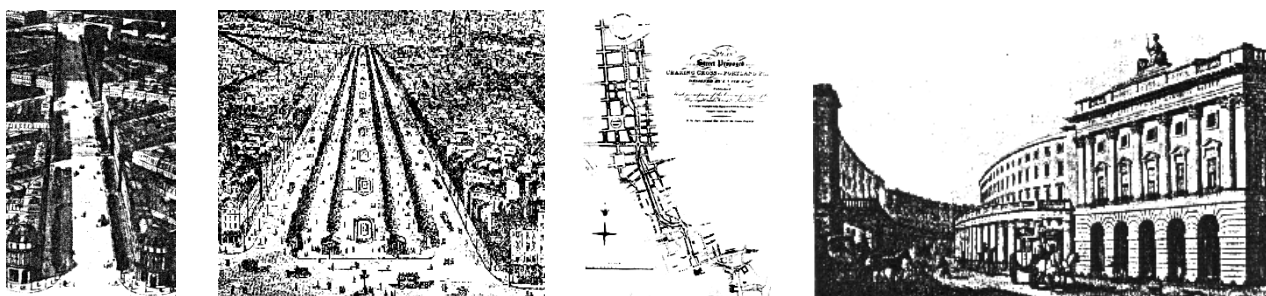
¹¹⁷ Kostof, 63.

¹¹⁸ Perović, 50-51; Giedeon, *Prostor, vreme, arhitektura*, str. 63.

Slika 69: Renesansne ulice: Strada Nuova (danas ulica Garibaldi) u Đenovi - kao skup pojedinačnih objekata koji čine celinu i ulica Ufici (plan i izgled) u Firenci sa prostudiranim dejstvima perspektive.

Epoha baroka je uveliko uticala na oblikovanje ulica: intenzivno je planiranje i prosecanje aksijalnih kompozicija avenija i bulevara, dijagonala i zakrivljenih formi. One se javljaju prvo u metropolama, počevši od Rima, preko Osmanovih radikalnih *perce-ments*¹¹⁹ (širokih poteza u probijanju novih ulica) u Parizu, da bi posredno ili neposredno uticali je na planove novih gradova (ili delova) širom sveta.

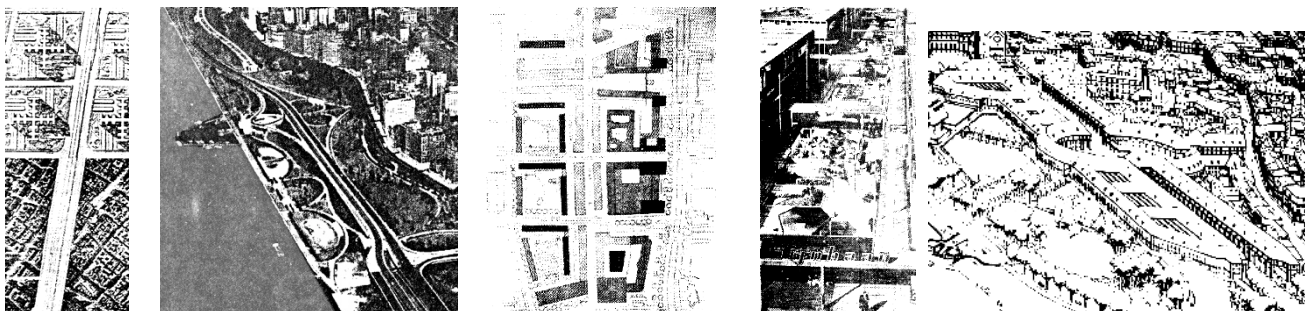
Slika 70: Osmanovi potezi u Parizu: aksijalne forme avenije Opera i bulevara Rišar-Lenoar i projekat i izgled Ridžent strita u Londonu (arhitekta Džon Neš) sa svojim zakrivljenim formama.

Masovno korišćenje automobila i intenzivni rast saobraćaja prouzrokovan i naglim širenjem gradova, doveli su do toga da se javljaju problemi u postojećim ulicama, one postaju neadekvatne za motorni saobraćaj ovalikog obima.

Savremeni urbanizam je doneo nove tekovine u razvoj ulica. Koncept tradicionalne ulice je napušten i ona postaje "saobraćajnica". Le Corbusier zahteva napuštanje tradicionalne "ulice koridora" i zahteva odvajanje kretanja pešaka i automobila. On čak smatra da se "pod pritiskom mehaničkih brzina, nameće hitna odluka: osloboditi gradove prisile, *tiranije ulice*"!¹²⁰ Ulice postaju podređene automobilu, gubi se mera čoveka u svakom pogledu. Gradovi postaju ispresecani brzim auto-putevima sa više traka, velikim petljama u više nivoa. Ovakve ulice su često odvojene od kuća i ostalih sadržaja, one nisu pogodne za pešake, niti su oni poželjni za njih. Tradicionalna ulica je u potpunosti razgrađena.

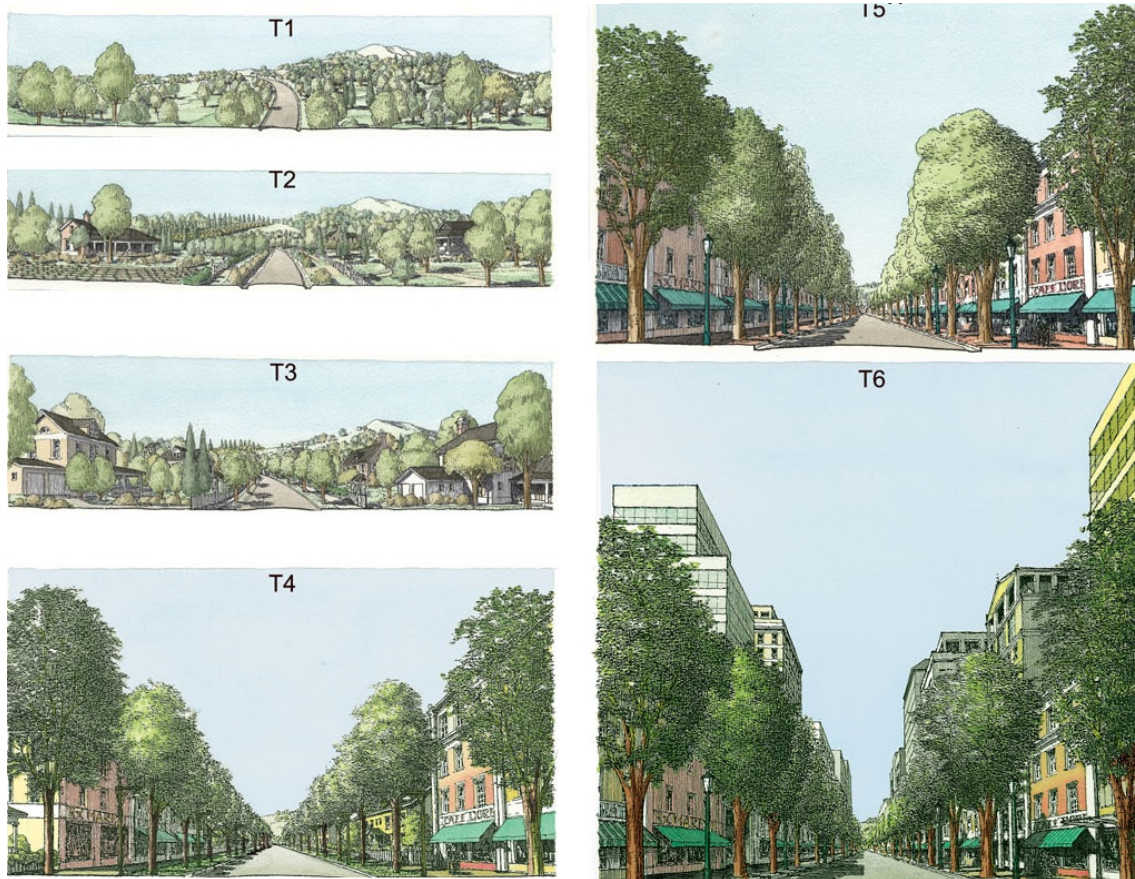
¹¹⁹ "wholesale demolition in a straight line to create an entirely new street", Keneth Frampton, *Modern Architecture: A Critical History*, p. 23.

¹²⁰ Le Corbusier, *Način razmišljanja o urbanizmu*, str. 63 i 71.

Slika 71: Ulica u Le Korbizijeovom planu Voazen za Pariz 1922. godine u odnosu na staro i novo tkivo; Henry Hadson Parkway - jedna od "saobraćajnica" Nju Jorka (1934-1937) između reke i stambenih naselja; vraćanje tradicionalnih vrednosti i merila ulice: projekat i izgled trgovačko - pešačke ulice Lijnbaan u Rotterdamu i projekat za Ehternah (Luksemburg) Leona Kriera (1970.)

Opsednutost brzinom i kretanjem polako jenjava sredinom ovog veka. Povratak "pešačkih ulica" u gradove predstavlja početak ponovnog interesovanja za vrednosti tradicionalne ulice i njenih elemenata. Polako se vraćaju njene vrednosti i forme, ali na nov i savremenom dobu primeren način. Principi Novog urbanizma definišu različite profile za različite položaje ulice u gradu od centra prema periferiji čemu prilagođavaju sve elemente ulice.

Slika 72 : "Urbani Transect vodi intenzitet razvoja od prirode (T1) do najurbanijeg (T8)¹²¹

¹²¹ "Više o Transektu" na <http://www.dpz.com/Initiatives/Transect> pristupljeno 16/01/2015

2.2.4.2.2 Morfologija ulice

Iz poslednje navedene odrednice ulice,¹²² dve se tiču prostornih kvaliteta ulice, a to su: linijsko prostiranje i uokvirenost kućama. Zatim, iz predhodnog dijahronijskog pregleda razvoja ulice, vidi se da je ulica, u zavisnosti od mnogobrojnih faktora, dobijala različite forme, ali da je u suštini zadržala određene osobenosti prvenstveno svoje strukture, a zatim i svog oblikovanja.

Jedno od osnovnih svojstava ulice jeste njen fizički oblik, naime "ulica uvek postoji samo u svojoj fizičkoj formi (izgrađenoj), artikulisanom - zasnovanoj na, recimo geometrijskom kodu, sintaksičkom i sl., ...".¹²³ Jer, izgrađena forma ("uokvirenost kućama") potencira ulicu kao "negativ urbanog tkiva",¹²⁴ tako da sam neizgrađen prostor "dobija svoju formu".

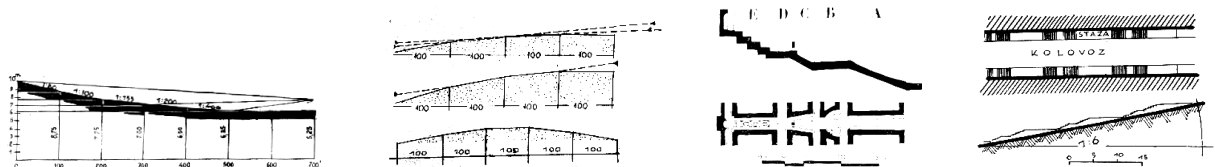
Zakovitosti forme, odnosno oblikovanja, u ovom slučaju ulice, se mogu, pre svega, izraziti geometrijom, dvodimenzionalnom - na planu, tj. osnovi i trodimenzionalnom - kroz ukupan volumen ulice. U proučavanju strukture ulice, njena geometrijska karakteristika je izražena kao "geometrijski kod".¹²⁵

Već je rečeno da se ulica, posmatrana kao nezavistan, pojedinačni, element, karakteriše svojim linijskim prostiranjem: odnosno izraženom dimenzijom dužine u odnosu na širinu, odnosno na visinu.

Slika 73: Pravolinijska ulica vrtnog grada Hemsteda, krivolinijska trasa ulice u Vevlinu i cik-cak ulica u naselju Sušak u Rijeci kao način da se savlada izrazito strm teren.

U svom horizontalnom prostiranju, ulica ima karakteristike linije: prava, kriva, krivudava, cik-cak. Kada se linijskim karakteristikama trase ulice doda i mogućnost (za sve ove slučajeve) promene treće dimenzije (u odnosu na horizontalu): kose, konveksne, konkavne ulice, dobija se jako bogata morfološka zbirka mogućih oblika trase ulice. Međutim, morfološka struktura ulice je daleko složenija od same njene trase, te će se razmotriti i ostale njene karakteristike.

Slika 74: Primeri podužnih trasa ulica: konkavna, konveksne, kaskadirana sa ravnim delovima i kosa.

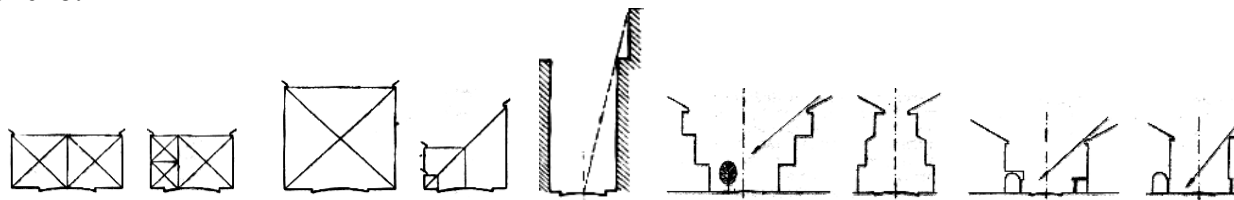
¹²² Vidi "2.2.4.2 Ulica - pojam " na str. 39.

¹²³ Bogdanović, 23.

¹²⁴ Isto kao 68, vidi "2.2.4.2 Ulica - pojam " na str. 39.

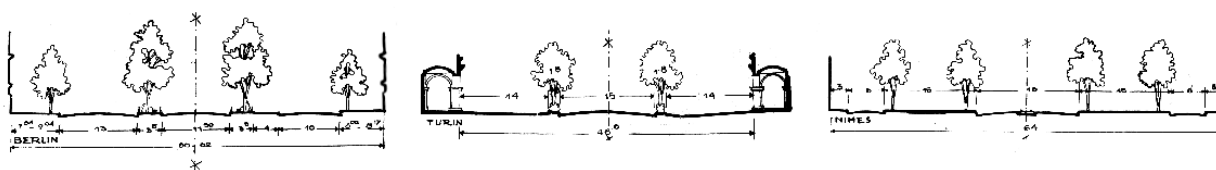
¹²⁵ Bogdanović, 79-80.

U svom linijskom prostiranju, ulica nije jednostavan element: ona se sastoji iz više sastavnih delova. To su prvenstveno kolovoz, kao prostor za kretanje vozila i trotoar za kretanje pešaka, koji su sastavni delovi i najranijih i najjednostavnijih ulica (mada ne isključivo); a često su to i drvoređi, travnjaci, proširenja ispred pojedinih zgrada, parkirališta i slično.

Slika 75: Poprečni preseki jednostavnih ulica: odnosi visine i širine ulice: 1:2, 1:1,5 1:1 i 1:1 sa asimetričnom visinom objekata i 3:1. Morfologija objekata utiče na morfologiju ulice: terasasti objekat širi ulicu po visini, objekat sa ispadima sužava ulicu, kolonade i arkade izvan i u objektima.

Ulica celom svojom dužinom ne mora imati konstantnu morfološku strukturu. Za pojedine njene delove ona se može razlikovati - što se najčešće predstavlja karakterističnim poprečnim presekom ulice. Poprečni presek obuhvata sve sastavne elemente pojedinih konstantnih delova ulice: od kuća - objekata sa jedne njene strane do kuća - objekata sa druge njene strane.

Slika 76: Poprečni preseki složenih ulica: reprezentativna ulica "Unten den Linden" u Berlinu, zatim, Corso Vittorio Emanuele u Turinu i profilacija ulica Cours Neuf i Boulevard de la Fontaine u Nиму.

Sastavni deo ulice su i kuće koje "uokviruju" ulicu. Njihovo ređanje duž ulice daje ulici jedan od osnovnih njenih kvaliteta: kontinuitet. Morfologija ulice zavisi od morfologije pojedinačnih kuća koje je formiraju, kao i od njihovog međusobnog odnosa: u nizu duž ulice; odnosno jedne nasuprot druge.

Još je Hofmeister ukazao na značaj izgleda kuća - zgrada u morfologiji pojedinih delova grada.¹²⁶ Većina ovih obeležja se odnosi na prostorne kvalitete ulica:

položaj kuće u odnosu na ulicu, gde on prepoznaje dva slučaja: kada je kuća čeonom stranom okrenuta prema ulici i kada je kuća svojom dužinom prema ulici, mada napominje da je u novije vreme, sa promenom oblika kuće, često nemoguće odrediti položaj kuće u odnosu na ulicu,

način gradnje duž ulice, gde on izdvaja dva jasna načina gradnje: zatvoreni - gde se kuće međusobno dodiruju i koji vezuje za centar grada i otvoreni gde su kuće odvojene jedna od druge, karakterističan za prigradske delove,

starost zgrada, kao period izgradnje pojedinih kuća, a koja uključuje i druga obeležja,

¹²⁶ Vresk, 72.

visina zgrada, gde raspoznaje prvenstveno prizemne i višespratne kuće, s tim da se višespratne mogu dalje razlikovati, građevinski materijal, primenjen u oblikovanju kuća, i oblik krova, kao posebnu oblikovnu kategoriju.

Slika 77: Morfologija kuća - zgrada u ulici i njihov način redanja: slične - jedna do druge (Siena), iste sa jednom različitom - jedna pored druge (prospekt Kalinjina u Moskvi), iste - jedna preko puta druge (Napulj) i različite a opet slične - jedna preko puta druge (Ohrid).

On je prepoznao odnos kuće prema ulici kao bitan element morfologije ulice, kao i morfološke karakteristike kuća koje utiču na morfologiju same ulice. Budući da se njegova kategorizacija odnosi na morfologiju pojedinih delova grada, specifična morfologija ulice će se detaljnije proučavati.

Naime, položaj kuće u odnosu na ulicu se najbolje izražava regulacionom, odnosno građevinskom linijom. Na morfologiju ulice utiče da li se ove dve linije poklapaju, jer tada ulica ima strogu regulaciju tzv. ulice-koridora (ako je kontinualno izgrađena); a ukoliko se ne poklapaju, onda je važno koliko je i kako je oblikovan prostor između njih. Naravno, ovo prostorno svojstvo, u sadejstvu sa načinom gradnje duž ulice - kontinuitetom i ritmom nizova kuća u ulici formira njene frontove.

Slika 78: Front ulice pored kanala Heren Gracht u Amsterdamu sa ujednačenim ritmom pročelja objekata i motivom ponavljanja završetka krova, i front ulice Gerechtigkeitsgasse-Kramgasse u Bernu sa varijacijama dominantnih lučnih otvora u prizemljima i igrom krovnih prozora i dimnjaka.

Ulični frontovi, kao karakteristike podužnog preseka ulice odlikuju se oblikovnim odlikama kuća koje formiraju tu ulicu. Tu dolaze do izražaja ostale karakteristike kuća: starost (i stilske karakteristike) kuća, njihova visina (konstantna ili promene duž ulice), primenjeni materijali (iz kojih sledi i kolorit) i oblik krova kao završnog elementa prema nebu.¹²⁷ Ne smemo zanemariti ni otvore kuća: ulaze, izloge i prozore: njihova uloga funkcionalnog (povezivanje sa dvorištima, unutarblokovskim prostorima) i vizuelnog proširenja ulice, kao i elementa ritma koji potencira kontinuitet (po horizontali i vertikali).

¹²⁷ Norberg - Schulz, 56, 57.

Otvori često predstavlja i izrazito dekorativni element ulice koji se pamti: posebno izraziti, karakteristični primerci - vrata, izlozi i slično; ili elementi koji se ritmički ponavljaju, na primer, specifična kombinacija vrata i prozora "na koleno" prizemlja kuća na dubrovačkom Stradunu.

Ukoliko su ove karakteristike kuća međusobno usaglašene, onda ulice imaju određeni ambijentalni karakter koji se može jasno definisati; u suprotnom, ulica sa raznorodnim morfološkim karakteristikama kuća može biti u rasponu od živopisne do haotične - što zavisi i od njihovih morfoloških karakteristika i od načina njihovog kombinovanja.

Geometrija ulice je predstavljena njenim relativnim odnosima: širinom ulice u odnosu na njenu visinu; zatim njenom dužinom koja je relativna u odnosu na poprečni presek ulice (odnos širine i visine) i koja ima različite oblike od pravolinijskog, preko krivolinijskog do onoga koji menja pravac. Odnos širine i visine je često uspostavljen za pojedine segmente ulice (morfološki ujednačene, ili između dva skretanja, ili razdvojene vrhom brežuljka i slično). U literaturi su često prisutni, pogotovo kod relativno uskih ulica i kod ulica sa jako visokim objektima, proporcionalni odnosi širine ulice i visine objekata. Visina se često izražava brojem spratova, a širina strukturalnim elementima (brojem kolovoznih traka, relativnom širinom trotoara i slično). Naravno, ove mere se izražavaju i apsolutnim merama, recimo u metrima, stopama i sl.

Slika 79: Materijalizacija ulica: nepravilno obrađene kamene kocke uličnog zastora i zida u Perastu, pravilne kamene kocke poda i zida u Perastu, alternacija sitnih i krupnih kocki naglašava kretanje - Kanepina (Lacio) i ulični zastor Pete avenije u Nju Jorku - šestougaone ploče i cigle zalivene asfaltom.

Morfologija ulice nije iscrpljena proučavanjem samo njene osnovne geometrije. Osnovna geometrija samo predstavlja "izgrađenu formu granica",¹²⁸ koje čine ulične fasade i podni zastor. U analogiji sa unutrašnjim prostorima, Rob Krier ulicu vidi kao hodnik. On dalje smatra da su: "geometrijska svojstava kod oba prostorna oblika ista. Oni se razlikuju samo po dimenzijama svojih razvijenih zidova i karakteru njihovih funkcija i kretanja".¹²⁹

Materijalizacija "poda" i "zidova" ulice je njena bitna morfološka karakteristika. Sa primenjenim materijalima dolazi do izražaja njihova struktura, boja, dekoracija i koje mogu definisati bitne karakteristike ulice: kontinuitet, ambijentalna svojstva, optičko jedinstvo i slično.

¹²⁸ Norberg - Schulz, 55.

¹²⁹ Rob Krier. Gradski prostor u teoriji i praksi, str. 3.

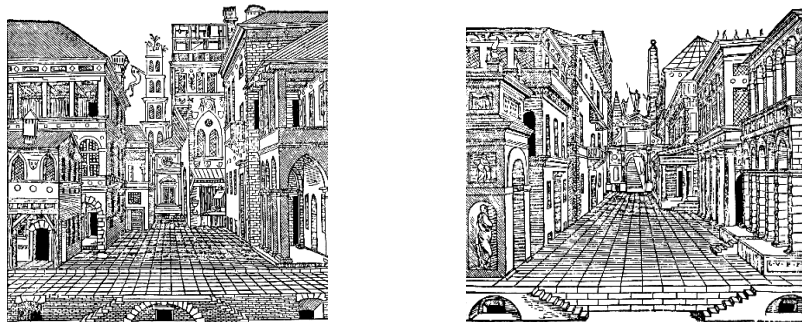
Morfologiju ulice upotpunjavaju prirodni elementi drvoreda, travnjaka i cvetnjaka u sklopu same ulice, ili sa fasada objekata (čak njihovih dvorišta), pogotovo ako su izrazito zastupljeni u ulici.

Slika 80: Bogato ozelenjena ulica u novom delu Podgorice i ulica sa trotoarom zasjenjenim senkom drvoreda u Novoj Varoši Stare Podgorice; avenija Komonvelta u Bostonu, i zimski snimak pokazuje bogatstvo vegetacije; uska ulica u Dubrovniku je obogaćena cvećem i zelenilom sa prozora i iz saksija.

Strukturu ulice možemo posmatrati i kao, kako je neki autori nazivaju, "structure of spaces" - strukturu prostora, za razliku od dosada opisanih "structure of solids" - "objekti u prostoru su slobodni, javljaju se kao masa i ne zatvaraju prostor".¹³⁰

"Fizička forma ulice je izražena urbanim dizajnom ulice".¹³¹ Pored ostalih oblikovnih elemenata ulice, tu spadaju i elementi urbanog mobilijara, nepokretni i pokretni: čitava paleta neophodnih i potrebnih utilitarnih elemenata: svetiljke, saobraćajni znaci, panoji za informisanje, klupe, kiosci, reklame itd. Bez obzira na njihove pojedinačne oblikovne karakteristike, oni predstavljaju deo ulične scenografije. Prisutnost i oblikovanje tih elemenata dopunjuju prostorne i oblikovne karakteristike ulice, a posebno mogu uticati na estetske, pa čak i optičke kvalitete ulice (jer popunjavaju prostor ulice), odnosno, na način njenog sagledavanja.

Slika 81: Sebastiano Serlio (oko 1537. godine): eksperimentalne forme ulice gde se proveravaju zakoni perspektive i optike kao scenografije za komediju i tragediju.

Uostalom, još su u periodu renesanse smišljeno korišćeni optički zakoni u formiranju prostornih kvaliteta ulice, a ona je na svojevrsan način posmatrana kao scena i kao takva i oblikovana. Iz tog perioda, kao prototipove, imamo idealne scenografije za komediju i tragediju Sebastijana Serlija (oko 1537. godine) koje su u velikoj meri uticale na dalje oblikovanje novih ulica i preoblikovanje postojećih.

¹³⁰ Bogdanović, 21.

¹³¹ n.d., 23.

2.2.4.2.3 Vrste ulica

Sistematizacija ulica se vrši u zavisnosti od njenih suštinskih kvaliteta. Ulicu je definisana kao vrlo složeni element grada koji postoji kao jasna prostorna struktura, ali ima i mnogo drugih funkcija i značenja¹³² na osnovu kojih se može izvršiti njena tipologija. Budući da nas prvenstveno interesuju ulica kao elemenat celine grada, to će i tipologija ulica biti posmatrana u skladu sa tim opredeljenjem.¹³³

U studiji R. Bogdanović su klasifikacije ulica izvršene na osnovu različitih kodova.¹³⁴ Ona tipologiju ulica sprovodi na osnovu: geometrijskog, topološkog (topografskog), tipološkog (sa razvijenom tipologijom), istorijskog, sociološkog i antropološkog koda. Ona smatra da "činjenica da se arhitektura/urbanizam mogu opisati na osnovu geometrijskog (ili bilo kog drugog, prim. autora) koda ne znači da se i zasnivaju samo na ovom kodu".¹³⁵

2.2.4.2.3.1 Vrste ulica u zavisnosti od položaja u gradskoj mreži

Proučavanje morfologije ulice, gde je savladana njena fizička struktura, odnosno njeni prostorni kvaliteti, predstavlja osnovu za utvrđivanje kriterijuma na osnovu kojih će biti izvršena tipologija - klasifikacija ulica u gradu (segmentu).

Osnovna postavka je vezana za mesto ulice u uličnoj mreži grada, a istovremeno i njen značaj u gradu. Mirković¹³⁶ razlikuje sledeće tipove ulica:

- ulice višeg reda (magistrale, glavne saobraćajnice i saobraćajnice) i
- ulice nižeg reda (sabrne, poslovne i stamebene).

Svaka od ovih ulica, kao tip, u skladu sa svojom funkcijom i ulogom u gradu ima i odgovarajući prostorni oblik. Morfologija ovih ulica je uslovljena brojem kolovoznih traka, širinom trotoara, potrebama za parkiranjem, potrebom za postojanjem središnjeg zaštitnog ostrva, zelenim izolacionim trakama, određenom arhitekturom (funkcionalnom i oblikovnom), i većim ili manjim prisustvom urbanog mobilijara.

¹³² Ulica - Pojam i definicija, vidi str. 39.

¹³³ "Svaki elemenat ima svoju strukturu koja ga definiše istovremeno predstavljajući diferencijalni deo neke druge celine čiju strukturu treba otkriti. Kada govorimo o strukturi ulice, mi ispitujemo njene elemente, ono što je definiše (strukturiše). Ali ulicu ne možemo posmatrati nezavisno od sistema u kome se nalazi, sistema ulične mreže. Ispitivanje sistema (ulične mreže), koji je repertoar elemenata (tipova ulica) moguće je otkrivanjem njegove strukture. Analitička delatnost koja odgovara sistemu je razvrstavanje elemenata radi određivanja mesta u celini (sistematizacija elemenata). Kada se utvrde elementi sistema ostaje da se nađu pravila koja vladaju njihovim kombinovanjem. Kombinacija elemenata (ulica u sistemu ulične mreže) je slobodna, međutim pravila kombinovanja su uslovljena kodom", u Bogdanović, 75.

¹³⁴ "Određivanje tipova ili klasifikacija je neizbežno vezano za utvrđivanje kodova na koje se pozivamo. Kodifikacija (kao veštačka a ne prirodna stvar) važi samo sa stanovišta onih operacija (koje preduzimamo) i onih kodova u odnosu na koje je posmatramo i samo tako ima vrednost (jer znamo da isti predmet se može pojavljivati u različitim klasifikacijama). Uspostavljena klasifikacija ima svrhe (služi) samo za one analize koje želimo da obavimo. Dakle klasifikacija za koju se zalažemo je upotrebljiva samo sa stanovišta onih operacija koje preduzimamo i u odnosu na određeni kod; neizbežno polazi od formi-oblika (u semiologiji oznaka), koji su u interakciji sa funkcijom kojoj služe (obavljaju), kao uslov za postojanje urbanog artefakta, ulice u našem slučaju", u Bogdanović, 76.

¹³⁵ n.d., 82.

¹³⁶ Mirković, 185.

U različitim oblicima gradske ulične mreže, a u zavisnosti od položaja u mreži i oblika ulice možemo razlikovati:

- podužne ulice (u američkim gradovima često se označavaju kao "avenues"),
- poprečne ulice (u američkim gradovima "streets"),
- radijalne ulice,
- koncentrične ulice ("ringovi"),
- dijagonalne ulice, itd,
- koje se opet karakterišu specifičnošću oblika svoje trase prvenstveno, a zatim i ostalih morfoloških odrednica.

U zavisnosti od međusobne povezanosti sa jedne ili sa dve strane, razlikuju se:

- tranzitne ulice, koje se sa obe strane nadovezuju na druge ulice, i
- slepe ulice, koje se samo jednom stranom nadovezuju na uličnu mrežu.

Ovde moramo navesti još jednu uopštenu tipologiju koja svoj odraz ima u morfologiji ulice, a u zavisnosti od položaja ulice u gradskoj mreži:

- centralne ulice i
- ulice na periferiji grada.

2.2.4.2.3.2 Vrste ulica na osnovu geometrijskih karakteristika

Morfološka proučavanja su nam sugerisala dva osnovna oblika ulice na osnovu geometrijskih karakteristika ulice. U horizontalnoj projekciji one mogu biti:

- geometrijski pravilne ulice, kao što su pravolinijske, kružne, ovalne i slično, i
- geometrijski nepravilne ulice, kao posledice izrazitog prilagođavanja morfologiji terena (topografski kod) ili spontano nastalih oblika u organski nastalim strukturama.

U odnosu na treću dimenziju, odnosno na podužni presek trase ulice, ulice mogu biti (misli se samo na trasu, bez obzira na arhitekturu ulice):

- ravne ili horizontalne, na ravnom terenu,
- kose ili strme, na padini brda (tu se razlikuje i smer uz padinu i niz padinu), i
- konveksne ili konkavne na specifičnim oblicima terena).

Arhitektura ulice ima osnovnu geometrijsku karakteristiku, u odnosu na granice koje formira, kao:

- otvorena i
- zatvorena.

Kod R. Bogdanović¹³⁷ je ovo podela na osnovu prostorne strukture ulice, gde ona prepoznaje, u generalnoj fizičkoj koncepciji grada samo dva osnovna tipa:

- ulica kao struktura prostora, u kojoj je generativni elemenat zid, i
- ulica kao struktura mase, u kojoj je generativni elemenat objekat - izolovan kao masa u prostoru.

Prvi tip je opisan kao urezan u homogenu masu grada, sinonim ulice tradicionalnog grada. Dalje prepoznaje dve osnovne konfiguracije tradicionalne ulice:

- ulica kontinuiranog razvoja, koja "doslovce predstavlja kontinuiran kanal u prostoru",¹³⁸

¹³⁷ Bogdanović, 87.

¹³⁸ Bogdanović, 88.

- ulica kao izduženo dvorište (tipično za italijanske gradove), vezana za postavljanje objekata uz slobodan prostor zelenila, predstavlja organizaciju objekata u prostornom kontinuumu, i vezuje je za XX vek i Korbizijeov urbanizam.

2.2.4.2.3.3 Vrste ulica u zavisnosti od namene

U zavisnosti od namene, ulice se mogu odrediti prema vrsti saobraćaja koji se u njima odvija na:

- ulice za motorni saobraćaj, (koje se dalje mogu kategorisati prema vrsti i obimu motornog saobraćaja), i
- ulice za pešački saobraćaj.

Svaka od ovih ulica se karakteriše određenim strukturalnim, ali i oblikovnim karakteristikama. Pešačke ulice, pored izostanka delova koji su neophodni za motroni saobraćaj (kolovoza, signalizacije), karakterišu se pažljivijim oblikovanjem prilagođenim sagledavanju u toku lagane šetnje, kao i karakterističnim sadržajima.

U zavisnosti od pretežne namene objekata u ulici, one mogu biti:

- stambene, u kojima su uglavnom stambeni objekti,
- trgovačke, sa pretežno zastupljenim objektima trgovine,
- poslovne ulice, sa administrativnim i poslovnim sadržajima,
- zanatske, sa zanatskim radnjama, čak su u starim čaršijama pojedini zanati imali svoje ulice, itd.

2.2.4.2.3.4 Vrste ulica u zavisnosti od složenosti strukture

U zavisnosti od ukupne strukturalne i prostorne složenosti ulice, pristupstva sastavnih delova ulice, prikazanih na njenom poprečnom preseku, prepoznajemo:

- ulice jednostavne strukture, odnosno poprečnog preseka, koje se sastoje samo iz osnovnih elemenata (kolovoza i trotoara), i
- ulice složene strukture (poprečnog preseka), koje u svom sastavu sadrže raznorodne elemente: trake za različita saobraćajna sredstva (javni prevoz, bicikle), kolonade, arkade, saobraćaj u više nivoa, drvorede i ozelenjene površine i slično.

Naravno, kada se uključe i promene duž ulice, možemo da razlikujemo:

- homogene ulice, koje su celom svojom dužinom predstavljene identičnom morfologijom (što uključuje i namenu objekata i njihovo oblikovanje), i
- heterogene ulice, koje se sastoje iz više segmenata kao homogenih delova.

2.2.4.3 Trg - pojam

Jedan od osnovnih tipova ili vrsta gradskog prostora je trg. Za definisanje osnovnog pojma trga koristićemo više izvora: enciklopediju po kojoj je "trg, slobodan gradski prostor, potpuno ili djelomično okružen građevinama",¹³⁹ stručnu literaturu koja ga (uprošćeno) definiše na sledeći način: "u čisto fizičkom pogledu trg je izostavljeni urbani blok",¹⁴⁰ i udžbenik gde "trg je složen urbanistički element gradskog prostora i kompozicije, koji u zavisnosti od namene, položaja, načina obrade i saobraćajne važnosti u gradu, dobija svoju

¹³⁹ Enciklopedija Leksikografskog zavoda, VII, str. 486.

¹⁴⁰ Perović, 44.

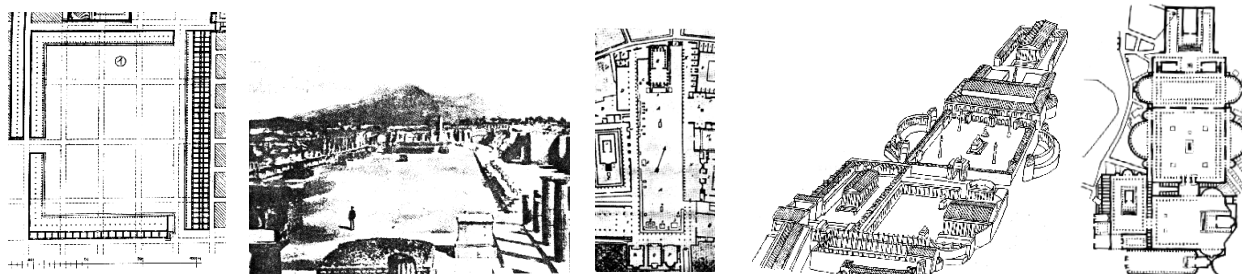
određenu društvenu funkciju".¹⁴¹ U poređenju sa "unutrašnjim prostorom", analogni prostor trgu je soba, ili unutrašnje dvorište ili atrijum. Smatra se da "on nastaje grupisanjem kuća oko nekog slobodnog prostora", i da je najverovatnije jedan od prvih pronalazaka gradskog prostora.¹⁴²

U balkanskom gradu pod terminom "trg" podrazumevaju se "razne slobodne površine u naselju ukoliko su organski vezane za uličnu mrežu a bez obzira na funkcionalnu namenu".¹⁴³

2.2.4.3.1 Razvitak trga u različitim društveno istorijskim uslovima

Poreklo trga je vezano za mesta prvobitne razmene. U to vreme još nije uobličen kao fizički prostor - "trg je mogao postojati i kao posebna cjelina za koju nije trebalo ništa više od privremenog skloništa: nešto od te nestalnosti i prolaznosti ostalo je do danas u tjednim sajmovima u evropskim gradovima, čak i onim velikima, na koje prodavači dolaze sa

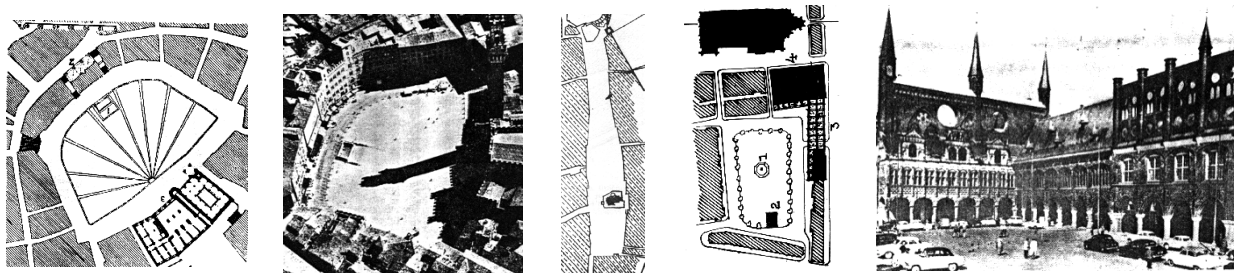
Slika 82: Antički trgovi: plan agore u Miletu; iskopine foruma u Pompeji i njegov plan; i Rimski forumi:

izgled rekonstrukcije i raspored foruma: Trajanovog, Avgustovog, Nervinovog i Julija Cezara.

U Egipatskim gradovima se trg javlja samo kao uokvireno predvorje ispred hrama, koje deluje kao unutrašnji trg. U staroj Grčkoj se, duž prometnih ulica, podižu agore na kojima se odvija javni život. One su posebni objekti pravilne pravougaone osnove uokvireni porticima i kolonadama. Miletska agora je dimenzija 53x160 m (od-nos strana 1:3). U Prijeni agoru predstavljaju dva izostavljena (neizgrađena) bloka.¹⁴⁴

Slika 83. Trgovi srednjovekovnih gradova: trg Kampo u Sijeni se razvijao kroz duži period, osnova i izgled;

izduženi trg župnog grada Zvolena u Slovačkoj, plan i izgled pijačnog trga "Marktplatz" sa zgradom Opštinskog doma u Libeku.

¹⁴¹ Mirković, 251.

¹⁴² Krier, 3 i 4.

¹⁴³ Branislav Kojić, Stari balkanski gradovi, varoši i varošice, str. 50 i 99.

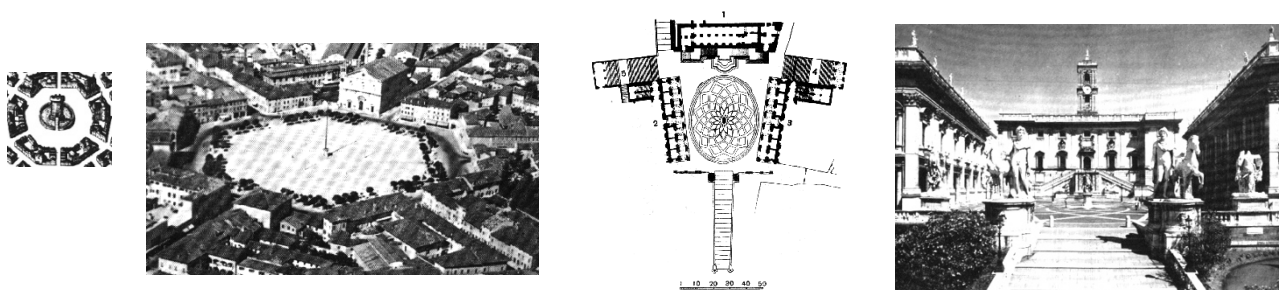
¹⁴⁴ Maksimović, 49, 54.

Rimski trgovi - forumi obrazuju se kao posebni prostori naslonjeni na saobraćajnice ili izvan njih. U gradovima nastalim iz kasturama idealno mesto za forum je u preseku ulica *cardo* i *decumannus*.¹⁴⁵ Predstavljaju stecišta društvenog, religioznog i državnog života. Pravilnog su oblika a uokviravaju ih javne zgrade ili hramovi. U srednjovekovnim gradovima trgovi se javljaju kao pravilni (kod planski osnovanih gradova) ili nepravilni (kod neplanskih gradova). Grade se pred crkvom, zamkom, većnicom ili zgradom esnafa i služe kao pijace, za sajmove i raznovrsne skupove. Uokvireni su zgradama i čine zatvorenu celinu u koju se ulazi obično uskim ulicama. Izvan gradskih zidina, u pravcu pristupnog puta na kome se odvijala trgovina formirani su kasnijom izgradnjom izduženi trgovi.

Slika 84: Trg Registan u Samarkandu: položaj u jezgru srednjovekovnog grada, plan i izgled pravilno raspoređenih medresa; "trg" Tija Bara u Pirotu pre II svetskog rata i gradski trg u Kratovu 1935. g.

U arhitekturi islamskog grada trgovi nisu uobičajena pojava. Na primer, u analizi urbanističke strukture Starog Delhija, uočavaju se "na spoju dve ili više ulica skromna proširenja zvana *chowks*, omogućuju prostor za disanje u uzavreloj gustini grada".¹⁴⁶ Najčešće su to trougaona proširenja na ukrštanjima ulica. Ipak, i ovde ima izuzetaka u vidu pravilnog kvadratnog trga Registan u gradu Samarkandu koji se nalazi usred geometrijski nepravilne organske mreže srednjovekovnog jezgra grada.

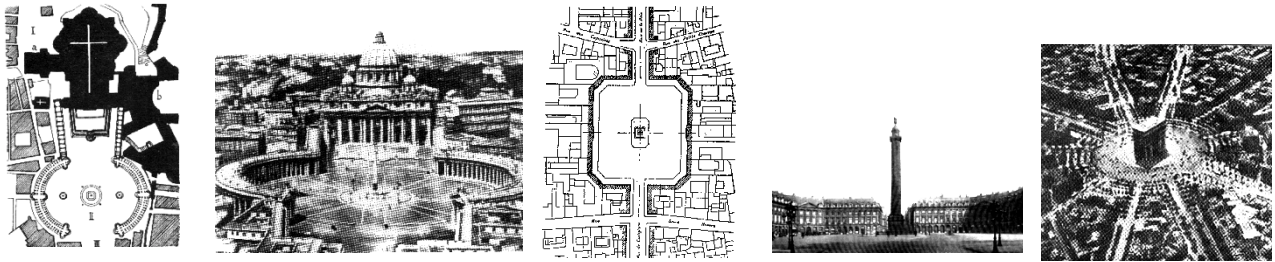

Slika 85. Trgovi renesanse - osnove i izgledi : centralni trg idealnog grada Palmanove i Kapitolski trg u Rimu - po projektu Mikelandela.

Renesansni trgovi su inspirisani klasičnom arhitekturom, te tako i obrazovani: pravilnog geometrijskog oblika, okruženi monumentalnim zgradama od kojih je najznačajnija kompoziciono postavljena prema centru trga i čini njegovu dominantu. Ukrašavaju se spomenicima fontanama i skulpturama. Posebno mesto zauzimaju trgovi idealnih gradova koji zadržavaju formalne odlike samog idealnog grada.

¹⁴⁵ Mumford, 210.

¹⁴⁶ Kostof, 63.

Slika 86: Barokni trg ispred crkve Svetog Petra u Rimu i trгови XVIII veka u Parizu: trg Vandom okružen neoklasičnom arhitekturom i kružni trg Etoal sa Trijumfalnom kapijom u centru.

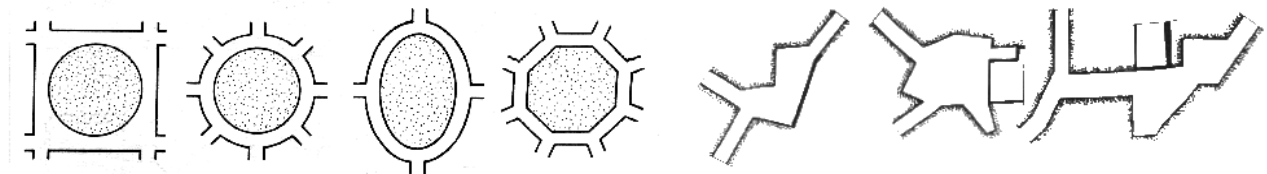
Intenzivan razvoj saobraćaja u XX veku u velikoj meri utiče na formiranje i oblikovanje trgova. Oni sve više postaju saobraćajna čvorišta i trгови društvenih centara ili specijalizovanih funkcija (administrativnih, univerzitetskih, kulturnih i slično). Prateći tendencije "umetničkog oblikovanja gradova" po uputstvima Kamila Zitea, oni se oblikuju se u savremenom duhu sa uvažavanjima vekovima razvijanih kvaliteta. Savremeni trгови prilagođavaju se aktuelnim trendovima u urbanizmu i arhitekturi.

Slika 87: Trg ispred železničke stanice u Hanoveru (1957. god), izgled saobraćajne petlje Slusen u Stokholmu, oblikovanje trga Rokfelerovog centra u Nju Jorku i plan i izgled trga Piazza d'Italia u Nju Orleansu (1975-79. god) Čarlsa Mura sa odlikama postmodernizma.

2.2.4.3.2 Morfologija trga

Po definiciji, u prostornom smislu, trg je mesto okruženo kućama. Ono se karakteriše prvenstveno svojom formom, koja se uproščeno može izraziti geometrijom: dvodimenzionalnom i trodimenzionalnom.

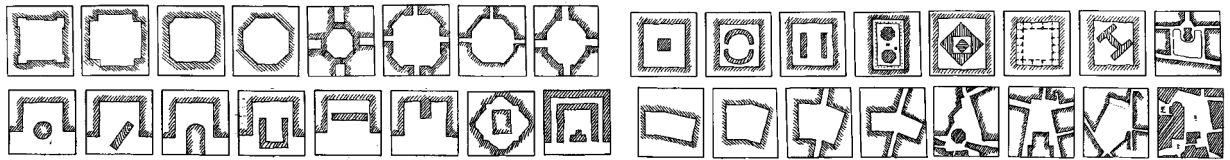

Slika 88: Serija od 4 geometrijski pravilna i 3 geometrijski nepravilna trga

Još je Kamilo Zite obratio pažnju na geometrijske karakteristike trga, praveći razliku prvenstveno između geometrijski pravilnih i nepravilnih trgova. On analizira morfologiju postojećih trgova (antičke Grčke, starog Rima, Italije i Severne Evrope), sa težnjom da otkrije zakonitosti njihovog oblikovanja (odnosno njihovih estetskih vrednosti), dok je Rob

Krier¹⁴⁷ u svom istraživanju krenuo od osnovnih (tipova i) geometrijskih formi trgova (kvadrata, kruga i trougla) i iz njih izveo morfološke zbirke mogućih oblika od kojih je jedan broj potkrepio primerima iz prakse.

Rob Krier je dalje, u svojim analizama dvodimenzionalne geometrije trga, dao pallete oblikovnih mogućnosti izvedenih iz osnovnih oblika u svojim "morfološkim zbirkama gradskih prostora". Svaki ovde prikazan dijagram od 8 oblika, je izvod iz (jednog ili dva) dijagrama od 24 oblika, što čini jednu izuzetno bogatu zbirku oblika.

Slika 89. Morfološka zbirka oblika: pravougaonih trgova sa varijacijama; ortogonalnih sistema trgova; ortogonalnih trgova sa građevinama u okviru trga; otvorenih prostora trgova sa umetnutim zgradama i prelomljenih, podeljenih, sabranih i preklopljenih prostornih oblika trgova.

Slika 90. Morfološka zbirka kružnih oblika trgova; kružnih trgova sa umetnutim objektima i kombinacije različitih oblika kružnih trgova

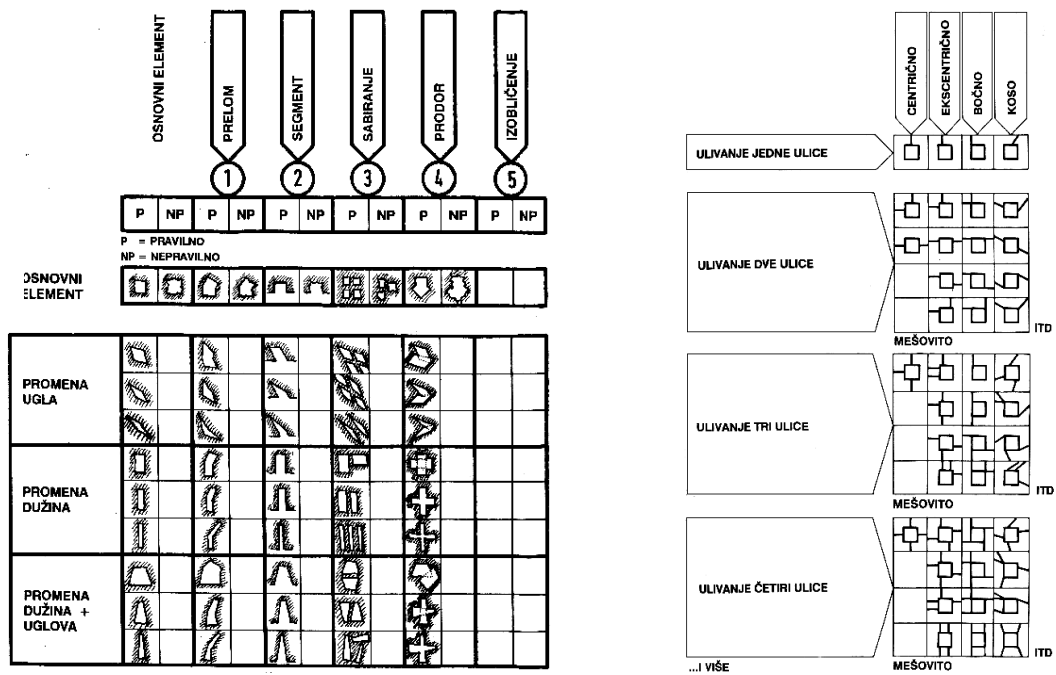

Slika 91. Morfološka zbirka trougaonih trgova i njihovih derivata i geometrijskih kompleksnih sistema.

Geometrijski pravilni trgovi mogu, dakle, biti u obliku kvadrata, trougla i kruga (po R. Krieru), pravougaonika (koji je jako interesovao K. Zitea), ovala, trapeza i mnogougaonika. Pravilni oblici osnova trgova mogu biti modifikovani i kombinovani na različite načine, a nepravilni trgovi se apstrakcijom mogu približno svesti na pravilne (što je suprotan postupak od onog koji je R. Krier primenio). Moguće promene osnovnih geometrijskih oblika, Krier je prikazao kao dijagram u obliku matrice, gde on prepoznaje 5 vrsta promena: prelamanje, segmentiranje, sabiranje, prodiranje i izobličenje sa jedne strane i promene ugla, promene dužine stranica i promene ugla i dužine stranica istovremeno sa druge strane. Uz mogućnost da ove forme budu pravilne i nepravilne, dobio je matricu mogućih oblika izvedenih iz osnovnih formi.

¹⁴⁷ Rob Krier je u proučavanju gradskog prostora krenuo od ulice i trga, ali se njegova proučavanja tipologije i morfologije gradskog prostora uglavnom odnose na trg i samo ona svojstva ulice koja se odnose na oba ova elementa. Trgovi su, bar u teoretskom delu knjige, mnogo više zastupljeni.

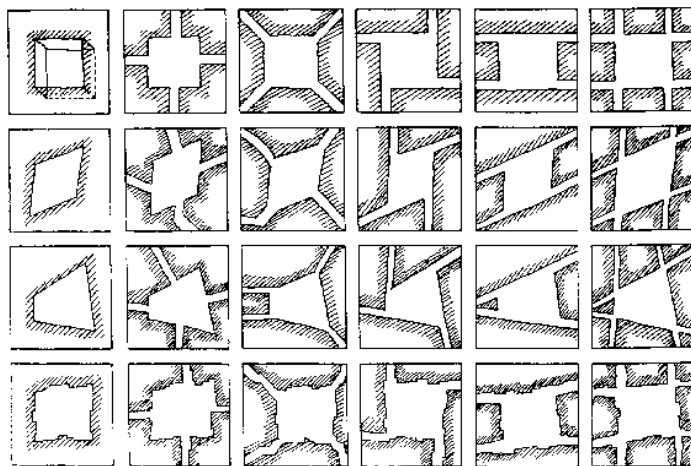
I redosled proučavanja je kod njega drugačiji nego u ovoj studiji. Naime, Rob Krier prvo prepoznaje tipove prostora (i kriterijume na osnovu kojih ih prepoznaje), da bi iz tipova izveo morfološke zbirke za svaki od osnovnih oblika. U ovoj studiji proučavanje morfologije (za jasno definisane elemente gradskog prostora i proučene u svom razvoju) treba da pruži kriterijume za njihovu klasifikaciju, odnosno, tipologiju.

Slika 92: Dijagram promena unapred datog tipa prostora, i dijagram ulivanja ulica u trg, po Krieru.

Ovoj matrici pridružio je matricu ulivanja ulica u jedan trg, sa različitim kombinacijama između broja ulica sa jedne strane i načina ulivanja ulica sa druge strane (centrično, ekscentrično, bočno i koso); čime je uključio prekide oboda trga.

Broj promena unapred zadatog oblika trga prema predhodnim dijagramima je vrlo veliki (možemo čak da kažemo da teži beskonačnom) što daje izvanredne teoretske mogućnosti da se bilo koji oblik osnove trga varira na različite načine, kao što se vidi na sledećem dijagramu.

Slika 93. Morfloška zbirka oblika kvadratnog trga, sa jednostavnim geometrijskim izmenama i različitim načinom ulivanja ulica u trg.

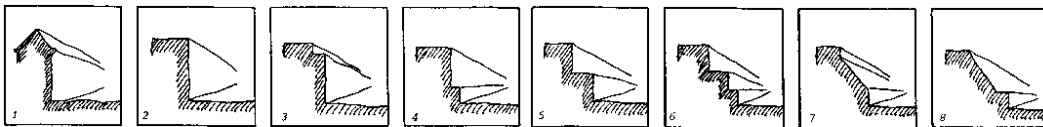
Iz predhodnog primera se vidi da je dvodimenzionalnom geometrijom izražena osnova trga kao njegov bazis. Meri se dužinom i širinom, ili njihovim međusobnim relacijama (dužina prema širini), zatim poluprečnikom kruga ili segmenta i slično. Prvi primer iz predhodnog dijagrama već nagoveštava trodimenzionalni karakter trga.

Dok je R. Krier samo skrenuo pažnju na razmeru trga, ilustrujući je skicom promene razmere jedne iste forme trga; K. Zite, zbog uverenja da "... se u umetnosti prostora sve svodi na međusobne odnose", preporučuje povoljne pojedine odnose između različitih dimenzija trga, smatrajući da je "... jednostruka visina zgrade minimalna mera za odgovarajuću dimenziju trga. Za maksimum, pri kome se postižu još uvek dobri efekti, uzima se najviše dvostruka visina zgrade za odgovarajuću meru trga".¹⁴⁸

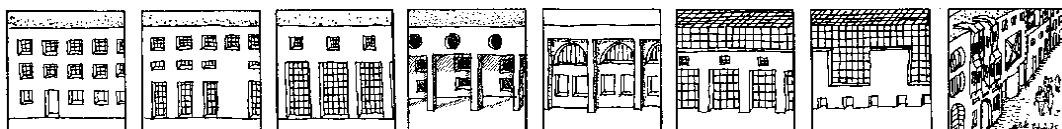
Slika 94: Različite razmere jedne iste forme trga: pored apsolutnih mera, zapaža se relativni odnos visine prema površini trga.

Geometrija trga je definisana granicama koje koje predstavljaju podni zastor trga i frontovi koji ga okružuju. Te granice nisu uvek idealno ravne površine. Podna površina može sadržati denivelacije u odnosu na horizontalu: kosine, rampe, stepeništa, podzide i slično. Frontovi zgrada koji formiraju obod trga su najjasnije naglašeni kada su kontinuirani - bez prekida. Ipak, oni mogu imati različita odstupanja u odnosu na vertikalnu ravan. Rob Krier je proučio delovanje različitih poprečnih preseka kuća na bilo koju osnovu trga (odnosno, bilo kog gradskog prostora).

Slika 95: Mogući preseki objekata oko trga - neke od mogućnosti po Krieru

Na bilo koju profilaciju poprečnog preseka arhitekture koja okružuje trg mogu biti aplicirane različite materijalizacije kućnih fasada sa svim raznolikostima odnosa puno - prazno i fasadnih rastera. Za profilacije poprečnih preseka i kućne fasade, R. Krier je dao morfološke zbirke od po 24 moguća oblika.

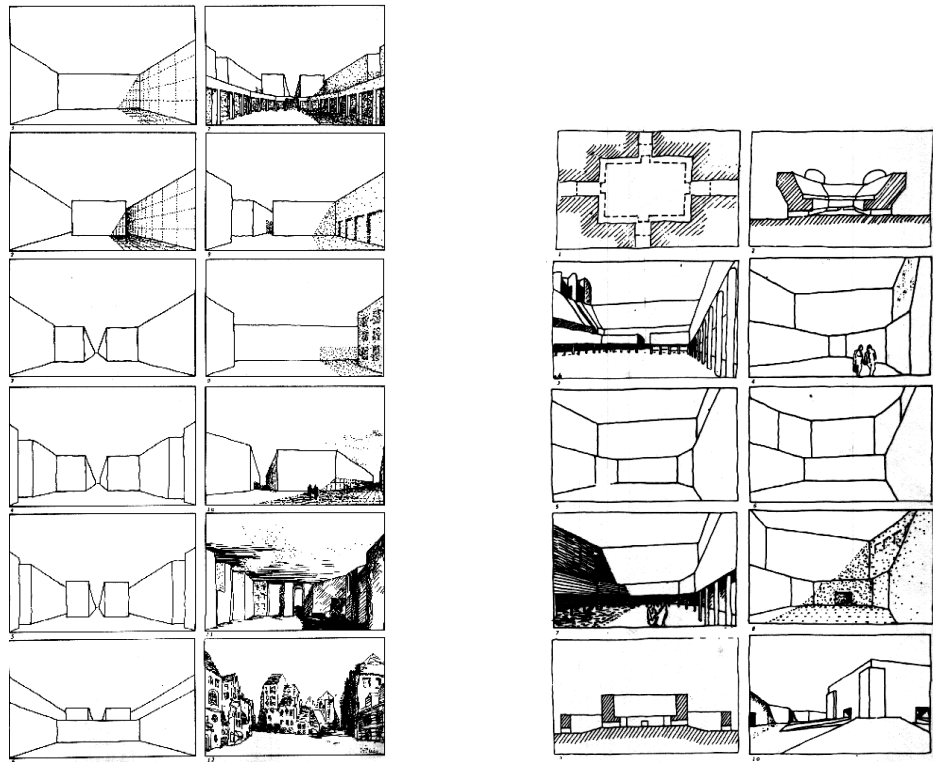

Slika 96. Moguće fasade objekata oko trga - nekoliko varijanti od beskonačno mnogo mogućnosti

Napred navedene mogućnosti prikazane u trodimenzionalnom obliku izazivaju različite efekte njihovog prostornog sagledavanja. Umetanjem objekata u slobodni prostor

¹⁴⁸ Kamilo Zite, Umetničko oblikovanje gradova, str. 44 i 46.

trga (što je vrlo česta pojava u Evropi), dolazi do promena u njihovom percipiranju koje su (uz prekid frontova trga) prikazane na sledeća dva dijagrama.

Slika 97: Dijagram trodimenzionalne forme trga sa različitim načinima ulivanja ulica u trg, kao i zaklanjanje prekida fasadnog platna trga kolonadama ili umetnutim objektima; i dijagram prostornih mogućnosti rešenja trga sa umetnutim objektima.

Na morfologiju trga svakako utiču i elementi urbanog mobilijara, ili sekundarni elementi trgova¹⁴⁹ - Zite nas je podsetio Vitruvijevih opisa: "ukratko, forum je za grad ono što je za porodičnu kuću atrij: dobro uređena, nameštajem bogato opremljena glavna dvorana. Zato ovde nalazimo neobično obilje stubova, spomenika, statua i drugih umetničkih dragocenosti. Radilo se o stvaranju jednog veličanstvenog hipetralnog enterijera. Prema mnogobrojnim podacima samo na jednom jedinom forumu bilo je skupljeno na stotine, pa i na hiljade statua, bista, itd", da bi dalje rekao da su: "i u srednjem veku i u za vreme renesanse ti dragocenostima iskićeni trgovi bili su ponos i radost mnogih gradova".¹⁵⁰

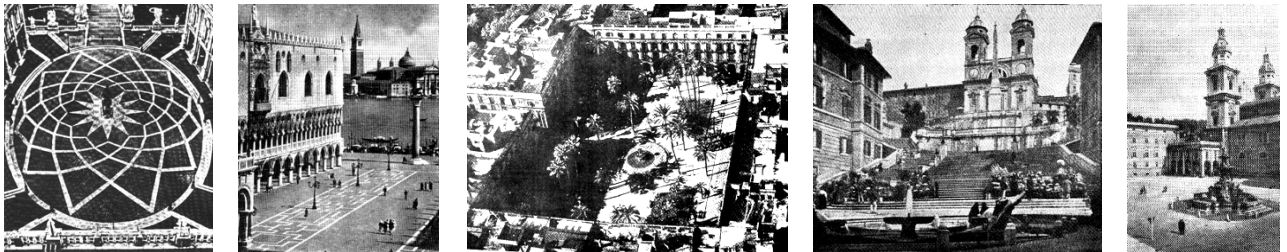

Slika 98. Varijacije iste osnove zatvorenog kvadratnog trga (osnova) različitom arhitekturom: sa upuštenim podom, dijalogom staro-novo-zeleno u fasadnom platnu i sa zelenilom koje ga okružuje.

¹⁴⁹ Perović, 48.

¹⁵⁰ Zite, 3.

Elementi urbanog mobilijara, utilitarnog i dekorativnog, su se kroz istoriju menjali, ali su uvek bili sastavni deo prostora trgova, čak ih na neki način i određivali - fontane, skulpture, spomenici, slavoluci, obelisci, i slično. Položaj, raspored i efekti ovih elemenata su česta tema proučavanja prostora trgova.

Slika 99: Popločanje trga Kapitolskog trga u Rimu sa skulpturom Marka Aurelija na konju u centru; pjiaceta San Marko u Veneciji: popločanje, kolonada, urbani mobilijar; Plaza Real u Barceloni: palme na trgu na travnatim tepisima i fontana u sredini; Španski trg u Rimu: voda i cvetna pijaca na stepeništu i Rezidencplac u Salzburgu: sa monumentalnom fontanom u centralnom delu trga.

Nezaobilazni deo morfologije trgova kao javnih, reprezentativnih prostora grada su prirodni elementi umetnuti u prostor trga: voda i vegetacija. Prisustvo vode može biti u vidu stajaće vode: bazena i slično ili tekuće vode: česme, fontane, vodenog toka, čija morfologija može biti vrlo različita. Vegetacija može biti prisutna u većoj ili manjoj meri, spontano (odvajkada) ili sa smišljenim efektima; u vidu pojedinačnih stabala ili njihovih grupa, zatim cvetnjaka, travnjaka. Prirodni elementi vodenih površina i cvetnih i travnatih "tepiha" kombinovani su sa osmišljenom materijalizacijom popločanja trgova (literatura je puna izvanrednih primera iz prakse), čine vrlo bogatom morfologiju trgova.

2.2.4.3.3 Vrste trgova

Iz kratke istorije razvoja trga kao posebnog tipološkog elementa gradskog prostora može se videti da se on ima različite uloge i funkcije u prostoru grada. Pored toga, različite kulture su u različitim vremenskim periodima trgu podarile svojstvene osobenosti od načina njegovog korišćenja do njegovog oblikovanja, ali neki njegovi elementi ostaju konstantni: da je to otvoreni, javni prostor u gradu. Na osnovu ovih odlika, trgovi se klasifikuju na različite načine u zavisnosti od relevantnih kriterijuma koji se odnose na trgove uopšte, ili prema specifičnostima određenih posmatranih grupa trgova.

2.2.4.3.3.1 Vrste trgova po nameni

Već smo iz ovog istorijskog pregleda videli da se na (i u) trgovima mogu odvijati različite funkcije. Iako su ponekad predviđeni samo za jednu namenu, oni su u praksi najčešće imaju više namena koje se odvijaju istovremeno ili raspoređene u vremenu, te se stoga razlikuju:

- polifunkcionalni trgovi - koji su tako organizovani da se na njima odvija više funkcija odjednom, ili na smenu, i
- monofunkcionalni - na kojima se pretežno odvija jedna funkcija.

Zite¹⁵¹ je razlikovao, kao posebne tipove:

- crkveni trg (Domplatz, piazza del Duomo),
- svetovni glavni trg - sinjorija i
- merkato - pijaca.

Mnogobrojnost funkcija italijanskih trgova ilustruje se bogatstvom italijanskog jezika koji je našao naziv za njihove finese: piazza del mercato, piazza della Halles, la piazza civica, la piazza sagrato, la piazza d'armi, la piazza del castello, la piazza del pallaco, la piazza Ducale, la piazza Reale, la piazza residentale, la piazza della Republica, la piazza del Municipio, itd.¹⁵² Većina njih je naziv dobila prema dominantnoj zgradi na trgu: katedrali, palati, većnici, zamku i slično.

Savremeni trgovi se, prema vrsti saobraćaja koja se na njima odvija dele na:

- saobraćajne (kolske),
- pešačke i
- mešovite,
- dok se prema vrsti saobraćajnih objekata koje opslužuju razlikuju:
- autobuski,
- železnički,
- pristanišni trgovi i slično.

Kategorija društvenih trgova takođe, u zavisnosti od objekata koji se na njima nalaze, mogu biti različite namene:

- administrativnih,
- univerzitetskih
- kulturnih objekata ili centara (koji u svom sklopu imaju jedan ili više trgova).

Trgovi koji su izgrađeni kao parkovi ili skverovi imaju funkciju odmora, osveženja i rekreacije.¹⁵³

- Mirković¹⁵⁴ prema nameni razlikuje sledeće vrste trgova:
- saobraćajni,
- arhitektonski,
- manifestacioni,
- društveni,
- monumentalni,
- pijačni i
- ukrasni.

2.2.4.3.3.2 Vrste trgova po prostornim odlikama

Već je konstatovano da je osnovna prostorna odlika trga njegov geometrijski oblik. Na osnovu geometrijske slike osnove trga, razlikuju se dve osnovne forme trga:

- geometrijski pravilni i
- geometrijski nepravilni trgovi.

¹⁵¹ Zite, 11.

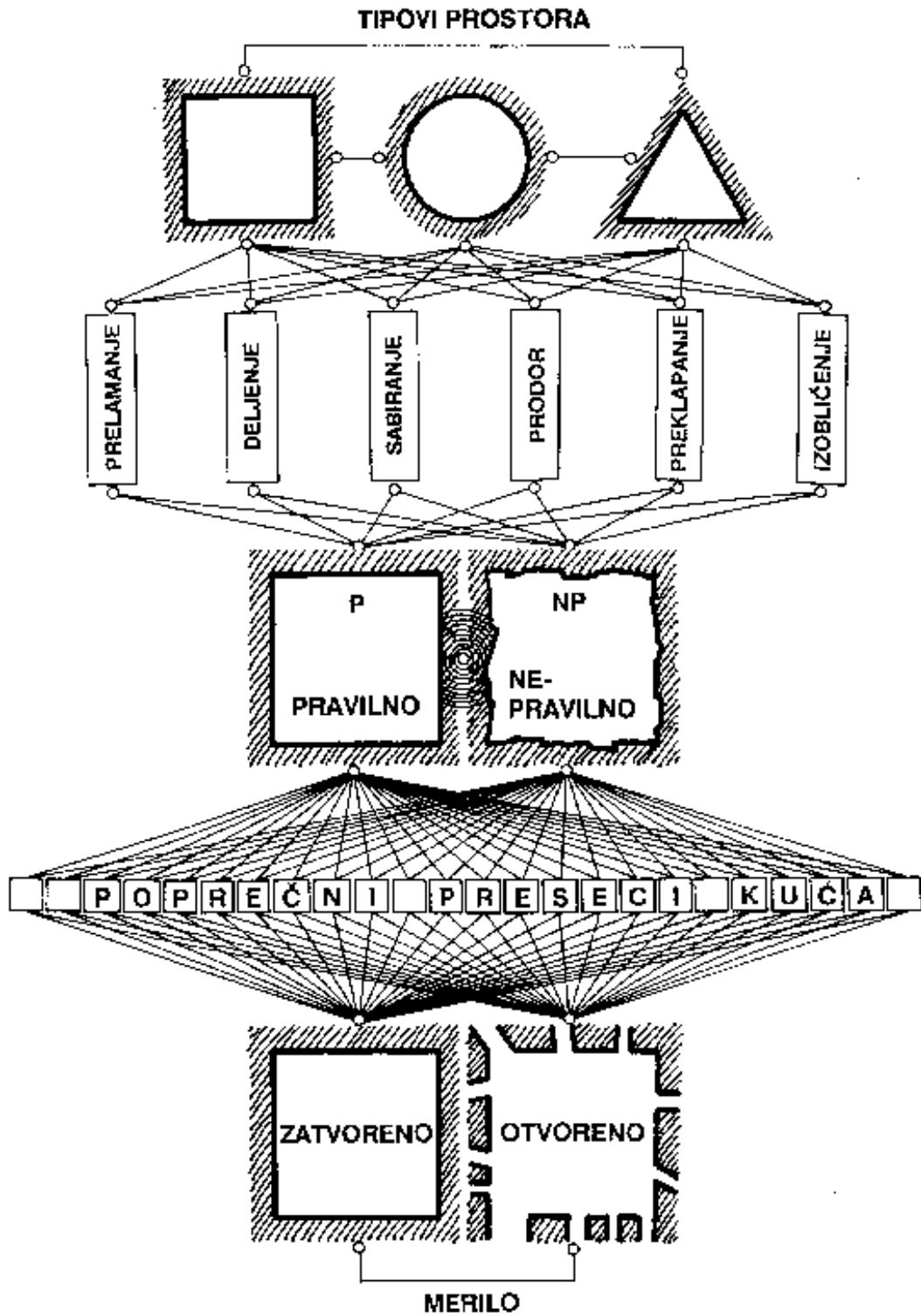
¹⁵² Po Meadeu prema: Perović, 44, 45.

¹⁵³ Mirković, 251.

¹⁵⁴ n.d., 258.

Rob Krier prepoznaje, nezavisno od ove podele (jer od tih oblika nastaju svi ostali oblici), tri osnovna oblika trga:

- kvadrat,
- krug i
- trougao.

Slika 100: Tipovi trgova i njihove kombinacije po Robu Krieru.

Mirković ovim formama dodaje i formu pravougaonika i višougla,¹⁵⁵ smatrajući da je pravougaonik najpovoljnija forma trga, a trougao najnepovoljnija.

Zite,¹⁵⁶ kod pravougaonih trgova, u zavisnosti od položaja dominantnog objekta na trgu prepoznaje trgove:

- dubinskog formata, kada je dominantni objekat uz užu stranu trga i
- širokog formata, kada je dominantni objekat uz širu stranu trga.
- Još jedna od geometrijskih karakteristika trga je njegova okruženost objektima, gde se razlikuju:
 - zatvoreni,
 - poluzatvoreni / poluotvoreni i
 - otvoreni trgovi.

U odnosu na izgrađenost unutrašnjeg prostora trga, oni mogu biti:

- izgrađeni, kada se u prostoru trga nalaze izgrađeni objekti i
- neizgrađeni, kada je prostor trga neizgrađen - slobodan.

Rob Krier je na specifičan način proučio tipologiju prostornih oblika trgova, tako što je oformio dijagram mogućih geometrijskih uticaja i promena osnovnih oblika trgova, koji daju velike mogućnosti variranja tipova:

Ovaj dijagram pruža neograničene mogućnosti kombinovanja osnovnih prostornih karakteristika trgova, koji kao rezultat imaju isti toliki broj tipova trgova.

2.2.4.3.3.3 Tipovi trgova prema načinu grupisanja

U gradu se trgovi najčešće javljaju kao pojedinačni, ali ima slučajeva i njihovog grupisanja. Mirković¹⁵⁷ prepoznaje više tipova trgova prema načinu grupisanja:

- dvojni,
- grupni i
- trgovi u nizu.

On dalje razlikuje, u kategoriji dvojnih trgova:

- dve odvojene prostorne kompozicije ili
- jedinstvo prostora postignuto vezujućim elementima.

Grupni trgovi se mogu podeliti, prema načinu oblikovanja prostora na:

- više trgova sa jednim dominirajućim objektom,
- više trgova različitih namena sa posebnim objektima.

¹⁵⁵ n.d., 252.

¹⁵⁶ Zite, 41.

¹⁵⁷ Mirković, 264.

2.2.4.3.4 Vrste trgova po opremljenosti

Jedan od rezultata proučavanja morfologije trgova je da se trgovi odlikuju brojnim mogućnostima opreme sekundarnim elementima trgova (skulpture, stubovi, fontane i slično), urbanim mobilijarom (svetiljke, klupe, satovi, oglasni stubovi, ...) i prirodnim elementima vegetacije i vode. Budući da su velike mogućnosti upotrebe ovih elemenata, ovde će se navesti samo osnovne mogućnosti, koje bi se dalje mogle razložiti višestruko u zavisnosti od samih elemenata opremljenosti.

Što se tiče opremljenosti elementima urbanog mobilijara i opreme, razlikuju se:

- trgovi bogato opremljeni raznovrsnom urbanom opremom,
- trgovi opremljeni samo osnovnim elementima urbane opreme i
- neopremljeni trgovi.

U odnosu na pristupstvo prirodnih elemenata vegetacije i vode, razlikuju su osnovni tipovi trgova:

- trgovi sa elementima vegetacije, gde se dalje mogu razlikovati vrste i oblikovanje ovih elemenata: stabla drveća po vrstama, travnate i cvetne površine,
- trgovi sa vodom: česme, fontane, bazeni, vodeni tokovi i slično,
- trgovi sa vegetacijom i vodom i
- trgovi bez elemenata vegetacije i vode.

2.2.4.4 Blok - pojam

Gradski blokovi, kao osnovni elementi grada, direktno su vezani za izgrađene strukture grada. Tako se i definišu kao "površine gradskog područja različite po svojoj nameni i funkciji, predviđene kao gradilišta za realizaciju potreba grada, a oivičene saobraćajnim površinama i pristupima, sačinjavaju građevinske blokove".¹⁵⁸ Pojednostavljena i široko shvaćena, definicija bloka može se izraziti i kao: "Pod gradskim blokom se podrazumeva ulicama ograničeni i zatvoreni građevinski plac".¹⁵⁹ Blok tradicionalnog grada sa svojim zatvorenim strukturama je jasno i koncizno određen ovom definicijom. Neki autori ga vezuju za rešetkaste planove gradova: "Kao osnovna jedinica ortogonalnog planiranja, blok i njegova struktura u tri dimenzije daju urbanoj rešetki njen karakter. Uobičajena istorijska terminologija za ove blokove odnosi se na ostrva - *insulae*, *Ālote* itd".¹⁶⁰ Međutim, nije uvek ograđenost ulicama osnovna odrednica bloka, te sledi formulacija da "kao sastavni element urbanog tkiva, gradski blok je skup zgrada organizovanih po određenoj logici, koji svakom prostoru određuje status priznat korišćenjem".¹⁶¹

Pored ovih odrednica, suštinska je veza i odnos bloka i grada. Blok "predstavlja vezni element između grada kao celine i pojedinačnih zgrada koje ga sačinjavaju",¹⁶² odnosno

¹⁵⁸ Mirković, 233.

¹⁵⁹ Perović, 53.

¹⁶⁰ Kostof, 147.

¹⁶¹ Jean Castex, Jean-Claude Depaule, Philippe Panerai, *Urbane forme*, str. 201.

¹⁶² Perović, 53.

"blok je neotuđivi deo, a ne slučajni komad grada. Blok je bio mera, korak, zrno grada. Preko bloka se hvatala veza sa gradom, jer se u njemu kao u svakoj pravoj strukturalnoj jedinici, jasno ogledala celina".¹⁶³

2.2.4.4.1 Urbani blok u različitim društveno – istorijskim periodima razvoja grada

Gradovi najstarijih civilizacija karakterišu se gusto izgrađenim blokovima okruženim saobraćajnicama. Otvoreni prostori ovih blokova najčešće su samo atrijumi pojedinačnih kuća. Oblik blokova je bio u zavisnosti od ulične mreže grada.

Slika 101: Nepravilni "blok" u gradu Tel-el -Amarni, geometrijski pravilan blok radničkih stanova u egipatskom gradu Kahunu i osnova i izgled rekonstrukcije jednog od blokova Novog Vavilona.

Slika 102: Izduženi pravougaoni blok antičkog grčkog grada Olinta; rekonstrukcija kvadratnog bloka grčkog grada Prijene; izdužen i trapezasti blok rimskog grada Pompeje i izgled rekonstrukcije geometrijski pravilnog bloka rimskog kastruma Boparda na Roni .

Antički grčki gradovi se, u prvim periodima svoga razvoja, karakterišu nepravilnim blokovima, dok se u gradovima planske izgradnje javljaju geometrijski pravilni blokovi sastavljeni od parova spojenih kuća. "Veličina i oblik blokova su bile naravno direktno u vezi sa brojem i oblikom parcela u koje su oni bili podeljeni. Trakasti blokovi Grčkih rešetki su imali četiri do deset leđima-u-leđa povezanih kuća. U Olintu, uniformni blokovi, svaki veličine 120 sa 300 fita (37 sa 90 m), bili su podeljeni longitudinalno uzanim puteljkom. U Prijeni blokovi su bili veliki 120 sa 160 fita (37 sa 49 m) i podeljeni u četiri ili osam kuća svaki".¹⁶⁴ Rimski gradovi razvijeni iz kastruma odlikuju se pravilnim, pravougaonim a često i kvadratnim blokovima, koji su ponekad imali znatne dimenzije (u Aosti, veličine 70 sa 80 m; a u Vinčesteru kvadratni od 135m¹⁶⁵).

¹⁶³ Predgovor Ž. Kara - Pešića u Castex et al, 13.

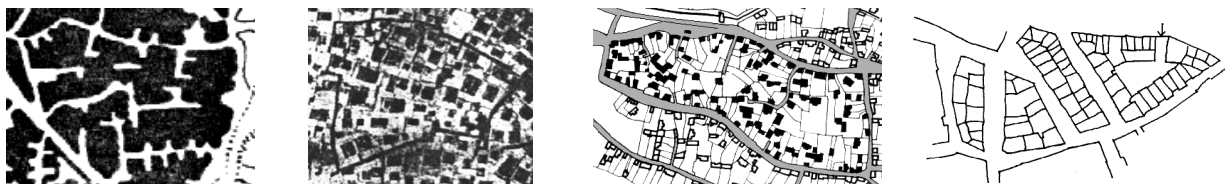
¹⁶⁴ Kostof, 147.

¹⁶⁵ n.d., 147.

Slika 103: Blokovi srednjovekovnih gradova: izgled nepravilnog bloka na padini grada Majsena; plan i izgled geometrijski pravilnih blokova (različitih oblika i proporcija) sa tipizovanim kućama Velikog Stona na Pelješcu i plan i izgled bloka izduženih parcela i uskih i visokih zgrada u Gdanjsku.

Blokovi srednjovekovnih gradova su bili u formi grupacija objekata koji su u gradskom tkivu formirali "otoke" sve gušće izgrađenih objekata u odnosu na otvorene prostore grada.¹⁶⁶ Blok je "dinamičan, vertikalnih kontura, zatvoren čvrst kubus u kome svaka kuća liči na susednu u primeni materijala, rasteru fasade i načinu formiranja krova. Zbijeni objekti u bloku sa orijentacijom prema otvorenim javnim prostorima ...".¹⁶⁷ U planski osnovanim srednjovekovnim gradovima izdvajaju se gusto izgrađeni blokovi sačinjeni od rastera tipizovanih zgrada. U kasnom srednjem veku, karakteristični su blokovi udvojenih izduženih parcela sa jako uskim visokim zgradama.¹⁶⁸

Slika 104: Blokovi islamskog grada: u Samarkandu: mnoštvo slepih ulica vodi do sredine bloka; karakterističan blok zbijenih atrijumskih kuća u Isfahanu; i blokovi balkanskih gradova: veliki nepravilni blok sa slepim ulicama u Bitolju sa početka veka i gusto zbijeni blokovi čaršije u Skoplju.

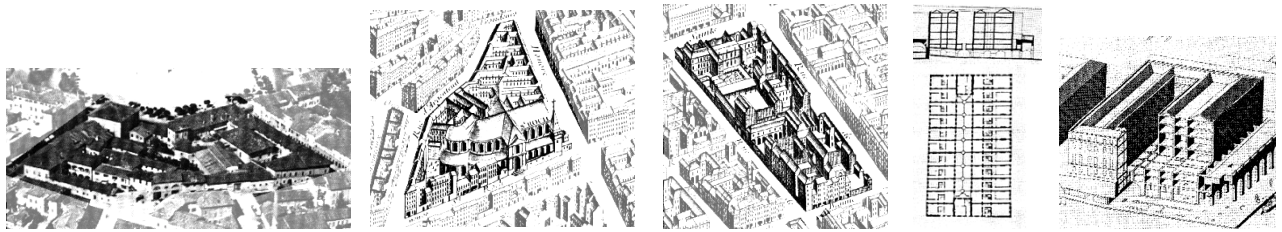
U gradovima organskih planimetrija blokovi su nepravilnog oblika, različitih dimenzija, sa mnoštvom sokaka i slepih ulica do parcela u njihovoj unutrašnjosti. Mogu biti jako zgusnuti, ali i sa vrlo razređenom strukturom stambenih blokova, kao u balkanskim gradovima gde su velike parcele oformile velike stambene blokove, za razliku od zbijenih i gusto izgrađenih blokova čaršije.

U gradovima renesanse karakteristični su blokovi arhitektonskog jedinstva - ugaona zgrada u bloku je dobila dve fasade prema ulici. U XVII i XVIII veku javlja se tendencija razvitka blokova organizovanih kao jedinstveni objekti sa atrijumom, ili izdvajanja društvenih i javnih zgrada sa bogatim programima u posebne blokove. Razvitak industrije i kapitalističkih odnosa u gradu odlikuje se pugušćavanjem postojećih blokova, njihovom podelom i formiranjem jako uskih i izgrađenih blokova bez unutrašnjih dvorišta.

¹⁶⁶ Mumfrod, 311.

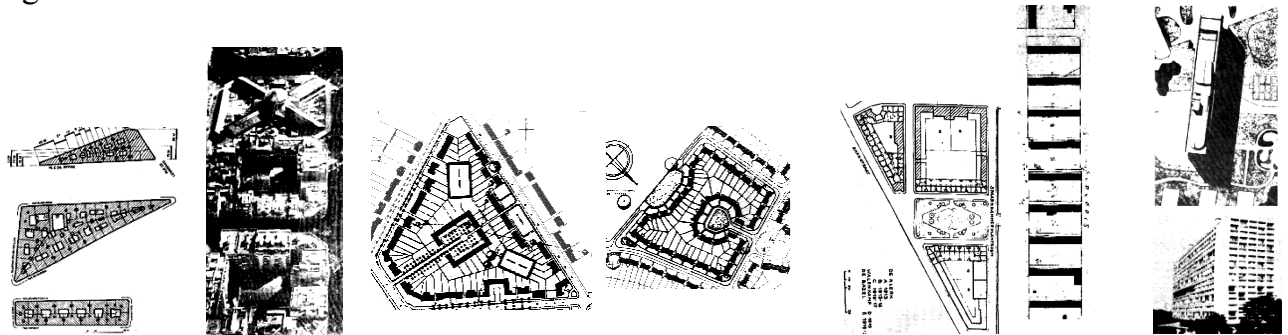
¹⁶⁷ Perović, 55.

¹⁶⁸ Kostof, 147.

Slika 105: Blok renesansnog idealnog grada Palmanove; geometrijski neparavilan i pravilan blok sa unutrašnjim dvorištima u Parizu XVIII veka (na planu Turgo iz 1739. god) i zatvoren urbanistički blok u četvrti Adelfi u Londonu (plan, presek i izometrija), braće Adam, izgrađen 1768-72. god.

Posledica Osmanovih radova u Parizu u XIX veku su trougaoni i jako uski, izduženi blokovi kao ostaci posle usecanja bulevara i avenija u gradsko tkivo. Oni dobijaju prema novim ulicama reprezentativne fasade i minimalna dvorišta unutra. Plan proširenja Barcelone Ildefonsa Serde iz 1858. godine kao svoj osnovni motiv ima blok: prohodna rešetkasta mreža saobraćajnica formira nekih 500 blokova dimenzija oko 110 metara sa zarubljenim uglovima.¹⁶⁹

Slika 106: Blokovi iseći u Parizu posle intervencija Osmana; blokovi Barcelone prema Serdinom planu danas; blokovi engleskih vrtних gradova Hemsteda (1909.) i Vevlina (1919.) sa uvučenim slepim ulicama "kloz"; grupa blokova Spardamarburta u Amsterdamu; blok paralelnih nizova naselja Vesthauzen E. Maja, i "vertikalni blok" Le Korbizijea u Marseju, 1946. god. - prikaz situacije i izgleda.

Početak XX veka donosi različito gledanje na blok kao element grada. Nezdrava atmosfera u gusto izgrađenim blokovima radničkih četvrti kapitalističkog grada bez minimuma higijenskih uslova, gde su blokovi skromnih dimenzija, velikih gustina i bez unutrašnjih prostora, dovela je do potrebe da se pronađu bolja rešenja. U vrtним gradovima nepravilne forme blokova u zelenilu obogaćene su novoplaniranim elementom: "kloz" je način grupisanja kuća oko nekog ćor-sokaka.¹⁷⁰ Proširenje Amsterdama početkom veka prati evoluciju bloka od tradicionalnog, potpuno zatvorenog sa pojedinačnim dvorištima u unutrašnjosti do pretvaranja dvorišta u zajednički prostor i njegovo otvaranje prema ulici.¹⁷¹ U nemačkim naseljima 30-ih godina favorizuju se blokovi sa paralelnim nizovima zgrada (sa pešačkim pristupima). Moderna arhitektura je ponudila otvoreni blok sa objektima okružen-

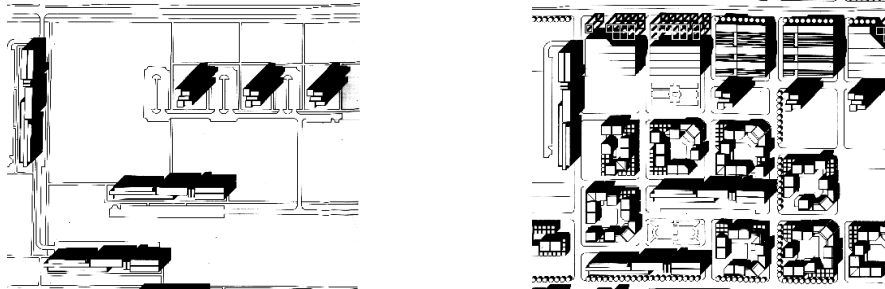
¹⁶⁹ Ljubinko Pušić, *Čitanje grada između duha i materije*, str. 373; Frampton, 25; Rosi, 231.

¹⁷⁰ Castex et al., 67.

¹⁷¹ n.d., 111, 112.

im slobodnim prostorom. Le Korbizije je 50-ih godina ponudio "vertikalni blok" koji će u jedinstvenom objektu objediniti po vertikali sve elemente tradicionalnih blokova.¹⁷²

Sedamdesete godine vraćaju interes za tradicionalne forme grada, pa i same blokove. Od Krierovog projekta za Luksemburg koji je vratio tradicionalni blok (i ostale elemente) u razgrađeni moderni grad, savremeno koncipirani blok koji je blizak tradicionalnom se prilagođava novom shvatanju grada i primenjuje u oplemenjivanju i popunjavanju ogoljenih prostora modernih gradova.

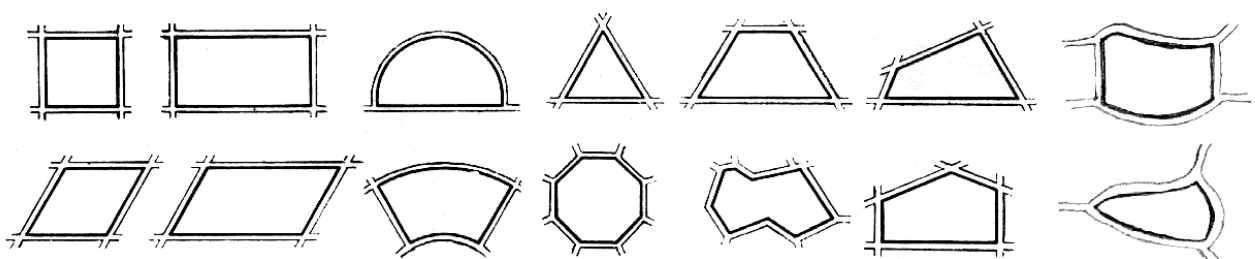
Slika 107: Simulacija postojećeg stanja novog naselja u duhu Atinske povelje i simulacija reurbanizacije novog naselja u duhu Atinske povelje po studiji "Alternativni modeli grada" M. Perovića (1979-81.),

2.2.4.4.2 Morfologija bloka

Gradski blok je definisan kao deo gradske strukture ograničen ulicama. Njegova morfologija je predstavljena njegovim prostornim karakteristikama koje su izražene geometrijom: dvodimenzionalnom, kojom se definiše osnova bloka, i trodimenzionalnom kojom se blok prepoznaje kao geometrijsko telo, nasuprot okolnom slobodnom prostoru ulica.

Morfološke karakteristike bloka, u zavisnosti od položaja i rasporeda ulica koje ga okružuju, su :

- oblik bloka i
- veličina bloka.

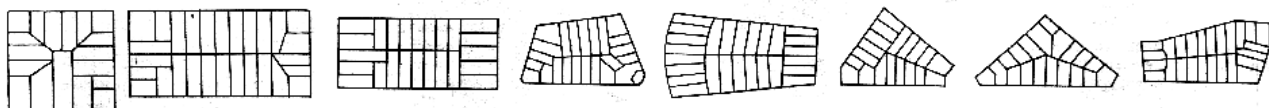
Slika 108: Oblici bloka u osnovi: geometrijski pravilni i nepravilni

Oblik bloka kao odraz njegove geometrije u osnovi može biti geometrijski pravilan: u vidu kvadrata, pravougaonika, trougla, trapeza, romba, mnogougla, kruga, ili njegovog segmenta, ili nekog drugog geometrijskog lika, i nepravilan: sa pravolinijskim i krivolinijskim konturama.

¹⁷² n.d., 150-152.

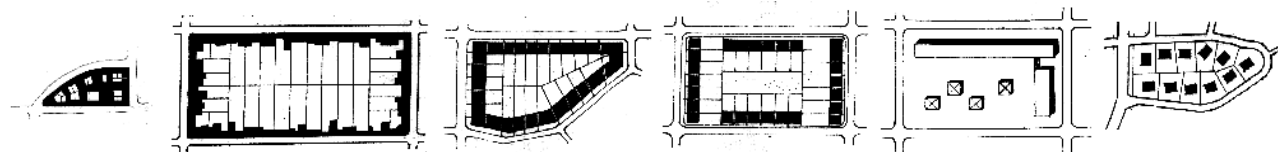
Veličina bloka je izražena njegovim dimenzijama dužinom i širinom, poluprečnikom, njihovim apsolutnim merama ili međusobnim odnosima (proporcijama). Primeri veličine bloka u različitim periodima razvoja grada su prikazani u poglavlju o istorijskom razvoju bloka. Veličina bloka je izražena i površinom bloka.

Morfološku strukturu bloka, kao prostora oivičenog ulicama, u osnovi čine parcele, koje mogu biti različite veličine i oblika, u zavisnosti od veličine i oblika bloka. Po pravilu, svaka parcela je povezana sa ulicom, što kod nepravilnih formi blokova iziskuje prilagođavanje parcela obliku bloka.

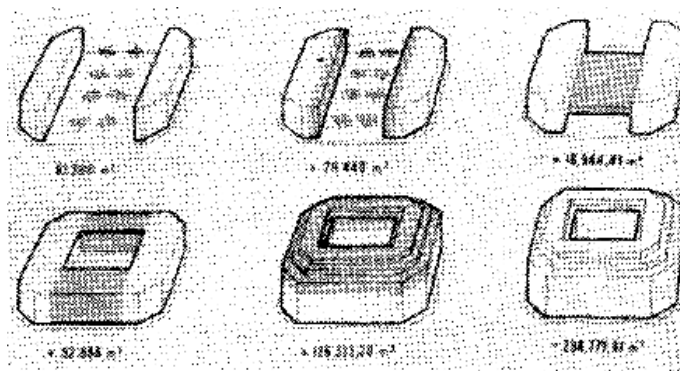
Slika 109: Primeri parcelacije blokova različitih oblika

Na parcelama su izgrađeni objekti kao trodimenzionalna tela, čiji zbir reprezentuje trodimenzionalne karakteristike bloka kao celine (a ne zbira pojedinačnih objekata na pojedinim parcelama). Oblik, položaj i raspored objekata u bloku karakterišu njegovu morfologiju kao celine.

Slika 110: Primeri različitih načina izgrađenosti bloka.

Blok može biti izgrađen na različite načine, kao u predhodnom primeru. Prvi primer predstavlja jako izgrađen blok, sledeća dva primera su prikazi ivične izgradnje bloka, dok su poslednja tri prikazi slobodne izgradnje (manje ili više). Kod blokova koji se odlikuju ivičnom izgradnjom, jasno se izdvaja unutrašnji slobodni prostor bloka, on se kod jako izgrađenih blokova javlja u vidu više minimalnih unutrašnjih dvorišta (ili tzv. svetlarnika); dok se kod slobodnih blokova smenjuje sa fasadama objekata ili u potpunosti gubi.

Slika 111: Različita izgrađenost jedne iste forme bloka - i po površini i po visini: izgrađenost bloka progresivno raste. Karakteristični tipizovani blokovi Barcelone.

Izgrađenost bloka, kao jedna od njegovih morfoloških karakteristika, se može izraziti i kvantitativno. Odnos između izgrađenog i neizgrađenog prostora u bloku, ili zauzetost bloka objektima, predstavlja se procenatom izgrađenosti. Ova relacija ne uključuje spratnost izgrađenih objekata i njihov odnos prema ukupnoj površini bloka. Odnos između ukupne izgrađene površine svih etaža u bloku i površine bloka je indeks izgrađenosti, koji daje pravu sliku izgrađenosti bloka, ali ne daje sliku njegove morfologije, sem ako se ne uključi još neki pokazatelj.

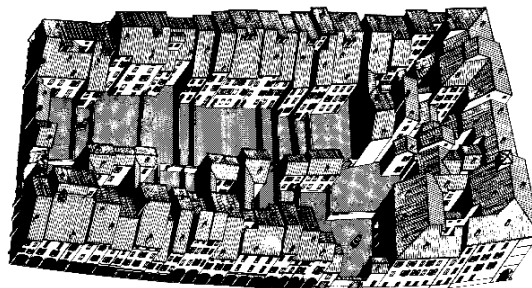

Slika 112: Primeri zatvorenih, poluzatvorenih, poluotvorenih i otvorenog bloka.

Morfološku strukturu bloka u većini slučajeva "čine tri komponente: ulica ili javni gradski prostor, ivična izgradnja parcele i dvorište ili unutrašnji prostor bloka".¹⁷³ Ivična izgradnja bloka je izražena fasadnim platnima objekata prema ulicama i, u zavisnosti od načina izgrađenosti bloka, ona mogu biti kontinuirana ili sa prekidima. Kontinuitet fasadnog platna bloka prema ulicama predstavlja još jednu geometrijsku karakteristiku bloka: njegovu zatvorenost, odnosno otvorenost i varijacije između ove dve krajnosti.

Kod blokova sa kontinualnim fasadama, odnos objekata prema ulici je definisan građevinskom linijom u odnosu na regulacionu liniju ulice. Budući da se unutar bloka javlja slobodan prostor dvorišta, javlja se i novi element regulacije bloka: unutrašnja regulaciona linija - kao odnos objekata prema unutrašnjem prostoru dvorišta.

Za srednjovekovni blok je već rečeno da je "dinamničan, vertikalnih kontura, zatvoren čvrst kubus",¹⁷⁴ čiji je osnovni modul gradska kuća - zgrada. Njihova karakteristika je njihova povezanost, odnosno zbijenost koja daje utisak prostornog jedinstva, a koje se ogleda u kontinuitetu fasada bloka kao spoljašnjeg omotača bloka.

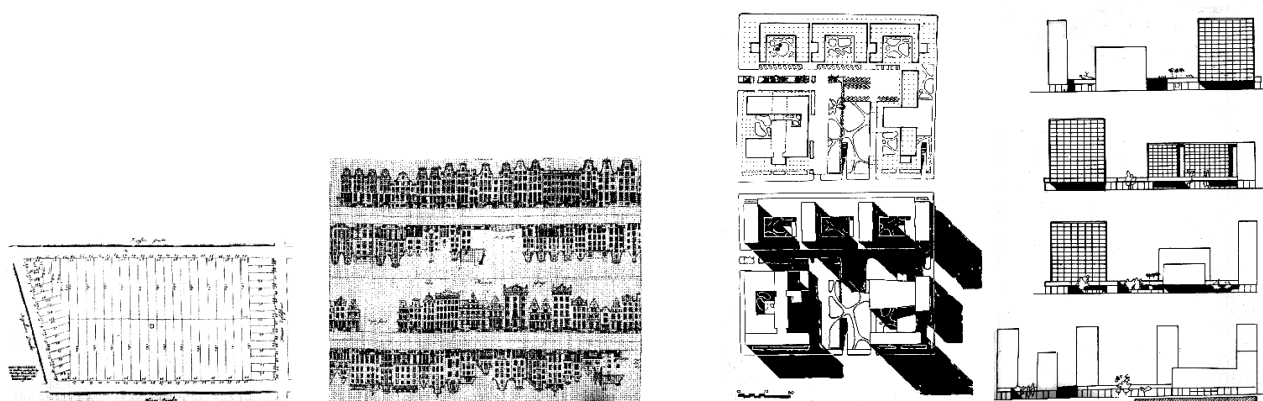
Slika 113: Trodimenzionalna predstava jednog bloka u Bolonji predstavlja morfologiju bloka od celine, preko njegovih pojedinih sastavnih elemenata, do karakterističnih detalja.

¹⁷³ Perović, 53.

¹⁷⁴ Perović, 55.

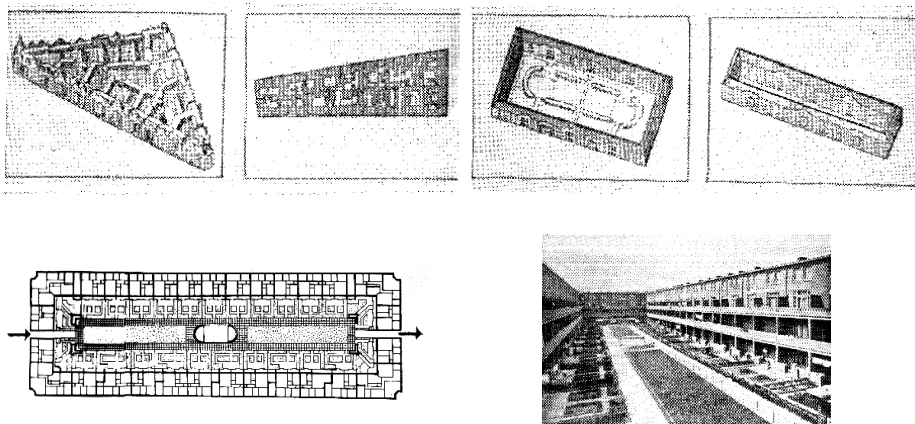
Morfologija bloka i celokupne njegove strukture najbolje ogleda u njegovoj trodimenzionalnoj predstavi. Pored strukturalnih elemenata, njihovog položaja i relacija, na ovaj način se mogu prikazati i oblikovne karakteristike celine kao i pojedinih objekata i prostora u bloku; kao i njihovih pojedinih delova (krovova, prizemlja fasada).

Fasada bloka je istovremeno i front ulice koja ga okružuje. Na nju se odnose sve morfološke karakteristike koje su se odnosile na ulice i trgove. Kontinualnost je postignuta načinom ređanja objekata (jedan uz drugi) ili veznim elementima (ograda, zidova i slično), a veze sa unutrašnjim delovima bloka kapijama, prolazima, pasażima ili jednostavno, prekidom kontinuiteta objekata.

Slika 114: Odnos osnove bloka i njegovih fasada: stambeni blok u Amsterdamu iz 1612. godine, odražava se kontinuitetom i usklađenošću kućnih fasada i blok gradskog centra u Limi: osnove dve etaže, od kojih jedna sa bačenim senkama i izgled fasada bloka: izraženi kontrasti visina zgrada.

Morfološke karakteristike fasada objekata se odražavaju na morfologiju omotača bloka: visina objekata, oblik krovova, oblikovanje prizemlja objekata, raster otvora između prizemlja i krova po horizontali i vertikalni, njihova plastika i dekoracija (od jednostavne "rupe u zidu" do otvora sa balkonima, ukrašenih bogatim okvirima i završecima), dok se zidovi obogaćuju skulpturama, nišama, plitkom plastikom i slikanim dekoracijama murala ili onim efektima koji predstavljaju kolorit i strukturu primenjenih materijala.

Slika 115: Unutrašnji prostor bloka: izgrađen u Berlinu 1887. godine (prva dva primera), i potpuno slobodan u Berlinu 1925. godine; i blok "Tuschendijken" u Roterdamu gde je unutrašnjost bloka podeljena na individualna ograđena dvorišta po obodu i zajednički prostor u sredini bloka.

Jedna od značajnih morfoloških karakteristika bloka je njegova "unutrašnji prostor", ili dvorište. Unutrašnji prostor bloka može biti izgrađen (u većoj ili manjoj meri) ili slobodan (u vidu jedinstvenog prostora ili podeljen na pojedinačne parcele). On, dalje, može biti popločan ili ozelenjen, uređen kao igralište i prostor za odmor i rekreaciju ili (što je na žalost čest slučaj) iskorišćen za izgradnju pomoćnih objekata, garaža ili za parkiranje.

Postojanje unutrašnjih prostora bloka je rezultiralo postojanjem reprezentativnih fasada prema ulici i neuglednih prema kućnim dvorištima (recimo u Osmanovom Parizu). Ovaj dualitet se i danas ogleda u načinu korišćenja ova dva prostora, njihove opremljenosti i održavanja.

Slika 116: Različiti načini rešavanja ugla u Amsterdamu početkom veka.

Značajna karakteristika morfologije bloka izražena kroz odnos prema ugaonoj lokaciji bloka. Perović skreće pažnju na pojavu ugaonog objekta sa dve fasade i završnim vencem tokom renesanse što dovodi do arhitektonskog jedinstva bloka.¹⁷⁵ Castex i ostali¹⁷⁶ naglašavaju "problem ugla" u morfološkom oblikovanju izduženih blokova Amsterdama, sa različitim načinima rešenja ovog problema. Istovremeno naglašavaju značaj ugla i u morfološkom i u funkcionalnom pogledu. Tipiski blokovi Barcelone su rešeni sa zasečenim uglom, i bogatim morfološkim rešenjima ugaonih objekata. Ugao se u praksi naglašava zasecanjem, povlačenjem, isturanjem, zaobljavanjem, talasanjem fasade; zatim arhitektonskim elementima: erkerima, ispadima, balkonima, kulama, tornjićima i slično.

Slika 117: Oblikovanje uglova blokova u Južnom Amsterdamu (prva dva primera): forme dobijene zidanjem u opeci sa belim detaljima, zatalasane forme Gaudijeve Casa Mila u Barceloni, izbačeni ugao i istaknute vertikalne Hortine Maison du Peuple u Brislu i zaobljeni erker na uglu u Štutgartu.

Morfologija tradicionalnog bloka je podrazumevala obodnu izgradnju i unutrašnje dvorište, ali se već od XVII i XVIII veka morfologija blokovi pojednostavljuje, jer se javljaju blokovi kao pojednačni objekti složene morfologije.¹⁷⁷ Castex i ostali u studiji blokova Osmanovog Pariza pominju pojavu bloka-opreme i bloka-spomenika.¹⁷⁸ Oni prate

¹⁷⁵ Perović, 55.

¹⁷⁶ Castex et al., 113 i 114.

¹⁷⁷ Perović, 53-56.

¹⁷⁸ Castex et al., 53.

proces evolucije bloka od bloka ivične gradnje, kroz faze njegovog otvaranja, do bloka objekta okruženog zelenilom predstavljenog Le Korbizijejevom Jedinicom stanovanja u Marseju.

Morfološki, kao i kod ulica (gde smo prepoznavali "structure of spaces" i "structure of solids") i kod blokova se javljaju dijametralne mogućnosti odnosa izgrađenog i slobodnog prostora (pojednostavljeno punog i praznog): kod tradicionalnog bloka unutar oboda od ulica bili su izgrađeni objekti ("solids") sa slobodnim prostorom u sredini, da bi kod savremenog bloka izgrađeni objekat ("solid") bio postavljen centralno u odnosu na prostor bloka i bio okružen slobodnim prostorom.

2.2.4.4.3 Vrste blokova

Blokovi, kao najmanji deo izgrađene strukture grada, predstavljaju zaokružene celine. Iz proučavanja njihovog razvoja i morfologije dobijeni su karakteristični primeri za pojedine prostore i periode razvoja grada. U literaturi su poznati kao tipovi: recimo srednjovekovni blokovi ili tradicionalni blokovi. Pored toga, oni se karakterišu namenom iz koje proizilaze mnoge njihove druge karakteristike, položajem u gradu i morfološkim karakteristikama. Klasifikacije blokova će se izvršiti prema ovim kriterijumima, mada su one međusobno uslovljene, te se ne mogu uvek strogo razdvojiti.

2.2.4.4.3.1 Vrste blokova prema položaju u gradu

Budući da su blokovi delovi grada određeni ulicama, oni imaju svoje tačno određeno mesto u gradu definisano uličnom mrežom. Dva osnovna položaja blok ima u gradu:

- blok u centru grada, i
- blok na periferiji grada.

Ove dve kategorije odražavaju i sve ostale karakteristike bloka: od njegove namene do njegove morfologije.

Druga tipologija se poziva na već ranije pomenuti topološki kod, blokovi se razlikuju u zavisnosti od morfologije terena na kome su izgrađeni:

- blokovi na ravnom terenu i
- blokovi na pokrenutom terenu.

2.2.4.4.3.2 Vrste blokova prema morfološkim karakteristikama

Morfološke karakteristike bloka su predstavljene prvenstveno njegovom geometrijom, dvodimenzionalnom i trodimenzionalnom.

Oblik bloka kao odraz njegove dvodimenzionalne geometrije može biti:

- geometrijski pravilan: kvadrat, pravougaonik, trougao, krug, mnogougao ili njihova kombinacija (recimo kombinacija kruga i kvadrata), odnosno derivat (recimo segment) i
- geometrijski nepravilan, koji se može približiti (apstrakcijom) napred navedenim geometrijskim figurama.

Pojedine forme blokova se odlikuju proporcijom bloka kao odnosom dužine i širine, gde se razlikuju:

- kompaktni, sa malom razlikom između dužine i širine, i
- izduženi, gde je razlika između dužine i širine višestruka.

Veličine blokova mogu se međusobno uporediti, te daju relativne odnose blokova za konkretne proučavane primere, gde se mogu izdvojiti tipovi kao:

- mali ili sitni
- srednji, i
- veliki ili krupni.

Izgrađenost blokova je najčešće delimična, međutim, oni mogu biti:

- potpuno izgrađeni (p=100%),
- jako izgrađeni,
- slabo izgrađeni, i
- potpuno slobodni (p=0 %).

U zavisnosti od izgrađenosti prema ulicama karakterišu se:

- zatvoreni blokovi - sa potpuno izgrađenim frontovima prema ulici,
- poluzatvoreni blokovi - frontovi imaju prekide,
- poluotvoreni blokovi - frontovi su delimično izgrađeni prema ulici i
- otvoreni blokovi - objekti su slobodni u bloku - nema izraženih frontova.

Prema načinu grupisanja objekata u bloku, oni mogu imati:

- tačkastu strukturu, kada su objekti zasebni (recimo slobodnostojeće kuće),
- linijsku strukturu, kada su objekti povezani u linije (nizovi kuća), i
- površinsku strukturu, kada su objekti potpuno spojeni.

U zavisnosti od visine objekata u bloku, razlikuju se:

- blokovi sa ujednačenom visinom objekata, i
- blokovi sa dominantnim objektom (ili objektima), koji dobijaju figuralni karakter.

2.2.4.4.3.3 Vrste blokova prema nameni

Namena blokova je određena (pretežno) namenom objekata u njemu. Prema ovom kriterijumu razlikuju se:

- monofunkcionalni blokovi, koji imaju samo jednu namenu i
- polifunkcionalni blokovi, koji u svom sastavu imaju objekte i prostore različitih namena.

Monofunkcionalni blokovi mogu imati različite namene koje se obično odlikuju specifičnom morfologijom. Mirković¹⁷⁹ razlikuje sledeće funkcije blokova:

- stanovanja,
- industrije,
- zanatstva,
- saobraćajnih uređaja,
- društvenih zgrada,
- fiskulture i rekreacije.

U okviru ove podele mogu se napraviti dalje podele. Naime, sama funkcija stanovanja se može podeliti na različite tipove, te se i stambeni blokovi dele na:

- blokove kolektivnog stanovanja, sa karakterističnom morfologijom,
- blokove individualnog stanovanja, koji daju mogućnosti dalje podele,
- blokove mešovito stanovanja, kao njihova kombinacija.

¹⁷⁹ Mirković, 237, 238.

**3 PRIRODNI USLOVI I
DRUŠTVENO -
ISTORIJSKI TOKOVI U
KOJIMA JE NASTAO
GRAD PRIŠTINA**

U prvom delu će se osvrnuti na opšte karakteristike šireg i užeg konteksta u kome se grad razvio, odnosno na prirodne predispozicije mesta na kome je grad nastao: koje su to prirodne sile i karakteristike privukle najstarije stanovnika ovog područja da se baš tu nastane, ali ne samo da se nastane nego da na baš ovom području opstanu tako dugi period vremena. Koja je to snaga duha mesta koja je kroz mnogo vekova održala grad na ovom mestu. Šta je GENIUS LOCI Prištine bio nekad i šta je on danas

U drugom delu će se dati pregled istorijskog konteksta u kome se grad razvijao. Poznato je da je šire područje Prištine nastanjeno još od najstarijih civilizacija i da je sa određenim prekidima, bez obzira na turbulentna istorijska zbivanja u širem okruženju grad stalno, korak po korak napredovao u svom razvoju. Smenjivali su se razni narodi na ovom području, dolazili, ratovali i odlazili, razvijali grad ili ga uništavali, davali mu manji ili veći značaj. Sve je to u većoj ili manjoj meri uticalo i na razvoj grada, njegovog bića i njegovog oblika: njegovih fizičkih struktura i njihovih morfoloških karakteristika: oblika i izgleda grada i njegovih delova u određenim periodima. U okviru istorijskog konteksta će se komentarisati i oni predominantni faktori koji su uticali na razvoj grada, od privrednih aktivnosti, tehničkih i tehnoloških dostignuća, preko uticaja društvenog uređenja i poretka, do religije i ideoloških karakteristika pojedinih perioda u kojima se grad razvijao. O razvoju fizičkih struktura Prištine saznajemo iz ostataka i slojeva koji su se održali do današnjeg dana, iz onih sedimenata prošlosti koji su ostali zakopani u dubinama da se u određenim momentima pronađu i posvedoče nam o urbanoj prošlosti, ali i brojni drugi izvori, svedoci na osnovu kojih možemo da pokušamo da razumemo i opišemo veličinu, obuhvat, strukturu i izgled Prištine u različitim periodima razvitka grada.

Slika 118: Položaj Prištine u Evropi, na Balkanuskom polotrvu, u Srbiji i na Kosovu

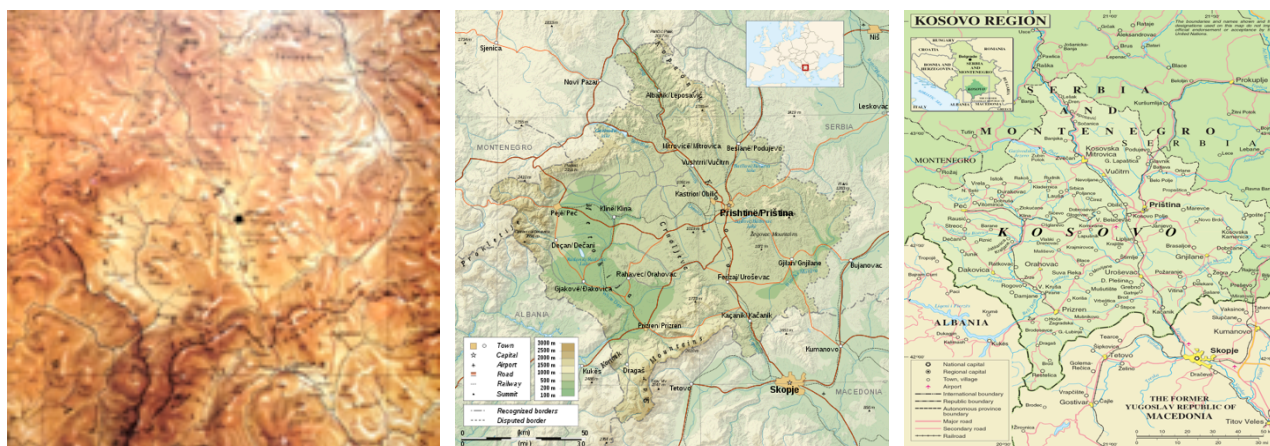
Posebno poglavlje se odnosi na razvoj urbane morfologije grada, u kome se prepoznaju različiti periodi u razvitku grada prema do sada dostupnim izvorima. Za najstarije periode je teško napraviti precizniju pretpostavku jer su objekti u gradu građeni od trošnih građevinskih materijala koji se nisu mogli održati do današnjih dana, te ćemo se osloniti na, predanja, pisane izvore i na komparaciju i analogiju sa najstarijim objektima očuvanim u gradu i (širem) okruženju. Za skorije periode u kojima grad brzo menja svoju veličinu i izgled postoje raspoloživi brojni dokumenti koji bliže opisuju njihov nastanak i razvoj, aktere i motive nastanka, kao i njihov izgled i ulogu u gradu.

Slika 119: osnovni Podaci o gradu Prištini prema Wikipediji –stranicena različitim jezicima

3.1.1 Geografski položaj i veze

Priština se nalazi u južnom delu Evrope, na Balkanskom poluostrvu, na teritoriji (oblasti Kosovo*) na 42°40" severne geografske širine i 21°10" istočne geografske dužine. Smeštena u istočnom delu kosovske oblasti (nekad Autonomne pokrajine Kosovo), u centralnom, najširem delu kosovske kotline, malo primaknuta uz severoistočni planinski obod. Najveći je grad u svojoj okolini, i sa ostalim većim centrima formira prsten gradova koji povezuju dve prirodne celine, kotline Kosovo i Metohiju.

Slika 120: Prirodno okruženje Prištine na Kosovu – prirodne morfološke karakteristike terena: fizička karta Kosova, sa položajem Prištine, karte dopunjene ostalim gradovima, saobraćajem i granicama.

U svom bližem okruženju ima veće gradove Kosovsku Mitrovicu, Peć, Đakovicu, Prizren sa kojima čini prsten koji povezuje kosovsku i metohijsku dolinu, kao i niz manjih gradova: Podujevo, Gnjilane, Uroševac, Vučitrn i naselja Kosovo Polje i Obilić koja su u neposrednoj blizini samog grada. Ima dobre veze sa širim okruženjem: prema severozapadu dolinom reke Ibra preko Kosovske Mitrovice i Zubinog Potoka prema Ribarićima i dalje Tutinu ili Novom Pazaru u Srbiji ili prema Rožajama u Crnoj Gori, ili opet dolinom Ibra (koji u Kosovskoj Mitrovici naglo skreće od

severozapada ka severoistoku) preko Kosovske Mitrovice, Leposavića i Raške sa centralnim delom Srbije, zatim prema jugoistoku dolinom reke Binačke Morave, preko Gnjilana za Leskovac i Bujanovac, prema jugu kroz Kačaničku klisuru dolinom Lepenca rema Skoplju i Makedoniji, ili preko Šar planine prema Tetovu, prema zapadu dolinom Drima preko Prizrena i Vrbnice prema Albaniji, dolinom Pečke Bistrice kroz Rugovsku klisuru prema Andrijevići u Crnoj Gori ili preko planinskog prelaza Kula prema Rožajama u Crnoj Gori.

3.1.2 Prirodno okruženje

Sam grad nalazi se u dolini rečice Prištevke koja dolazi sa severa i prolazi kroz grad ka jugozapadu. U nju se uliva, u samom centru grada, Veluša koje se spušta sa brda iz istočnog dela i prolazi kroz grad. Danas su ove rečice u svom toku kroz grad u potpunosti kanalisane. Priština se nalazi na nadmorskoj visini 570 - 680 m. Grad je okružen brdima (na njima je i izgrađen): sa severozapada Dragodan, sa istočne i jugoistočne strane Matičanska Brda, sa istočne i severoistočne strane su obronci planine Grmije. Na južnoj strani je ogoljeno brdo Veternik dok je prema jugozapadu otvorena prema kosovskoj ravnici.

Najstariji delovi grada su izgrađeni u dolini pored pomenutih reka. Savremenici pričaju da su nekada to znale biti i velike vode, gde se kupalo u vrelin letnjim danima, sa blagom padinom prema gradskom parku (koji je formiran na mestu nekadašnjeg turskog groblja). Kasnije se grad širio na sve slobodne strane, bilo ravne prema jugozapadu, bilo brdovite oko celog grada.

3.1.3 Klimatski uslovi

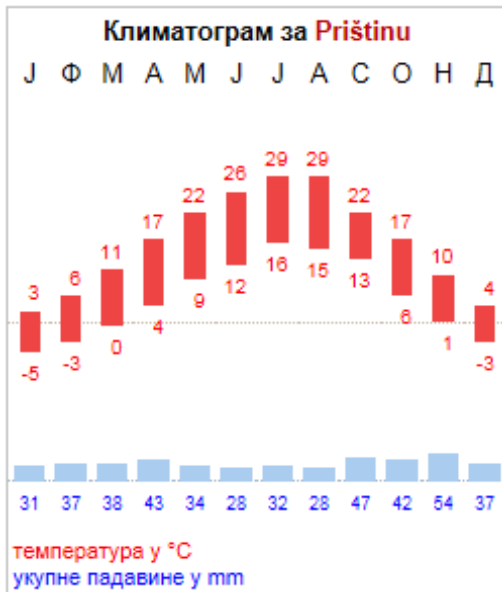
Klima je umereno kontinentalna sa oštrim zimama i toplim letima sa svežim noćima, što je uslovljeno nadmorskom visinom preko 600 m.

Pregled srednje godišnje temperature, srednje vrednosti padavina i ruža vetrova su dati u sledećim priložima i tabelama:¹⁸⁰

Клима Приштине												
Показатељ	Јан	Феб	Мар	Апр	Мај	Јун	Јул	Авг	Сеп	Окт	Нов	Дец
Средњи максимум, °C	3	6	11	17	22	26	29	29	22	17	10	4
Средњи минимум, °C	-5	-3	0	4	9	12	16	15	13	6	1	-3
Количина падавина, mm	31	37,4	38	42,9	33,9	28,1	31,7	27,6	46,7	42,3	53,5	36,7
Извор: MSN Weather												

Slika 121: Tabela srednjih godišnjih minimalnih i maksimalnih temperatura po mesecima, te količine padavina u mm sa jednog od poznatijih internet servera: MSN weather.

¹⁸⁰ izvor <http://en.wikipedia.org/wiki/Pristina> pristupljeno 1.5.2013 21:34

Republic
Hydrometeorological
Service of Serbia
(established 1888,
WMO member since 1947)

Climatology

+381 11 3050 858
klima@hidmet.gov.rs

Republic of Serbia

Priština ϕ 42°39N λ 21°09E n. v. 573 m

Monthly and annual means, maximum and minimum values of meteorological elements for the period 1961 - 1990

	jan.	feb.	mar.	apr.	maj.	jun.	jul.	avg.	sep.	okt.	nov.	dec.	god.
TEMPERATURA													
Srednja maksimalna	2,4	5,5	10,5	15,7	20,7	23,9	26,4	26,7	23,1	17,1	10,1	4,1	15,5
Srednja minimalna	-4,9	-2,8	0,2	4,2	8,5	11,4	12,5	12,3	9,4	5,0	0,9	-3,1	4,4
Prosek	-1,3	1,1	5,0	9,9	14,7	17,8	19,7	19,5	15,9	10,6	5,1	0,4	9,8
Apsolutni maksimum	15,8	20,2	26,0	29,0	32,3	36,3	39,2	36,8	34,4	29,3	22,0	15,6	39,2
Apsolutni minimum	-27,2	-24,5	-14,2	-5,3	-1,8	0,5	3,9	4,4	-4,0	-8,0	-17,6	-20,6	-27,2
Sr. broj mraznih dana	25,3	19,9	13,8	2,8	0,1	0,0	0,0	0,0	0,2	4,0	12,3	22,6	101,0
Sr. broj tropskih dana	0,0	0,0	0,0	0,0	0,3	1,4	5,9	7,0	1,5	0,0	0,0	0,0	16,1
RELATIVNA VLAGA (%)													
Prosek	83	77	70	65	67	67	63	62	68	74	80	83	71
TRAJANJE SIJANJA SUNCA													
Prosek	70,8	96,0	143,0	184,0	227,9	246,3	299,3	289,6	225,8	173,5	96,9	70,2	2123,3
Broj vedrih dana	2,9	2,9	4,3	4,3	4,0	5,4	11,5	13,3	11,5	8,6	4,1	3,3	76,1
Broj oblačnih dana	15,3	12,6	11,4	9,4	7,6	5,8	3,2	2,8	4,7	7,5	11,6	16,1	108,0
PADAVINE (mm)													
Sr. mesečna suma	38,9	36,1	38,8	48,8	68,2	60,3	51,6	44,0	42,1	45,4	68,2	55,5	597,9
Max. dnevna suma	36,4	28,2	26,5	45,9	40,1	51,5	44,8	42,6	51,2	66,9	69,1	37,2	69,1
Sr. broj dana 0.1 mm	13,6	12,3	11,4	12,1	12,8	11,9	8,3	7,9	7,5	8,6	12,3	14,5	133,2
Sr. broj dana 10.0 mm	0,8	1,1	1,1	1,4	2,2	1,9	1,8	1,3	1,4	1,4	2,1	1,6	18,1
POJAVE (broj dana sa)													
snegom	10,2	8,3	6,2	1,5	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,5	3,4	8,1	38,2
snežnim pokrivačem	15,1	10,2	4,6	0,70,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,1	4,2	12,7	47,6
maglom	5,9	2,4	0,7	0,3	0,9	0,8	0,6	0,7	1,9	3,4	5,0	7,2	29,8
gradom	0,0	0,0	0,0	0,0	0,2	0,2	0,2	0,1	0,1	0,0	0,0	0,0	0,8

Monthly and annual means, maximum and minimum values of meteorological elements for the period 1981 - 2010

NO DATA

Slika 122: klima Prištine - srednje temperature i količina padavina po mesecima¹⁸¹ sa stranice Republičke hidrometeorološke službe Srbije detaljni parametri i vrednosti za period od 1961.-1990. i ruža vetrova

¹⁸¹ izvor

<http://sr.wikipedia.org/sr/%D0%9F%D1%80%D0%B8%D1%88%D1%82%D0%B8%D0%BD%D0%B0#.D0.98.D1.81.D1.82.D0.BE.D1.80.D0.B8.D1.98.D0.B0> pristupljeno 23.9.2016 10:08:47 i
http://www.hidmet.gov.rs/eng/meteorologija/stanica_sr.php?moss_id=13481 pristupljeno 1.5.2013 21:37

3.2 Društveno istorijski činioci nastanka i razvoja Prištine

3.2.1 Istorijski kontekst u kome je grad nastao i razvijao se

O najstarijem periodima u razvitku grada i civilizacije na teritoriji današnje Prištine možemo suditi prema materijalnim ostacima očuvanim do današnjih dana u više arheoloških nalazišta. Tako su otkriveni tragovi praistorijskih kulutra koji sežu do starčevačke etno – kulturne grupe (5300-4200 g. pne) kojoj pripadaju predmeti nađeni na lokalitetu Gladnica kod Gračanice: ostaci kuća trapezastog oblika, kamena oruđa i kulturni predmeti, i praćeni su ostacima iz kasnijih perioda bronzanog i mlađeg gvozdenog doba.

Smatra se da je ovo područje bilo naseljeno i u periodu neolita. Postoje materijalni ostaci u samom gradu i okolini, među kojima su najznačajniji lokaliteti Gladnice kod sela Gračanice koje pripada starijem neolitu, tzv. starčevačkoj kulturi (IV milenijum pne) i Predionice (3000-2500 god. pre n.e.) na teritoriji grada Prištine iz mlađeg neolita.

Slika 123: Boginja na tronu, nađena na lokalitetu Predionica 1956. godine, danas simbol grada Prištine.

Iz bronzanog i gvozdenog doba postoje ostaci na obalama reke Gračanke. U svakom slučaju, evidentna su tokom praistorijskog perioda smenjivanja starčevačke ranoneolitske grupe (kao odraza „istočnomediteranizacije“ Balkana) sa vinčanskom i njoj srodnim mladoneolitskim grupama (kao svojevrsnog osamostaljivanja Balkana) i sa bubanjskom grupom („istočnobalkanizacija“ većeg dela srednjeg i južnog Balkana) do formiranja badenskog kompleksa („srednjeevropizacije“) na području panonskog basena i dela kontinentalnog Balkana, ali, zbog nedovoljnih istraživanja nemoguće je reći da li je bilo njihove manifestacije na teritoriji kosovskog i metohjskog naseobinskog i privrednog mikroregiona. Svakako budućim istraživačima staje neistraženi period od oko jedan i po milenijum od završetka kulture badensko-kostolačkih nomada do nešto bolje proučenih srednjbalkanskih stanovnika Dardanaca.

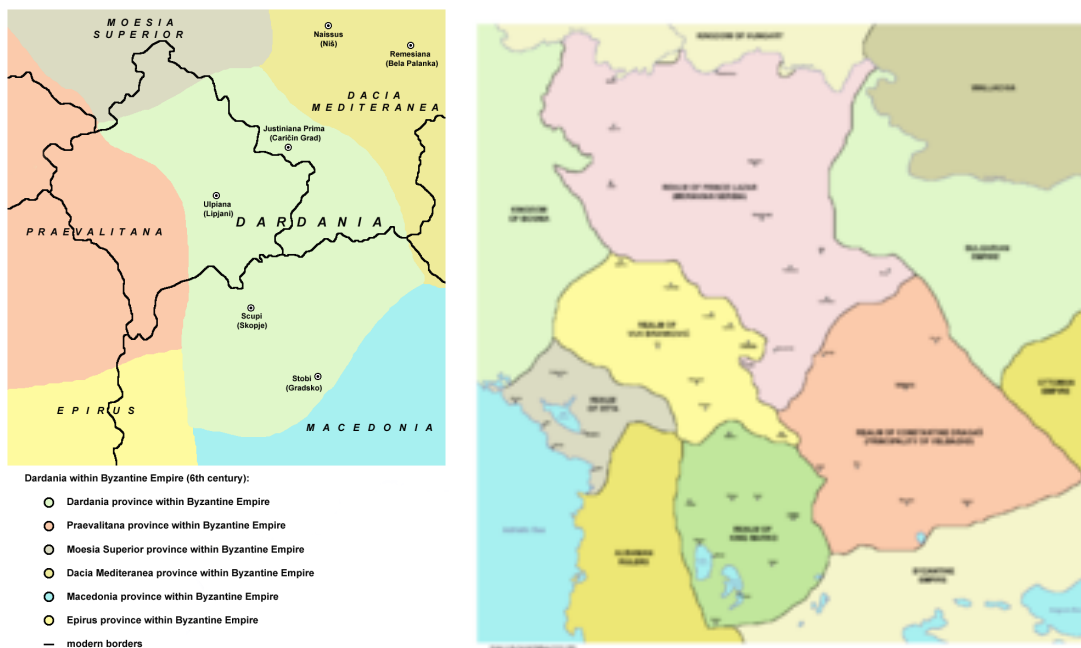
Slika 124: Položaj Prišine u Dardaniji III vek pne i rimska provincija Dardanija u IV veku.

O Dardancima se najviše zna iz dela antičkih pisaca, kao o ratnicima koji su se istakli u borbama protiv svojih suseda Makednaca (još od Filipa II 349 god. pre n.e) i Rimljana, da bi ih Rimljani konano pokorili 75 g. pne kada ulaze u sklop rimskog carstva, ali kao jedinstvena celina u samostalnoj (od 44 god. n.e.) provinciji Donjoj Meziji. Individualna obeležja su očuvana i u doba reformi careva Dioklecijana i Konstantina, te u IV veku Dardanija čini samostalnu provinciju, sve do vremena cara Justinijana I. U tim uslovima Dardanci su očuvali svoju individualnost jer je romanizacija lokalnog stanovništva bila površna, te u provinciji dolazi do čestih previranja Dardaniae“ se često spominju na nadgrobnim spomenicima kao ubice sahranjenih lica). Ta unutrašnja nestabilnost se ogleda i u gustoj mreži beneficijarijskih (neka vrsta policijskih) stanica posebno na teritoriji Kosova i Metohije. Prisutna su brojna naselja nastala uglavnom na temeljima starijih praistorijskih naselja kao i značajne magistrale koje su povezivale sever i jug, istok i zapad presecale su teritoriju i pospešile urbani razvoj antičkih naselja.

U vreme raspada rimskog carstva, nakon smrti Teodosija I (395. god.), ove oblasti potpadaju pod vlast Vizantije, Bugarske i makedonske Samuilove države.

Naseljavanje Slovena na ova područja je počelo u VI veku. Provale Varvara i seobe Slovena Istočno rimsko carstvo nije uspelo da zaustavi i stanovništvo se pred njihovom najezdom moralo povući u neprohodne krajeve ili se asimiliralo i stvorilo novu kulturu. Na ovo područje u XI veku prodiru Srbi iz susedne Raške sukobljavajući se sa Vizantijom, sve dok ga konačno nije osvojio veliki župana Stefan Nemanja 1170. godine.

Naseljavanje Slovena na ova područja je počelo u VI veku. Provale Varvara i seobe Slovena Istočno rimsko carstvo nije uspelo da zaustavi i stanovništvo se pred njihovom najezdom moralo povući u neprohodne krajeve ili se asimiliralo i stvorilo novu kulturu. Na ovo područje u XI veku prodiru Srbi iz susedne Raške sukobljavajući se sa Vizantijom, sve dok ga konačno nije osvojio veliki župana Stefan Nemanja 1170. godine.

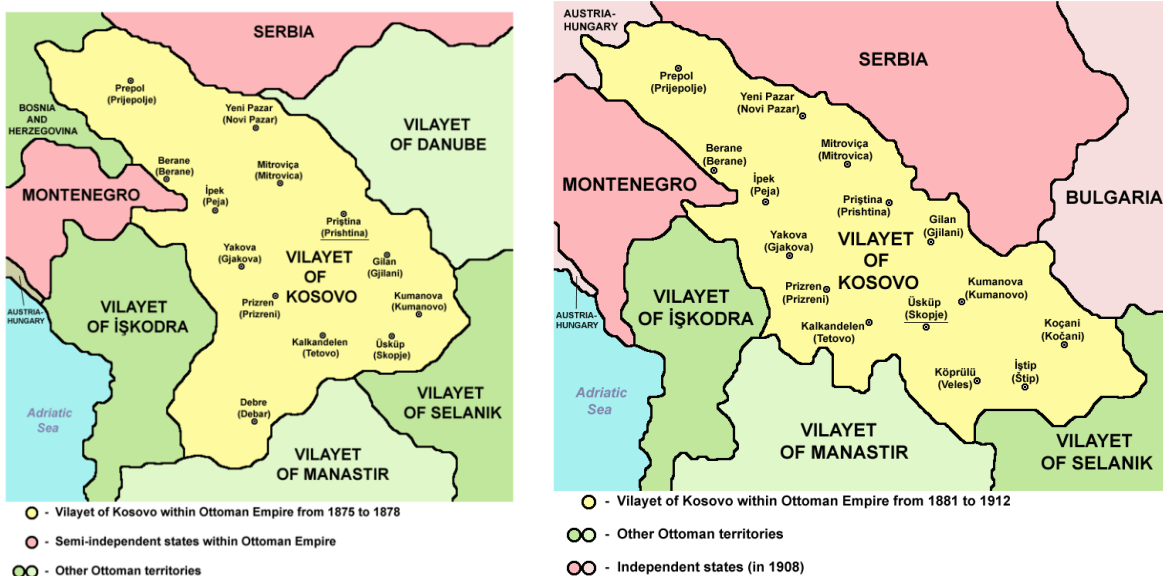

Slika 125: Položaj Prištine u Vizanijskom carstvu u VI veku, te u oblasti Brankovića u XIVveku

U njegovim napadima na Vizantiju, on osvaja ove teritorije sve do Prizrena, da bi dobar deo nakon bitke na Moravi 1190.g. izgubio, ali je deo teritorija uključujući Kosovo zadržao, i srpska država je konačno priznata. Ekspanzija Srbije se nastavlja u vreme Stefana Prvovenčanog a posebno Milutina kada sredinom XIV veka dostiže najveći uspon. Jedna od njegovih prestonica bila je i Priština. I Dušan se neko vreme zadržao u Prištini, da bi posle krunisanja peneo prestonicu u Prizren. U vreme uspona srpske države dolazi do prodora stanovništva iz severnih krajeva prema jugu, a stanovništvo se uvećava i prirodnim priraštajem, što se dobro odražava na razvoj feudalnih vlastelinstava feudalaca ili manastirskih dobara. Krajem XIV veka, posle smrti Uroša, Kosovo pripada Vuku Brankoviću kome je Priština bila jedan od glavnih gradova.

Jedna od prekretnica je bila 1389. godina kada su sukobile srpska i turska vojska na Kosovom polju, čuveni kosovski boj, koji je označio gubitak samostalnosti srpske srednjevekovne države i padanje u vazalni položaj prema turskim osvajačima. U međusobnim sukobima zavađenih srpskih feudalaca (Lazarevića i Brankovića), 1409.godine ugarske trupe koje su pomagale despota Stefana spalile su Prištinu.

Zbog povoljnog strateškog položaja ovo područje je značajno za Turke: omogućio je prodor prema severu dolinom Ibra i na zapad prema Bosni. Iz Skolja je vršena vojna i ekonomska kontrola ovih oblasti od strane turske uprave. Sredinom XV veka formiraju se upravne oblasti sandžakati – popisom iz 1455. god. vučitrnskom sandžaku, između ostalih, pripada i prištinski kadiluk. Do XVII veka nije bilo većih izmena u administrativno-organizacionom smislu, ovaj sandžak se ponekad naziva i vučitrnsko-prištinski jer je u ponekad u Prištini bilo sedište sandžakata, da bi se krajem XVII veka, posle tursko-austrijskog rata i stradanja Vučitrna, sedište konačno preneto u Prištinu .

Slika 126: Priština u Kosovskom vilajetu 1875-78 i 1881-1912. godine

Sa neredima u celoj turskoj carevini i slabljenjem njenog uticaja na osvojene teritorije već u XVI i XVII veku, te prodora austrijske vojske do ovih krajeva. Njihova osvajanja su sledila pustošenja i veliki pritisak na lokalno stanovništvo koje se iz saveznika pretvaralo u protivnike. Sa povlačenjem velikih vojski se povlačilo i stanovništvo koje ih je podržavalo, a sa njihovim ponovnim napredovanjima se vraćalo. Ratna razaranja, požari, epidemije kuge, ustanci, napadi lokalnih feudalaca protiv carske vojske, nadiranja i povlačenja obeležili su celi XVIII i XIX vek. 1877. godine je formiran kosovski vilajet sa središtem u Prištini. (1878. god u Prizrenu se, nakon svealbanskog skupa u Đakovici, formira tzv. Prizrenska liga, organizacija političkog i vojnog karaktera koja će odigrati važnu ulogu u otporu protiv Turaka.

Slika 127: Priština posle oslobađanja 1913 u okviru Srbije, u Vardarskoj banovini 1929-39. godine u okviru Kraljevine Jugoslavije i početkom II svetskog rata pod okupacijom Italije koja je oformila Veliku Albaniju.

Krajem XIX veka se i u samoj Turskoj formira ilegalna organizacija (tzv. Mladoturci) od ljudi školovanih u Evropi koji su težili reformama i protivili se sultanovom apsolutizmu. Njihov dolazak na vlast nije ispunio nade ostalih nacionalnosti carevine koje su ih podržavale u reformama, jer su, vođeni idejom panturcizma izdali svoj program, što je

kulminiralo proklamovanjem vojne diktature. Sredinom 1912. god tursko-albanski sukobi su prerasli u opštenarodni ustanak, što je olakšalo nadiranje srpske vojske koja je 20. oktobra osvojila Prištinu, a zatim i ostale krajeve. To je izazvalo talase iseljavanja u Tursku turskog stanovništva.

Nakon osnivanja Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca 1918. godine., ove teritorije su uključene u nju s tim što je Kosovo podeljeno između Raške, Zetske i Kosovske oblasti. Nakon formiranja Kraljevine Jugoslavije 1929. godine teritorija Kosova je podeljena između Zetske, Moravske i Vardarske banovine, a grad Priština je pripala Vardarskoj. U ovom periodu je izvršena kolonizacija teritorije Kosova uglavnom srpskim stanovništvom iz raznih krajeva Jugoslavije.

U drugom svetskom ratu Priština je bila pod okupacijom Musolinijeve fašističke Italije koja je većinu teritorije Kosova sa Prištinom pripojila Velikoj Albaniji, dok je ostatak bio pod nemačkom upravom.

Slika 128: Položaj Prištine u posleratnoj SFR Jugoslaviji 1945-1992. godine i u okviru Savezne Republike Jugoslavije (1992-2003) i Državne Zajednice Srbije i Crne Gore (2003-2006) i Republike Srbije.

Nakon drugog svetskog rata Kosovo je vraćeno Narodnoj Republici Srbiji kao Autonomna Kosovsko-Metohijska Oblast AKMO, da bi 1965. godine dobila status Autonomne Pokrajine Kosovo i Metohija, odnosno 1968. Socijalistička Autonomna Pokrajina Kosovo. Ustavom iz 1974. godine je dobilo mnogo šira ovlašćenja i autonomiju u okviru SR Srbije. I dalje se nastavlja pritisak albanske strane za formiranje ravnopravne federalne jedinice u okviru SFRJ, koji doživljavanju kulminaciju 80-ih godina, kada se zavodi i vanredno stanje. Nakon Titove smrti, dolazi do promena u funkcionisanju države i sve više dolaze do izražaja razni secesionistički pokreti koji su kulminirali neredima na Kosovu i zavodenjem vanrednog stanja 1989. godine. Sa odvajanjem prvo Slovenije, pa zatim i ostalih republika početkom 90-ih godina, ratni sukobi u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini su se i te kako odrazili na prilike na Kosovu, gde su se osetile posledice u vidu oskudice, sa enormnom devalvacijom i složenim međunacionalnim odnosima u Pokrajini. Sve ovo kulminiralo je sve većim prisustvom međunarodnih snaga OSCE-a i KEBS-a na Kosovu, ali i oružana sukobe između albanske strane koja je formirala OVK (Oslobodilačku vojsku Kosova) i Vojske Jugoslavije i paravojnih jedinica, te masovno iseljavanja albanskog stanovništva čiji su domovi zapaljeni i uništeni.

U martu 1999. godine je NATO pakt započeo bombardovanje Jugoslavije i tokom 3 meseca su gađani uglavnom vojni, ali i civilni ciljevi i učinjene su velike materijalne štete, ali i ljudske žrtve. U Prištini je pogođena Glavna Pošta u centru grada i njena okolina koja je ostavila ceo ovaj deo grada bez telefonskih veza, zgrade SUP-a, i još neki ciljevi u gradu. Bombardovanje je prekinuto u junu 1999. godine kada je potpisan Kumanovski sporazum kojim je odgovoreno povlačenje vojnih i policijskih snaga sa Kosova.

Nakon povlačenja Vojske Jugoslavije u UN je doneta Rezolucija 1244 kojom je Kosovo stavljeno pod privremenu upravu OUN koju predstavlja misija UNMIK i uvodi na teritoriji Kosova ovlašćene mirovne snage predvođene NATO-om koje su nazvane KFOR (Kosovo Force). Sa ovim promenama došlo je povratka dela raseljenog albanskog stanovništva koje je rezultiralo novim talasom iseljavanja, ovoga puta srpskog i ostalog stanovništva iz grada, nasilja nad onima koji su ostali, te masovnog naseljavanja albanskog stanovništva iz ruralnih područja i drugih gradova Kosova. Dolazi do ogromnih promena u životu grada, većina institucija ne funkcioniše, nasilje eskalira a međunarodne snage ne uspevaju da ga kontrolišu i spreče. Promene i neovlašćeno uzurpiranje vlasništva nad privatnom i društvenom imovinom postaje svakodnevna pojava, kao i pritisak na nealbansko stanovništvo da napusti grad. Misija OUN i ostale međunarodne snage u međuvremenu rade na sanaciji i osposobljavanju razorenih prvenstveno stambenih jedinica, a zatim i škola i ostalih objekata bitnih za funkcionisanje zajednice. Uz UN i KFOR, dolaze i raznih međunarodnih organizacije koje se bave različitim pitanjima – od pomoći za preživljavanje, preko izgradnje objekata, jačanja kapaciteta i osposobljavanje za privređivanje, posebno žena. Organizacija donatorskih konferencija se vrši na osnovu izveštaja koji su prikazivali ratne štete u svim oblastima a za koje je bila zadužena IMG (International Management Group) u okviru Evropske Komisije omogućava sanaciju od stambenih objekata, preko puteva, škola, zdravstvenih objekata, do javnih objekata. Istovremeno radjeno je na osposobljavanju lokalne vlasti za buduće preuzimanje uprave.

17. februara 2008. je Kosovo jednostrano proglasilo nezavisnost od Republike Srbije, da bi već iste večeri Vlada Srbije poništila tu odluku kao jednostranu. U oktobru 2008. je Generalna skupština UN usvojila predlog Republike Srbije sa zahtevom Međunarodnom sudu u Hagu za savetodavno mišljenje o tome da li je nezavisnost proglašena u skladu za međunarodnim pravom. Do danas je Kosovo priznalo 108 zemalja, dok ga Republika Srbija još uvek smatra svojom teritorijom, a najnoviji razvoj događaja je doveo do niza pregovora dve sukobljene strane pod nadzorom međunarodne zajednice i posmatrača.

3.2.2 Društveno ekonomsko uređenje

Razvoj civilizacije i urbanog života na području Prištine može se pratiti od davnina. Poznato je da su se najstarije plemenske zajednice na ovom području bavile lovom i ribolovom (otud ostaci najstarijih naselja na obalama jezera i reka), a kasnije i stočarstvom i zemljoradnjom, čemu je pogodovalo plodno zemljište i pogodna klima. Materijalni ostaci iz najranijih perioda razvoja civilizacije na ovom području su najčešće vezani za oruđa za lov i rad, koje je prvobitno kameno, a zatim i metalno. Pored toga ostaci glinenog posuđa pomažu u definisanju perioda u kome su nastali prema njihovim stilskim karakteristikama. Bogata nalazišta ruda u okolini grada uticali su na razvoj rudarstva i metalurgije koje se vekovima usavršavalo.

Dobra saobraćajna povezanost sa okolinom i udaljenim zemljama i krajevima, kao i položaj na raskrsnici važnih putnih pravaca uticali su na ubani razvoj i u antičkom robovlasničkom sistemu o kome nemamo mnogo svedočenja sem ostataka starih gradova i puteva (putokaza). O važnosti ovih krajeva u antičkoj rimskoj carevini govore ostaci antičkog grada Ulpijane, koja je nakon obnove bila jedna od prestonica cara Justinijana i zvala se Justinijana Sekunda.

Feudalna srednjovekovna država doživljava uspon zahvaljujući razvijenom rudarstvu, ratarstvu i stočarstvu, kao i trgovini i zanatstvu jer se nalazi na raskrsnici važnih puteva. Pravno-imovinski odnosi su definisani Dušanovim zakonikom.

Feudalni odnosi su se zadržali i pod viševjekovnom vladavinom Turaka, sa posebnim karakteristikama vazalskih odnosa i vrlo razrađenim tehnikama administiranja i oporezivanja lokalnog stanovništva koji su i danas značajan izvor podataka o naseljima, stanovništvu i privredi u tom periodu. Iako nije uvek bila centar sandžakata, već samo srez (kazu), značajan je administrativni centar sa kolonijom Dubrovčana i njihovim konzulatom. Poznate su i viteške igre iz XV veka koje su se odigravale na lokalitetu poznatom kao "potecište". Iz XIX veka su ostali zapisi o dva velika (današnjim rečnikom međunarodna) sezonska vašara - panađura (prolećni i jesenji) gde su se na mestu poznatom kao "Panađurište" okupljali trgovci iz dalekih krajeva.

U vreme kad se u Evropi uveliko razvijao kapitalizam, na ovim područjima su još uvek vladali feudalna privreda i zakoni. Industrijalizacija je slabo prodirala u ove krajeve. Početkom veka je izgrađen parni mlin, a na zastoj u ekonomskom razvoju je svakako uticalo i to što je železnička pruga je zbog negodovanja lokalnog stanovništva bila udaljena od grada 7 km, sa jednim manje prometnim krakom koji je prolazio kroz grad. Glavna železnička stanica ostaje u Kosovom Polju, dok je stanica kraka za Kuršumlju u samoj Prištini daleko manjeg značaja. Trgovačko - zanatski, vojno-upravni i administrativni karakter grada se zadržao sve do II svetskog rata.

Posle perioda obnove nakon II svetskog rata dolazi do naglog razvoja u socijalističke privrede i osnivanja velikih društvenih preduzeća, kombinata i fabrika, koji su uticali na ukupan razvoj grada. U samom gradu su izgrađene Fabrika prediva i Ciglana, a kasnije u neposrednoj blizini grada industrijska zona sa više fabrika i preduzeća. U Prištini kao glavnom gradu SAPKM, razvijaju se i administrativne i upravne delatnosti, a sa otvaranjem Aerodroma Priština i Univerziteta u Prištini (1965. i 1969. godine) dobija još više na značaju. Socijalistička privreda, sa društvenom imovinom kojom narod samoupravlja kroz institucije radničkih saveta i pod pokroviteljstvom KPJ i SSJ (Komunističke partije Jugoslavije i Socijalističkog Saveza Jugoslavije) razvilo je specifični vid društveno usmerene izgradnje koja je su ostavila značajan pečat na ekstenzivni razvoj grada u ovom periodu.

Kriza nastala nakon smrti Josipa Broza Tita (1980.) i koja je kulminirala raspadom SFRJ početkom 90-ih je rezultirala prvo decenijom stagnacije ekonomskog razvoja grada, a zatim ekonomskom krizom izraženom nestašicama od namirnica za svakodnevnu upotrebu do energenata (dugotrajni prekidi napajanja električnom energijom, nestašica benzina i dizela), nefunkcionisanjem i zastojima u saobraćaju, inflacijom i devalvacijom dinara koja više nije mogla da se prati samo dnevno, već iz sata u sat. Ekonomska i politička kriza rezultirale su otvorenim sukobima, raseljavanjem dela stanovništva i bombardovanjem Prištine i cele Jugoslavije krajem marta 1999. godine.

Sa UNMIK-om, KFOR-om, međunarodnim vladinim i nevladinim organizacijama, došlo je do internacionalizacije gradske populacije, koja je sa sobom polako donosila razne

vrste promena u gradu. Ove promene su dovele do ojačavanja lokalne samouprave i uz pomoć međunarodne zajednice značajnih promena u potpunom funkcionisanju grada. Veliki priliv zaposlenika međunarodnih organizacija, kao i povratak dela stanovništva nakon višegodišnjeg boravka u inostranstvu, pokazali značajne ekonomske efekte na priliv sredstava u grad (i ne samo na grad nego na celu Pokrajinu) i njihovog investiranja u stambenu i druge vrste gradnje.

Pored toga, održano je više donatorskih konferencija u okviru Evropske zajednice za doniranje sredstava za razvoj Kosova, ali i striktno definisane namene izgradnje i obnove delova grada i pojedinačnih objekata. Pravno imovinski je došlo do jednog praznog perioda koji je omogućio mnoge nelegalne ili polulegalne postupke neodgovornih lica koja su koristila priliku u periodu do uspostavljanja legalnih institucija.

U poslednjem periodu izraziti porast pokazuje građevinska industrija jer se u gradu i okolini masovno gradi, ali se izvode i značajni infrastrukturni radovi. Osim toga, tercijalne delatnosti su u porastu sa povećanjem standarda stanovništva i prisustva velikog broja stranaca u gradu (koji se psotepeno smanjuje). Administrativno-upravni karakter grada je značajan za ekonomski status koji ima. Još uvek nema masovnog ulaganja u primarne i sekundarne privredne delatnosti, ak ni postojeći industrijski kapaciteti nisu u funkciji, ali su u porastu manja, većinom porodična preduzeća različitih delatnosti.

3.2.2 Tehničko tehnološka dostignuća koja su uticala na urbanu morfologiju Prištine

Tehnička dostignuća koja su uticala na razvitak gradova uopšte u Prištinu su došla sa mnogo kasnije nego u severne i zapadne delove zemlje. Budući da je bila jedna od poslednjih teritorija sa koje su se Turci povukli, već je rečeno da su uspeli da blokiraju napredak sprečavanjem prolaska železnice kroz grad. Grad je elektrifikovan 30-ih godina kada je izgrađen i prvi parni mlin. Industrijalizacija nije bila naglašena do posle II svetskog rata, kada su građeni industrijski objekti na dalekoj periferiji grada. U gradu je ostala samo crepociglana u podnožju brda Dragodan, a prostori na kojima su bile klanice, vašari, kasarne su se brzo pretvarali u stambene delove grada.

Na izgled grada u najvećoj meri su uticali novi građevinski materijali i tehnologije koji su omogućili izgradnju potpuno drugačijih zgrada i sklopova koji su postepeno promenili lik grada. Odmah nakon II svetskog rata su građene trospratnice i četvorospratnice i savremni gradski blokovi, a u grad masovnije počinju da stižu i automobili tražeći adekvatne površine za kretanje i mirovanje..

Visoki objekti - soliteri sa liftovima počeli da se grade tek 60-ih godina, da bi 80-ih i 90-ih preplavili Prištinu. Savremena arhitektura sa mnogo betona, čelika i stakla postaje skoro obavezna za velelpne društvene objekte sa kojima Priština poprima izgled velegrada.

Nove tehnologije izgradnje sa puno stakla, čelika i betona su se odrazile na izgled, prvenstveno javnih objekata koji su prepoznatljivi reperi u strukturi grada, a sve više se primenjuju i na stambenim objektima.

Kompjuterizacija, digitalizacija, GPS, satelitski snimci, informacione tehnologije su približili svet Prištini i Prištinu svetu – kao što se često kaže svet je postao globalno selo, te ove tehnologije utiču u velikoj meri i na urbani razvoj i izgled grada. Značajni za administriranje i upravljanje zemljištem, dostupnost podataka, širenje slike o gradu preko globalnih

servisa kao što su Google earth, Google maps i sličnih, do geoportala i pozicionih sistema koje koristi gradska katastarska služba.

3.2.3 Uticaji religije na urbanu morfologiju Prištine

Osnovne religije koje su ostavile značajni uticaj na urbani razvoj Prištine: hrišćanska pravoslavna, hrišćanska katolička i islamska.

Iako je se pominje kao sedište srpskih srednjovekovanih vladara još od 13. veka, do danas nema očuvanih maaterijalnih ostataka iz tog perioda. Ostalo je predanje o Milutinovim dvorima u centru grada.

Urbani embrion današnje Prištine je turska kasaba sa čaršijom u centru grada i kako pisani izvori pominju 13 mahala koja je zauzimala današnji centar grada. U skladu sa tradicijom i običajima su u osmanskome carstvu, u gradu su podignute i do danas ostale kao najstariji očuvani objekti u gradu su verski objekti: džamije - 3 glavne gradske džamije: Taš džamija ili Čarši džamija, Carska džamija ili džamija sultana Mehmeda Fatiha i Jašar pašina džamija u centru grada, kao i više mahalskih džamija, zatim hamam, te sahat kula iz 19. veka.

U skladu sa običajima tog vremena, pravoslavno stanovništvo je bilo koncentrisano u tzv. Varoš mahali gde je početkom 19. veka sagrađena pravoslavna crkva svetog Nikole na temeljima starije crkve.

Slika 129: Džamija sultana Mehmeda Fatiha - Carska džamija, Saborni hram Hrista Spasa i Katedrala Majke Tereze

1998. godine izgrađena je u sklopu Univerzitetskog centra Saborna crkva Hrista Spasa, ali gradnja nije dovršena zbog nemilih događaja.

U Prištini je postojala katolička crkva Sv. Marije, sagrađena pre 1387. godine, koju su Dubrovčani bogato darivali, ona se nalazila na južnom obodu grada (u blizini današnjeg Grand hotela) a koja je srušena posle drugog svetskog rata i na njenom mestu izgrađeni stambeni blok, da bi kasnije bila sagrađena nova crkva Svetog Antuna u stambenom naselju Ulpijana.

Katedrala Majke Tereze sagrađena je 2010. godine i najveća je katolička crkva na Balkanu. Sagrađena je u gradskom centru, na prostoru II prištinske gimnazije.

Od zaostavštine jevrejske zajednice, čija se sinagoga pominje u okviru gradske čaršije, a koja je desetkovana nakon II svetkog rata, je ostalo samo staro jevrejsko groblje na istočnoj periferiji grada. 2010. godine je groblje očišćeno i uređeno, ali je nanovo vandalizovano.

Slična je situacija i sa hrišćanskim grobljem koje je u periodu nakon bombardovanja u najmanju ruku zapušteno, a ima i slučajeva oštećenja spomenika.

3.2.4 Saobraćajna povezanost Prištine sa užim i širim okruženjem

Kroz Prištinu prolazi magistralni put (Jadranska magistrala) za Beograd preko Podujeva i Niša ili Kruševca, te za Skoplje, zatim za Kosovsku Mitrovicu i dalje za Crnu Goru, zatim putevi preko Peći za Crnu Goru, preko Prizrena za Albaniju, preko Gnjilana za Leskovac i Niš.

2010. godine je počela izgradnja auto-puta Priština-Tirana, a u toku su pregovori za novu deonice auto-puta Priština-Niš.

Železnička pruga Skoplje - Beograd je preko stanice u Kosovom Polju povezana sa gradom (od 1873. godine). Od 1936. godine proradila je i železnička pruga Kosovo Polje - Peć, od koje se odvaja pravac za Prizren, a kroz sam grad prolazi železnička pruga Priština - Kuršumlija (od 1948. godine).

U Slatini, 16 km od Prištine, nalazi se aerodrom za međunarodni saobraćaj.

Slika 130: Auto-put je označen narandžastom bojom (7 i R220), žuto su magistralni i regionalni putevi, aerodrom je u donjem levom uglu, a železnička pruga se ne vidi jasno na levoj slici, te je prikazana desno, crnom linijom sa poprečnim crticama - čvorište u Kosovom Polju – pravac sever-jug Beograd-Skoplje od koga se odvaja pravac kroz Prištinu za Kuršumliju ka istoku i za Peć ka zapadu.

**4 URBANA
STRUKTURA I
TRANSFORMACIJE
GRADA PRIŠTINE**

4.1 Praistorija - arheološka nalazišta u gradu i bližoj okolini

Na širem području Prištine su otkriveni tragovi nastanjivanja iz različitih perioda praistorijskog doba.

U bližoj okolini Prištine, na lokalitetu Gladnica kod Gračanice pronađeni su materijalni ostaci starčevačke ento – kulturne grupe (5300-4200 g. pne): ostaci kuća trapezastog oblika, kamena oruđa i kulturni predmeti, kao i iz kasnijih perioda bronzanog i mlađeg gvozdenog doba. Oko 4300. god pre n.e. dolazi do smenjivanja stanovništva starčevačke kulturne grupe, plemenima vinčanske grupe, koja su često praćena požarima kao svedocima odnosa između nosilaca starije i mlađe kulture, gde su pojedina naselja duže vreme ili zauvek napuštena, dok su neka obnavljana novim pravougaonim kućama od pletera i gline (lokalitet Predionica), sa tipičnim izgledom neolitskih, agrarno-urbanih otvorenih i neutvrđenih naselja sa gusto poređanim kućama sa odsustvom veštačkih fortifikacija.

Na prelasku iz neolitskog u rano metalno doba dolazi u ovom delu Balkana do formiranja novih naselja jer je postojeće stanovništvo toliko naraslo da se izlaz traži u cepanju postojećih naseobina ili osnivanju novih naselja. U to doba, naselje kod predionice „Kosovka“ je bilo spaljeno, a zatim obnovljeno na dvostruko manjem prostoru.

Ostaci naselja iz perioda bronzanog doba su otkriveni na više mesta, u obliku "gradina" - utvrđenih naselja kao dominantan oblik seoskih naselja, u rano bronzano doba na teritoriji sela Dobrevo, Lazarevo, Kojlovica i desnoj obali reke Sitnice, a iz kasnog bronzanog doba u Gladnici (kulturna grupa Medijana I), dok nekropole u Donjoj Brnjici, Badovcu, Ulpijani i Belačevcu pripadaju etnokulturnoj grupi Dardanaca (VIII-VII vek p.n.e.) .

Za istraživanje urbane prošlosti Prištine značajno je utvrditi da su na njenoj teritoriji prisutni tragovi nastanjivanja iz najranije prošlosti ljudske civilizacije, u vidu materijalnih ostataka koji se nalaze na više arheoloških lokaliteta, što sam grad i njegovu neposrednu okolinu čini oduvek pogodnim za nastanjivanje. Neki od tih lokaliteta su otkriveni tokom iskopavanja temelja za savremene objekte u gradu (Predionica, Klinički centar), što upozorava da se kod budućih radova posebno obrati pažnja na moguća nova nalazišta, koja se ekstenzivnim širenjem grada uključuju u samo tkivo grada, te kao takva zaslužuju posebnu pažnju i tretman.

Pored toga što Priština i okolina imaju bogatu praistorijsku urbanu i civilizacijsku prošlost, ona nije ostavila neposrednog traga niti uticaja na urbanu morfologiju današnje Prištine.

4.2 Antičko doba

Iz rimskog perioda pominju se 2 naselja na teritoriji današnje Prištine: grad Vicianum (Vicianum) ili stanica Vicijano (Viciano) i centar rimske provincije Dardanije Ulpijana (Ulpiana).

Lokacija stanice Vicijano nije tačno utvrđena (predpostavlja se između sela Čaglavica i Ugljare na jugozapadu od Prištine), a registrovana je u mapi "Tabula Peutingeriana" koja predstavlja srednjovekovnu kopiju (iz XV veka) jedne mape iz rimskog doba (iz III veka) rimskih putnih pravaca itinerara.

Ulpijana (Ulpiana) se nalazi jugoistočno na desetak kilometara od današnje Prištine - arheološki lokalitet Gradina pored sela Gračanice.

Kompleks ovog arheološkog nalazišta se sastoji od nekoliko celina: grada nepravilne četvorougone osnove, kastruma pravilne kvadratne osnove na severoistoku od grada i 2 nekropole severno i zapadno od grada . Današnji ostaci zauzimaju 35 ha površine (prema podacima Zavoda za zaštitu spomenika Srbije iz 50-ih godina), prema DAI (Nemački arheološki institut) grad prostirao na površini od 40-50 hektara, dok neki izvori pominju prostiranje grada na oko 128 hektara.

Slika 131: stanica Viciano - "Tabula Peutingeriana" ili Pajtingerova tabla - značaj stanice Viciano je u tome što je rarsnica važnih puteva, i njena blizina sa antičkim centrom Ulpijanom.

Car Justinijan (godine vladanja) je obnovio je sredinom VI veka i nazvao je Justinijana Sekunda (Iustiniana Secunda). Potpuno je razorena i uništena krajem VI i početkom VII veka u avarsko-slovenskim napadima.

Predpostavljase da je prvobitno bila manje rudarsko naselje, gde se putni pravac: "Singidunum (Beograd) - Viminacium (Kostolac) - Naissus (Niš) - Videnis (Glavnik kod Podujeva) -Vellanis (predpostavka današnje Prištine) - Vicianum (Čaglavica) račvao u dva pravca: Ulpiana - Skupi (Skoplje) - Thessalonice (Solun) i drugi pravac: Theranda (Prizren)- Gabuleum (Kukës) - Lissus (Lezhë)". Osnivanje i razvitak antičkog grada Ulpijana se vezuje za vladavinu cara Trajana (98.-118. godine) po kome dobija ime Ulpijana da bi već u II veku prerasla u rang municipijuma, kao administrativni i društveno-kulturni centar Dardanije, oblasti unutar rimske provincije Gornje Mezije, a kasnije postaje sedište episkopije (u okviru vizantijskog carstva).

Ulpijanu su delimično razorili Goti 471. godine, a potpuno je je razorena u zemljotresu 518. godine.

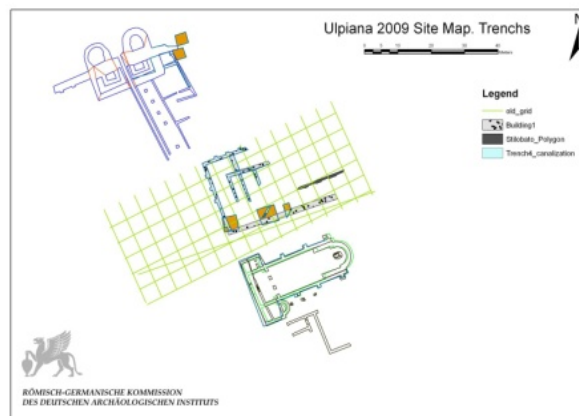

Slika 132: arheološko nalazište Ulpijana - jedan od iskopanih slojeva i detalj podnog mozaika sa natpisom.

U arheološkim iskopavanjima iz 50-ih godina prošlog veka otkriveni su: jednobrodna bazilika sa kriptom, terme, deo hrama, memorija sa mermernim sarkofagom i ostaci podnog mozaika sa donatorskim natpisom, dok su na severnoj nekropoli otkriveni mermerni sarkofag, zidane grobnice i ostaci podnog mozaika.

Istraživanja iz 1982.godine na osnovu otkrivenih grobova iz 13. veka p.n.e. (konzervator i arheolog Gordana Tomašević) svedoče o kontinuumu naselja još iz perioda prais-torije.

1981.-1987. godine istraživanja su obavili Arheološki institut iz Beograda i Pokrajinski zavod za zaštitu spomenika kulture iz Prištine (pod rukovodstvom Maje Parović-Pešikan).

Slika 133: pogled na severni deo grada Ulpijana sa zapada. Jasno se vidi severna kapija, kao i ranohrišćanska bazilika i Plan iskopavanja u severnom delu grada. Vide se severna kapija, ranohrišćanska bazilika i prvi dijagnostički rovovi od 1-8 (© DAI) .

Najnovija istraživanja od 2008.-2010.godine u organizaciji Muzeja Kosova i Nemačkog arheološkog instituta (DAI) pod vođstvom Feliksa Tajhnera (Felix Teichner) te Arheološkog instituta Kosova u iskopavanja ostataka Ulpijane i njenog zaleđa uključila su međunarodnu saradnju i studente iz Nemačke, Kosova i još nekoliko evropskih zemalja. Ova istraživanja predpostavljaju da je u ranijim istraživanjima otkriveno samo 1-2% površine grada i da će nove metode i savremene nedestruktivne tehnologije omogućiti da se otkriju granice i struktura grada na širem području.

Centralno pitanje ovog istraživanja je da li je Ulpijana originalno naselje planirano i osnovano početkom II veka "ex novo" kao centar većeg rudarskog područja, ili je nastao reorganizacijom postojećeg domordačkog sistema naselja i privrednih struktura.

Nesumnjiv je značaj istraživanja daleke prošlosti u razvitku grada Prištine, kao i postojanje tako značajnog arheološkog lokaliteta u neposrednoj blizini samog grada koji govori o kontinuitetu nastanjivanja na širem području kroz dugi vremenski period. Na užem području grada nije otkriven graditeljski kontinuum iz tog najranijeg perioda, niti je u graditeljskom smislu ostavio traga na kasnije izgrađene gradske forme niti neposredno u vidu građenih struktura ili objekata, niti posredno kroz bilo koji oblik urbanog artefakta koji bi uticao na dalje građenje u samoj Prištini (od recimo korišćenja građevinskog materijala, do nasleđenih urbanih obrazaca ili elemenata urbane morfologije koji bi mogli biti prepoznati iz tog najranijeg perioda).

Slika 134: Prostiranje i istražene arheološke lokacije monumenata otkrivenih u Ulpijani.

Nesumnjiv je značaj istraživanja daleke prošlosti u razvitku grada Prištine, kao i postojanje tako značajnog arheološkog lokaliteta u neposrednoj blizini samog grada koji govori o kontinuitetu nastanjivanja na širem području kroz dugi vremenski period. Na užem području grada nije otkriven graditeljski kontinuum iz tog najranijeg perioda, niti je u graditeljskom smislu ostavio traga na kasnije izgrađene gradske forme niti neposredno u vidu građenih struktura ili objekata, niti posredno kroz bilo koji oblik urbanog artefakta koji bi uticao na dalje građenje u samoj Prištini (od recimo korišćenja građevinskog materijala, do nasleđenih urbanih obrazaca ili elemenata urbane morfologije koji bi mogli biti prepoznati iz tog najranijeg perioda).

Iz perioda antičkog doba najznačajniji ostaci se vezuju za lokalitet Predionice (otkriven prilikom izgradnje fabrike prediva) iz 3200-3000 g. pne. Odakle potiču figura sedećeg bižanstva na prestolu i dve figure monumentalne glave.

Ostaci prvih ilirskih naseobina, kada su ova područja nastanjivali razna plemena Dardanaca, a datiraju iz IV veka pre n.e., pronađeni su u dolini rečice Veluše i u izletištu Tauk bašta, a ima više tragova utvrđenih gradova „gradina“ na širem području.

Ostaci prvih slovenskih plemena na ovom području su nađeni kod sela Matičana u neposrednoj blizini grada. Za dalji napredak su zaslužni rodna zemlja, dobre komunikacije i napredak rudarstva razvijenog još u rimsko doba.

4.3 Srpska srednjevekovna država - pisani izvori

Naselje Priština se prvi put pominje u XIII veku kao "selište" i, zahvaljujući razvijenom rudarstvu i preradi srebra, kao i prisustvu dubrovačke kolonije, ona postaje moćan finansijski i trgovački centar.

U XIV veku se pominje kao "veliko neutvrđeno selo, ali u kome stoji kraljevski dvorac", a u povelji Svetog Stefana 1315-1318. godine pominje se "prištevski put".

Car Dušan je u Prištini 1342. godine primio odbeglog vizantijskog cara Jovana Kantakuzena. Jovanu Kantakuzenu je ostavila utisak neutvrđenog sela ali sa kraljevskim dvorcem još u XIV veku, iako je srpski vladari smatraju gradom - i izdaju povelje "u gradu u Prištine".¹⁸²

Kao najstarija značajna građevina se pominje dvorac kralja Milutina, "s početka XIV veka, sa velikim prostorijama za državne sabore; sudjenja i prijeme, koji je, po Evliji Čelebiji porušen posle kosovskog boja",¹⁸³ tako da danas nemamo jasnu predstavu ni gde se on nalazio.

Jedno vreme Priština je bila prestonica srpskih vladara Nemanjića i Brankovića, čak i posle kosovske bitke 1389. godine. Zbog blizine rudnika ona je značajno trgovačko mesto sa brojnim zanatskim radionicama za preradu metala, posebno srebra, dubrovačkom kolonijom najvećom na Balkanu sa bankama, carinarnicom, konzulima i sudijama. Krajem XIV veka se pominje katolička crkva Sv. Marije, koju su dubrovčani bogato darivali, a koja se gradila i čitav sledeći vek. U Prištini su se održavale i viteške igre na polju zvanom « potecište »..

Ostatka fizičkih struktura iz tog perioda nema jer su bili građeni od materijala koji nisu opstali dugo. Nemamo podatke niti da su se održale urbane matrice iz tog perioda.

4.4 Period razvitka pod orijentalnim uticajem ili tursko – osmanski period

Turci zauzeli Prištinu tek pri prvom padu Srbije, 1439. godine, ali su Dubrovčani održali svoju ulogu u gradu.

Za vreme turske vladavine, Priština je zadržala svoj trgovački karakter, i "vodeću trgovačku i upravno administrativnu ulogu kao carski has, centar Sandžakata ili centar Vila-jeta".

4.4.1 Putopisi – opisi, diplomatski i vojni izvori o razvoju grada

U Prištini su boravile i o njoj ostavile zapise mnoge poznate ličnosti. U XVI veku to je bio Feliks Petančić, dubrovački diplomata, zatim Benedikt Kuripešić, te Lazar Soranco. U XVII veku su je posetili Sofijski i Skopski nadbiskup Petar Bogdani, papski vizitator Stevan Gaspari, doktor Edvard Braun, turski geograf Hadži Kalfa Mustafa i turski putopisac Evlija Čelebija.

U austrijskim izveštajima pominju se velika stradanja koja je Priština podnela u austrijsko-turskom ratu 1689. godine. Epidemije kuge 1689. i 1707. godine i austrijsko-turski rat 1737. godine donose nova pustošenja Prištini, koja postaje sedište pašaluka samozvanih feudalnih gospodara Džinića. Posetu Feliksa de Božura u XVIII veku, nastavili su u XIX veku mitropolit Stevan Stratimirović, Anri Pukvilj i francuski konzul u Travniku Pjer David koji je inicirao dolazak francuskog diplomate Antoana Vasa (opisi vašara - panađura, jarka i palisada oko grada), zatim francuski geolog Ami Bue, baron de Gamera, engleske putnice

¹⁸² Kostić, 49.

¹⁸³ *GUP Prištine do 2000 godine*, 2.

Mjur Makenzi i Adelina Irbi. Kao nahijsko središte pominju je Hiljferding 1857. godine i Han 1858. godine. Opadanju grada u ovom periodu su doprineli veliki požari - "jangije" 1859. i 1863. godine. Posle tursko-srpskog rata 1878. godine, kratko vreme je bila sedište Kosovskog vilajeta, što je pospešilo društveni i ekonomski razvoj. Međutim, pri trasiranju vardarsko - kosovske železničke, prištinski prvaci su se usprotivili da ona prolazi kroz grad, te je od njega udaljena 9 km, što je usporilo privredni rast grada.

U XX-om veku u njoj borave i opisuju je Jovan Cvijić (1910.), kao i srpski konzuli Branislav Nušić, Milan Rakić i Vojislav Ilić.

4.4.2 Razvoj morfoloških struktura grada

XV vek je u znaku turske uprave, koja u velikoj meri utiče i na prostornu organizaciju grada. O strukturi grada nema mnogo podataka, sem da se sastoji od čaršije i mahala za stanovanje. Po Defteru¹⁸⁴ iz 1486/87. god. grad ima 392 kuće u 10 mahala i "nahiju od 51 sela"; dok po Mudesal defteru iz 1569/70. god. već ima 629 kuća u 29 mahala i predstavlja značajan politički, ekonomski i administrativni centar. Iz tog perioda do danas su očuvane Čarši Džamija (sultan Murat II, 1422. godine) i Careva Džamija i hamam (1461. godine, sultan Mehmed II-Fatih). U XVI veku je i posetio opisuju kao bogato mesto i najveću varoš na Kosovu.

Slika 135: Čarši dzamija, Carska džamija i Jašar – pašina džamija iz XIV i XV veka su među retkim očuvanim objektima do danas u gradu.

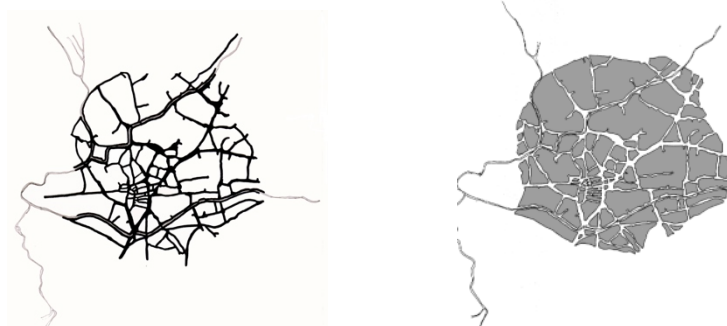
Petar Bogdanić je u XVII veku opisuje kao znatno trgovačko mesto sa oko 3000 kuća, koje "nema tvrđave, niti je opasana zidovima, nego je otvoreno mesto"¹⁸⁵, za Hadži Kalfu je osrednja varoš okružena brežuljcima. Evlija Čelebi koji je 1660. god. posetio Prištinu piše sledeće: "U varoši se nalazi dvije hiljade i šezdeset kuća, prizemnih i na sprat. Građene su od tvrdog materijala i pokrivene ćeremitom. To su prostrane kuće u dobrom stanju, ukrašene avlijama, vinogradima i baščama. ... Tu ima tri stotine dućana, što je prema veličini varoši malo".¹⁸⁶

¹⁸⁴ Statistički registar, u *GUP Prištine do 2000 godine*, 2.

¹⁸⁵ Kostić, 52.

¹⁸⁶ Evlija Čelebi, *Putopis: odlomci o jugoslovenskim zemljama*, str. 287- 288 .

Epidemije kuge i ratovi dovode do padova u razvoju grada koji se smenjuju sa periodima uspona. U XVIII veku je Feliks de Božur procenjuje 7-8000 stanovnika u varoši opkoljenoj jakim palisadima.

Slika 136: Mreža ulica, obuhvata grada i avionski snimak – rekonstrukcija stanja krajem XVIII veka prema Uroševiću (obrađeno autor),

U XIX veku se smatra glavnim mestom između Carigrada i Sarajeva značajno po trgovini i dobrim vezama (Pjer David). Antoan Vas pominje je kao varoš sa 8-9000 stanovnika, opasanu jarkom i rđavim palisadima i dva velika vašara - panađura na koje dolaze trgovci iz udaljenih krajeva. Ami Bue pominje 7-9000 stanovnika, prizemne kuće, široke ulice sa uskim trotoarima (45 cm), Sahat kulu, 12 džamija i pokrivenu čaršiju.

Prema baronu de Gameri ona je "trgovačka varoš, od Soluna do Sarajeva najveća varoš, sa 12000 stanovnika, a opasana je zidom u dva kata",¹⁸⁷ dok su je Makenzijeva i Irbijeva ocenili kao malu i nečistu varoš. Anri Pukvilj ocenjuje 1500 kuća u gradu, a Gideon Jurišić 3000 domova; dok po Giljferdingu ima samo 1500 domova, kuće od pečene cigle, a ulice uske i rđavo kaldrmisane.

Branislav Nušić kao konzul u Prištini početkom XX veka, ostavio je podatak da grad ima 3760 kuća (i oko 18800 stanovnika), da se "uglavnome deli na četiri dela (kvarta): Panađurište, Varoš, Lokač i Ciganlija....Osim ovih kvartova, sredinu varoši hvata Čaršija, a od doseljavanja muhadžera, obrazovali su i oni svoj zasebni muhadžerski kvart (mahalu). Zvanično se međutim Priština deli na trinaest mahala, bez obzira na gornju podelu. Te su mahale:

1. Jarar-Ceribaše mahale
2. Pirnas –mahale
3. Alaedin-mahale
4. Hasan-beg – mahale
5. Junuz-efendi – mahale
6. Asan Emin – mahale
7. Ramadanije – mahale
8. Hatunije – mahale
9. Mehmed-beg – mahale
10. Jusuf-Čelebi – mahale
11. Džami-ćebir – mahale

¹⁸⁷ Kostić, str. 52.

11. Džami-sagir – mahale
13. Hamidije – mahale." ¹⁸⁸

Po njegovom opisu grad je "zbijena varoš; kuće nemaju prostrana dvorišta i gradine, mahom su stare i jedva u poslednje vreme ako se nagradi po koja malo uglednija. Kad Priština bila proglašena za središte vilajeta brojala je oko 1800 kuća a sada broji na 3760 kuća." ¹⁸⁹ Pominje i 500 dućana, nekoliko magaza, 12 hanova, škole i medrese, džamije, hamame, ostale ugledne zgrade, uske uličice od kojih su samo glavne kaldrmisane i imaju uske trotoare (manje od pola metra) i glavni sokak Divan-jol koji je postao identifikacija tog dela grada.

Slika 137: Avionski snimci s početka veka na kojima se vidi originalna orijentalna struktura grada, posmatrana iz dva suprotna pravca, sa istoka (levo) gde se čaršija vidi delimično gore levo, i sa zapada (desno) gde se jasno vidi Čaršija u sredini, ali i rečni tok i ostali elementi urbane morfologij.

Nazivi mahala upućuju na otomansko poreklo organizacije grada u zajednice organizovane oko lokalnih verskih objekata – džamija ili pojedinih gradskih uglednih ličnosti.

Nazivi četvrti su starijeg porekla i vezane su za ranije periode razvoja grada. Panadžurište je nastalo na mestu gde su se održavali vašari-panadžur, Varoš je obično bio raniji centar grada gde je većinom živelo hrišćansko stanovništvo, a Ciganlija – prema pretežnom stanovništvu. "I Ciganska ili Čeklik Mahala postala je 1878 godine doseljavanjem muslimanskih Cigana iz tada oslobođenih krajeva Srbije. Tu je ustvari, u njenom donjem delu (prema gradu), bilo nekoliko ciganskih kuća i ranije. Gornji deo su naselili oni ciganski muhadžiri, a donji deo je narastao doseljavanjem drugih Cigana iz okoline". ¹⁹⁰

Jovan Cvijić 1910. godine pominje 4000 kuća. ¹⁹¹

¹⁸⁸ Branislav, Nušić. *Kosovo*, str.193,4.

¹⁸⁹ n.d., 192.

¹⁹⁰ Urošević, str. 26.

¹⁹¹ *Kosovo, nekad i danas*, 858.

Slika 138: Tipična kuća, ulicu centru grada i slobodni prostor u čaršiji iz ovog perioda.

Same kuće su bondručne konstrukcije, sa ćošakama (tremovima) ili nadnete nad ulicom, velikim strehama, nizovima prozora, čiji su neki kvaliteti poslužili kao uzor velikom Le Korbizijeu da razvije viziju savremene vile. Tradicionalno su imale muški i ženski deo, odnosno deo za ženski deo porodice (haremluk) i za goste koje dočekuju muškarci (selamluk) sa odvojenim dvorištima ograđenim visokim zidom, istim onim kakav je prema ulici. Obično nemaju prozore prema ulici, a ako ih imaju, onda su prekriveni drvenim rešetkama. Uglednije kuće su spratne, skladne i izuzetno umetnički oblikovane i u eksterijeru i u enterijeru, dok je tipična gradska kuća mnogo jednostavnija prizemljuša od 2 ili 3 odeljenja. Danas su ove strukture u mnogome modifikovane, prilagođene savremenom načinu stanovanja (one koje su se očuvale do danas), a neke od njih su restaurirane u originalnom obliku i pretvorene u institucije kao što su kuće porodica Miraši i Domaniku¹⁹² s kraja XIX veka, kod Sahat-kule koje su spojene i pretvorene u poslovni prostor: Zavod za zaštitu spomenika, pa Akademija nauka i umetnosti. Kuća porodice Đinoli, poznatiji kao kompleks Emin Đika iz ranog XIX veka koja je pretvorena u etnološki muzej, kuća Malić Paše u kojoj je smešten Pokrajinski zavod za zaštitu spomenika kulture. Mnoge od kuća koje su još u privatnom vlasništvu su stavljene pod privremenu zaštitu aktuelnog Ministarstva kulture.¹⁹³

4.5 Razvoj grada između 2 svetska rata – prodori uticaja zapadne arhitekture

Ovaj period pokriva vreme od pada Turske u balkanskim ratovima kada je Priština konačno oslobođena od turske vlasti 1912. godine, Priština postaje sedište Kosovske oblasti. Za vreme I svetskog rata je pod okupacijom Bugarske, nakon formiranja Kraljevine Jugoslavije (u periodu 1918.-1945. godine) sa podelom na banovine, ona je “samo sresko mesto u sastavu Vardarske banovine.”¹⁹⁴

¹⁹² Izvor https://dtk.rks-gov.net/tkk_objekti_sr.aspx?id=8637

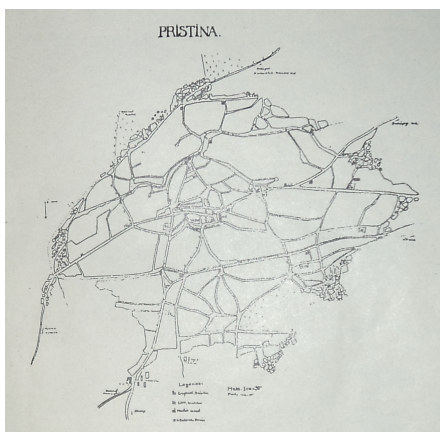
¹⁹³ pogledati gornju stranicu za više objekata i informacija

¹⁹⁴ GUP 2000, str. 15

4.5.1 Razvoj morfoloških struktura grada između 2 rata

U posljednjem periodu turske vladavine, sa Tanzimat reformom krajem XIX veka, u celom osmanskom carstvu dolazi do težnje za modernizacijom u svakom poledu te se grade objekti po ugledu na zapadnoevropske objekte i jedan od prvih i najznačajnijih takvih objekata je objekat Konaka ili Saraja (Ucumat Konagi) izgrađen između 1878. i 1912. godine.¹⁹⁵ (kasnije je bio komanda Garnizona vojske Jugoslavije a danas je muzej) gde su smeštena administracija i uprava Kosovskog vilajeta. Bransilav Nušić ga početkom veka opisuje kao “najuglednija zgrada na 3 sprata”.

Stara sahat kula iz XVIII veka, koja je bila ispred ove zgrade je srušena 1900. godine i izgrađena je nova sahat kula preko puta Carske dzamije.

Slika 139: plan gradskih ulica iz 1916. godine iz bečkog arhiva

Jake trgovačke veze sa Solunom donele su u grad i uticaje evropske arhitekture koja se u odnosu na tradicionlanu razlikuje po drugačijem oblikovanju kuća: strehe se smanjuju, fasade su simetrične sa naglašenim atikama, često bogato ukrašene, posebno su obrađivane ugaone kuće. “Počinju se podizati kuće na uličnoj liniji i licem okrenute ulici. Čak su i muslimani podizali takve kuće, koje su se od sličnih hrišćanskih kuća razlikovale jedino po tome što su na prozorima imale rešetke.”¹⁹⁶

Kuće i trgovine uglednijih porodica u novom, zapadnom stilu se razlikuju od dotadašnjig objekata u gradu, ali obim nove izgradnje nije značajno poremetio dotadašnju strukturu i lik grada. Među značajnije objekte koji su podignuti u ovom periodu pomenućemo hotel Nacional iz 1927. godine (kasnije hotel Union, koji izgoreo u požaru 2009. godine, obnovljen identično originalu i danas je robna kuća Beneton), zgrada Suda, bolnice, katastra, tehničke škole, kuća Jovana Milić (kasnije gradska biblioteka), kafana Lazić (jedna očuvana do danas, kod zgrde opštine čuvena kafana Mileta Lazića (Mileta Ćora), knjižara Ilije Lazića koja je srušena u jednoj od regulacija, i mnogih drugih koje možemo videti na starim fotografijama.

¹⁹⁵ Navakazi V. str. 54

¹⁹⁶ Urošević, str. 29, GUP 2000 str. 25.

Slika 140: odnos novih gradskih struktura prema postojećim u tkivu grada kao celine – zgrada Konaka (saraja) je početak menjanja lika grada

I danas su očuvani neki od ovih objekata, dok je većina, posebno oni koji su bili u okviru čaršije, u ime progressa i novih regulacija srušena.

Iz ovog perioda postoji nekoliko avionskih snimaka grada i fotodokumentacija pojedinih - objekata i urbanih celina.

4.5.2 Urbanistički planovi između 2 svetska rata

Prvim planom urbanističke regulacije smatra se plan iz 1937. od koga, na žalost nije ostalo traga, ali ga pominje dr Atanasije Urošević u svojoj monografiji iz 50-ih godina, a i kasnije u studijama urbanističkog razvoja grada.

Sama čaršija čiji je deo bio pokriven (to je bila samo jedna kriva ulica pokrivena da roba ne bleđi) je otkrivena odmah 1912. nakon oslobođenja, a sada se neki njeni delovi ruše da bi se izgradili objekti u novom zapadnom stilu između postojećih dućana, od kojih neki gube ćepenke te se dobija utisak većeg i uređenijeg prostora.

Naime, u drugoj polovini 30-godina se vrši “korenita regulacija čaršije” - koja se odnosi prvenstveno na regulaciju ulice Divan jol od železničke stanice prema Čarši džamiji koja je postala nešto šira.

4.6 Razvoj grada od II svetskog rata do 1999. – socijalistički urbanizam

Ovaj period je karakterističan kao period socijalističkog razvoja, odnosno razvoja modernizma sa specifičnim obeležjima razvoja u socijalističkim društvima do elemenata postmoderne u kasnijem periodu.

Posle oslobođenja 1945. godine Priština, nakon prvog perioda obnove nakon rata, kao središte Kosovske oblasti, doživljava nagli razvoj. Proglašenjem za administrativni centar Autonomne pokrajine Kosovo i Metohija, doživljava društveni i privredni, razvoj industrije i ostalih delatnosti, što utiče na sveukupan razvoj grada koji do danas prerasta u moderni, savremeni grad.

U ovom razvitku razlikuju se dva perioda:

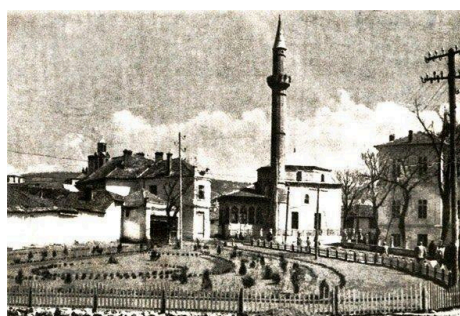
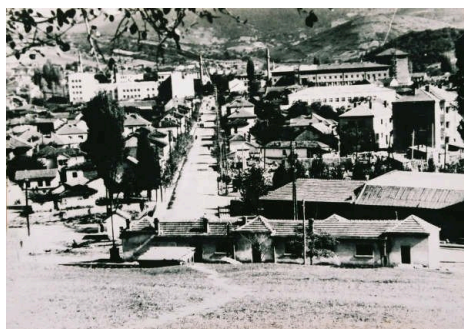
- prvi do 70-80-ih godina karakterističan po intenzivnom razvitku i širenju grada u stilu ranog modernizma sa čistim i jednostavnim formama i u arhitekturi i u urbanističkim zahvatima
- drugi, kasni modernizam, od 80-ih godina do kraja veka, kada je već došlo do zasićenja jednostavnim formama modernizma i koji je već potpao pod uticaje postmodernizma (i svih njegovih varijanti) koji se dosta raširio u svetu, a predstavljen specifičnim javnim objektima u centru ali i širom već dosta razvijenog grada.

4.6.1 Period ranog modernizma (do 70-ih)

Zbog velikih promena sveukupnog načina života u novoj socijalističkoj državi sa novim proklamovanim vrednostima, došlo je do značajnih promena i u liku i izgledu grada. Nova privreda se zasniva na društvenom vlasništvu nad zemljištem i sredstvima za proizvodnju, na ideji zadruge u zanatskim i trgovačkim delatnostima, na formiranjima novih zajedničkih fondova, novih vrednosti socijalističkog društva, na ideji bratstva i jedinstva svih naroda i narodnosti koji žive na tom prostoru, na ideji kolektivnih vrednosti, jednakosti i slobode.

4.6.1.1 Razvoj morfoloških struktura grada

U ovom periodu dolazi do porasta broja stanovnika u odnosu na zadnji popis iz 1931. godine, u posleratnoj 1948. godini je bilo 3300 stanovnika više (sa 16, 3 na 19, 7 hiljada stanovnika) što je značajan porast kad se uzmu u obzir ratni gubici. Zbog toga se krenulo u izgradnju novih stambenih blokova pa Urošević, čija je monografija izdata 1951. godine, u njoj pominje novi vid stanovanja – izgradnju novih stambenih blokova: I stambeni blok u blizini Carske džamije koji je nastao na mestu starih gradskih kuća, zatim radnički stanovi južno od Lokača i Železnička kolonija južno od Kruga kasarne.

Slika 141: Regulacija ulice Divan-jol, formiranje skver ispred zgrade divizije, i poslednja čaršijska ulica pred rušenje krajem 70-ih godina. Vide se uticaji solunske arhitekture na objekte u čaršiji.

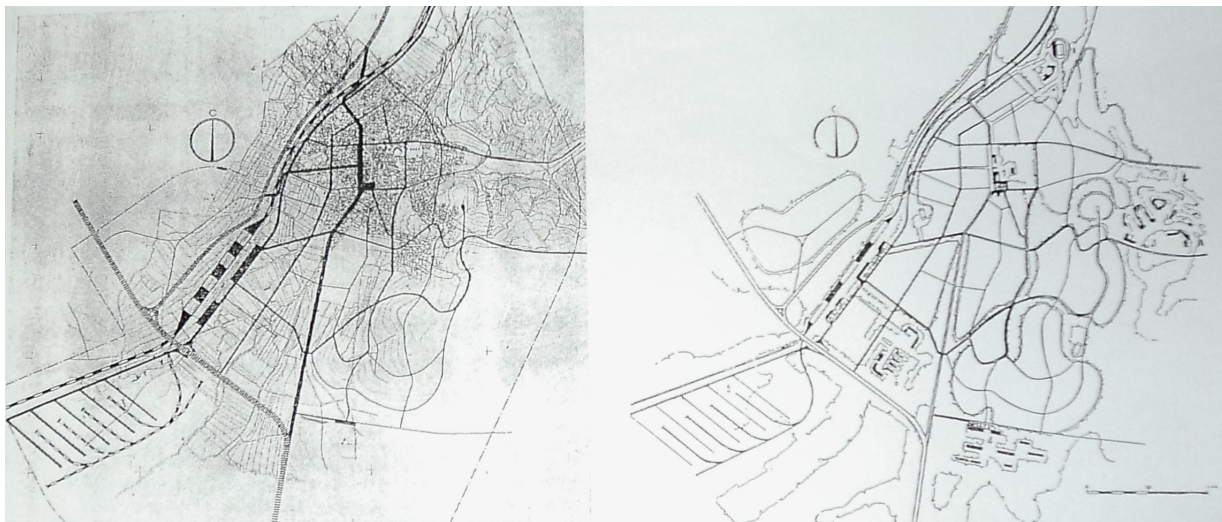
U ovim novim stambenim blokovima su tipske zgrade (od prizemnih do tro- i četvorospratnica) multiplicirane, često po jednostavnoj šemi odnosno matrici, pojedinačne zgrade u nizu ili više paralelnih nizova, unificirane, sa tipskim najčešće jednosobnim i dvosobnim stanovima koji trebali da zadovolje potrebe nove socijalističke porodice. Kasnije se grade zgrade u nizu sa više ulaza, ali i sa razrađenijom arhitekturom duž glavnih gradskih ulica formirajući istovremeno i novu, savremenu formu ulica. U centralnim delovima grada, ove zgrade u prizemljima imaju poslovne i trgovačke prostore, a neke i uvučena prizemlja što ih čini još atraktivnijim i udobnijim za korišćenje u nepovoljnim vremenskim uslovima.

Slika 142: I stambeni blok u svom okruženju: rigidno i strogo socijalističko stanovanje u nepravilnom tkanju i prepeletu struktura postojećeg grada.

4.6.1.2 Urbanistički planovi

U monografiji Uroševića (i kasnijim planskim dokumentima) se pominje izrada urbanističkog plana (o kome nema detaljnijih podataka) odmah nakon rata po kome je već 1948. godine počela regulacija centralnog dela grada. Nekadašnja ulica Divan-jol je produžena do Čarši džamije gde se ukrsta sa novoregulisanom ulicom koja ide od Lab-džamije. Ispred zgrade Divizije se formira manji skver. Delovi stare Čaršije se ruše da bi se izgradile nove zgrade Opštine, Kulturni dom, Zavod za socijalno osiguranje, Državno osiguravajuće društvo i ostale. Od stare Čaršije je ostala samo ulica koja ide od Veluše prema severu (gde je kasnije izgrađena glavna Pošta) u kojoj su uglavnom bili bakali i mehandžije, i ostaci koji nisu porušeni radi nove gradnje i koji su ostali do 70-ih godina. U arhivu Zavoda za zaštitu spomenika postoje sačuvane mnoge fotografije ovog dela grada pre rušenja.

Slika 143: Partonjićev GUP iz 1953- godine: organizacija i širenje grada, sabračajna šema i organizacija gradskog zelenila.

Autor Generalnog urbanističkog plana Prištine, arhitekta Dragutin Partonjić, u tekstu o planu navodi da su se 1947. godine, prelaskom građevinske delatnosti iz faze obnove u fazu izgradnje na-

govestili urbanistički problemi narastajućeg grada kao novog oblasnog centra AKMO (Autonomne Kosovsko Metohijske Oblasti). U gradskom zavodu su pripremane podloge i situacioni planovi i pravljene lokacije i delimična urbanistička rešenja za konkretne zadatke do izrade GUP-a iz 1953. godine. Konstatovano je da "primitivni izgled i siromaštvo materijalnih i arhitektonskih vrednosti postojećeg građevinskog fonda predstavlja odraz uslova razvoja, uloge i njegovih društvenih prilika u periodu od požara do oslobođenja. Od 1947. godine nastaju nove mogućnosti za pun razvoj i procvat Prištine koje pružaju novo stvoreni uslovi socijalističkog društva, o čemu svedoči i trogodišnja izgradnja u poređenju sa zatečenim stanjem".¹⁹⁷

Negirajući ikakvu vrednost postojećeg stanja, a potpuno u duhu modernog pokreta, novo društvo je za progres smatralo potpuno novu izgradnju i rušenje svega postojećeg kao zaostatka "primitivne prošlosti".

Osnovne smernice ovog plana su njegov domet od 20 godina, predpostavljeni rast broja stanovnika sa 20.000 na 50.000 u tom periodu, predpostavljeni rast teritorije grada sa 250 ha na 800 ha, izmeštanje magistralnih pravaca na periferiju grada, širenje grada uglavnom prema jugu i prema istočnim padinama brda Dragodan i uvođenjem više zelenila u grad, prvenstveno iz higijenskih razloga. Skice plana ilustruje i fotografijama novoizgrađenog Prvog stambenog bloka koje svojim redom, veličinom i arhitekturom jasno odskaču iz svog okruženja prema savremenoj viziji modernog grada i neodoljivo, mada u mnogo, mnogo manjoj razmeri, podsećaju na plan Voazen za Pariz Le Korbizijea iz 1922. godine. Jedina veza sa postojećom arhitekturom predhodnih peroida su četvorovodni krovovi ovih prvih blokova, da bi dalja izgradnja iz druge polovine 50-ih i 60-ih godina već uveliko uvela ravne krovove u arhitekturu i sliku grada Prištine.

¹⁹⁷ Gradovi i naselja u Srbiji, str. 165.

Created by Paint X

Slika 144: GUP Prištine iz 1953.godine, sa osnovnom namenom površina i detaljnom razradom gradskog centra koji je osnova za rešenje centralnog, ali i ostalih delova grada.

4.7 Transformacije grada Prištine kroz istorijski razvoj

4.7.1 Veličina grada i stanovništvo – statistički i ostali podaci

Najstariji podaci o veličini grada potiču iz turskih izvora. Da bi mogli da ubiraju poreze u vazalskoj državi oni su vodili različite vrste popisa koji nam govore o brojnom stanju stanovništva, o broju kuća i privrednim delatnostima.

Po Defteru iz 1486/87. god. grad ima 392 kuće u 10 mahala i "nahiju od 51 sela"; dok po Mudesal defteru iz 1569/70. god. već ima 629 kuća u 29 mahala.

Petar Bogdanić je u XVII veku opisuje kao trgovačko mesto sa oko 3000 kuća, Evlija Čelebi koji je 1660. god. posetio Prištinu pominje dve hiljade i šezdeset kuća, i 300 dućana.

U XVIII veku je Feliks de Božur procenjuje 7-8000 stanovnika.

U XIX veku Antoan Vas pominje je kao varoš sa 8-9000 stanovnika, Ami Bue pominje 7-9000 stanovnika.

Prema baronu de Gameri ona je trgovačka varoš sa 12000 stanovnika. Anri Pukvilj ocenjuje 1500 kuća u gradu, a Gideon Jurišić 3000 domova; dok po Giljferdingu ima samo 1500 domova.

Branislav Nušić kao konzul u Prištini početkom XX veka, ostavio je podatak da grad ima 3760 kuća (i oko 18800 stanovnika).

Jovan Cvijić 1910. godine pominje 4000 kuća.

Prema zvaničnim popisima Priština ima:

1921.	godine	-	14.338	stanovnika,
1931.	godine	-	16.358	stanovnika.
1948.	godine	-	19.631	stanovnika,
1953.	godine	-	24.081	stanovnika,
1961.	godine	-	38.593	stanovnika,
1971.	godine	-	69.514	stanovnika,
1981.	godine	-	108.083	stanovnika.
procene za	1991. godinu	-	155.499	stanovnika.
procene za	1998. godinu	-	225,388	stanovnika.
procene za	2000. godinu	-	564,800	stanovnika.
popis	2011. godin2	-	198.214	stanovnika.

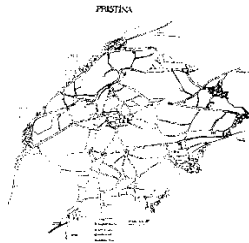
4.7.2 Transformacije grada od 1912.g. do II svetskog rata

4.7.2.1 Geneza planova gradova

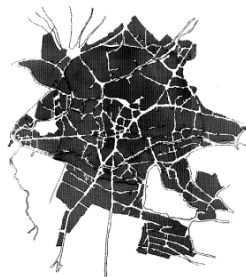
Pregled geneze grada od inicijalnog jezgra do današnjih dana, je data u približnoj razmeri da bi se pratio progres u razvoju grada.

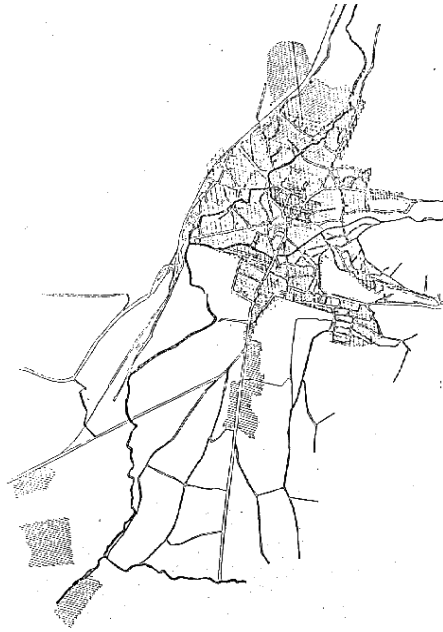
Slika 145: jezgro Prištine krajem XVIII vekaveka (po Uroševiću)

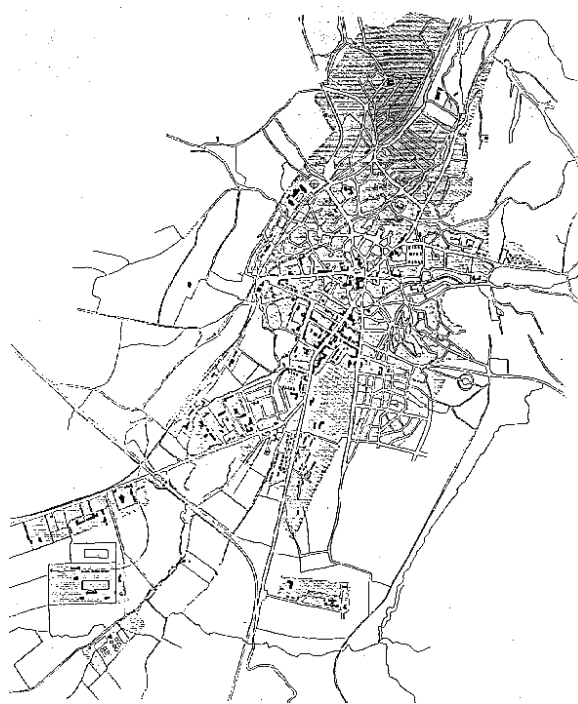
Slika 146: Plan grada iz 1916. godine

Slika 147: rast grada do II svetskog rata (po Uroševiću),

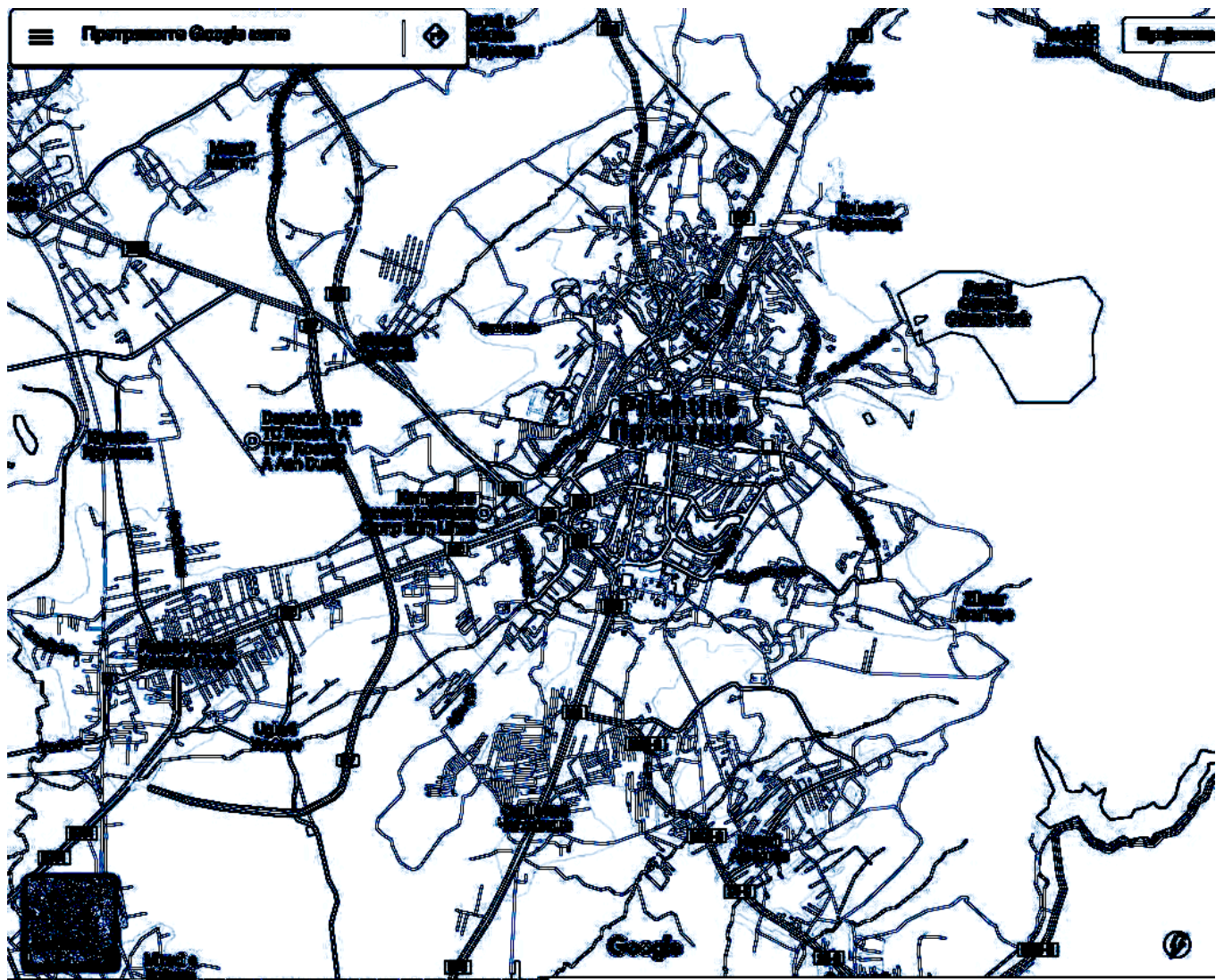
Slika 148: početak socijalističkog razvoja 1953. godine (prema Monografiji Prištine)

Slika 149: nagli razvoj do 1964. godine (prema Monografiji Prištine)

Slika 150: rast grada 1989. godine (sa topografske karte)

Slika 151 : Širenje grada do 2016. godine (sa Google Earth-a) okolna sela se već sjedinjuju sa gradom

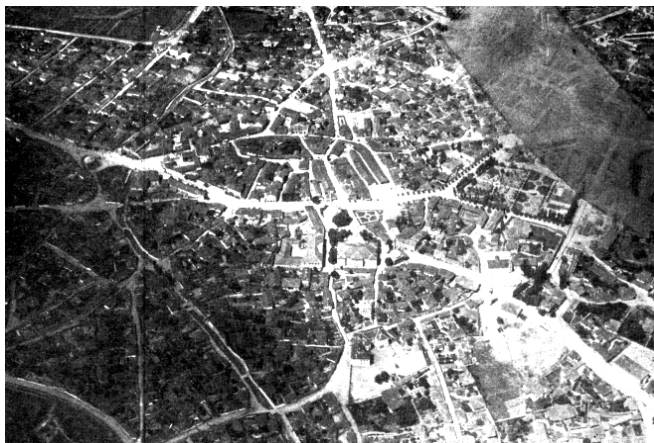
4.7.2.1 Geneza prostornih struktura gradova

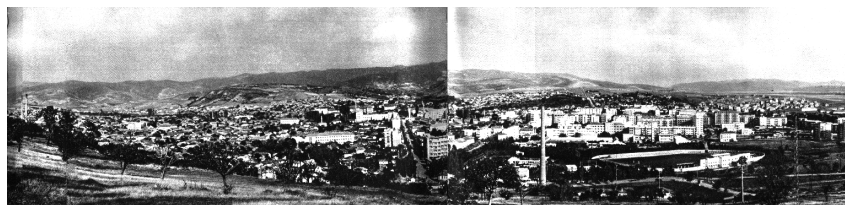
Slika 152: Geneza urbane morfologije Prištine na prikazu njenih panorama: avionski snimak dela centra iz 1914. god. sa starom čaršijom u centru (snimak sa severozapada);

Slika 153: Geneza urbane morfologije Prištine na prikazu njenih panorama: slika Jaroslava Kratine iz 1926. god. (pogled sa severa);

Slika 154: Geneza urbane morfologije Prištine na prikazu njenih panorama: avionski snimak iz 1939. god. sa prikazom morfoloških oblika (sa istoka);

Slika 155: Geneza urbane morfologije Prištine na prikazu njenih panoramapanorame iz 1965. godine (iz pravca severozapada);

Slika 156: Geneza urbane morfologije Prištine na prikazu njenih panorama iz 1980. (iz pravca jugozapada).

Slika 157: Geneza urbane morfologije Prištine na prikazu njenih panorama: . iz 1997. god. (iz pravca jugozapada).

Slika 158: Geneza urbane morfologije Prištine na prikazu njenih panorama: . Iz 2013. god. (iz pravca jugozapada) - Wikipedia.

O naglom razvoju grada u posleratnom periodu najbolje svedoči populacioni rast: prema zvaničnim popisima stanovništva Priština 1948. godine ima 19631 stanovnika, 1953. godine ima 24081 stanovnika, 1961. godine ima 38593 stanovnika, 1971. godine ima 69514 stanovnika, a 1981. godine 108083 stanovnika. Procene su da je 1991. godine taj broj iznosio 155499.¹⁹⁸

U razvoju prostornih struktura mogu se izdvojiti 2 perioda: do 1960. godine dolazi do promena unutar postojećeg gradskog tkiva: rekonstrukcije centralnog dela i stambenih blokova, dok posle 1960. godine, sa izgradnjom novih naselja dolazi do velikih promena urbane morfologije Prištine koja dobija novi oblik i lik.¹⁹⁹

Promene koje su nastale u poslednjem veku se ogledaju na ovim panoramskim prikazima grada. Naime, početkom veka Priština je bila još uvek "turska kasaba", sa niskim kućama (prizemnim i jednospratnim) i minaretima džamija i topolama koji su dominirali gradom. U posleratnom periodu, pored širenja grada, dolazi i do njegovog razvoja u visinu, i to prvo u centralnom delu, a zatim i u perifernim delovima grada, gde se grade moderne višespratnice i soliteri, koji daju gradu novi izgled.

¹⁹⁸ Podaci iz računskog centra Republičkog zavoda za statistiku, odeljenje u Prištini ("Statistika teritorijalnih jedinica 1991.").

¹⁹⁹ Džemila Beganović i Tanja Popović, "Aspekti osavremenjavanja nekoliko specifičnih stambenih sredina u Prištini", str. 73 - 80; Džemila Beganović, "Iskustva u planiranju i realizaciji stambenih naselja u Prištini", str. 38.

4.7.3 Morfološka struktura grada

Morfološka struktura grada se ogleda na planu grada i u njegovom prostornom sklopu. Plan je predstavljen planom mreže ulica koja determiniše njegovu osnovnu strukturu i planom izgrađenih objekata (na posebnim ili zajedničkim parcelama). Prostorni sklop je predstavljen trodimenzionalnim izgrađenim strukturama grada, koje se mogu prikazati na razne načine: maketom, izometrijskim prikazom, panoramom ili siluetom. Za prezentaciju morfološke strukture koristiće se raspoloživi kartografski materijal u raznim razmerama i svi drugi izvori, koji odražavaju aktuelno stanje.

4.7.3.1 Plan grada Prištine

Plan ulica je napravljen sa "Topografske karte Prištine u razmeri 1 : 10 000", iz 1991. godine, prema stanju iz 1989. godine. Kao plan izgrađenih struktura će biti korišćena ista karta, u približnoj razmeri 1 : 25 000.

4.7.3.1.1 Plan mreže ulica

Posmatranjem i analizom plana mreže ulica Prištine uočava se njena geometrijska nepravilnost (sem u detaljima). Zakonitosti u njenom formiranju se mogu odrediti za pojedine manje delove. Najstarije urbano jezgro je nasledilo, na širem području, urbanu matricu iz predhodnog dugogodišnjeg razvoja grada. Ona je bila determinisana ravnim terenom na kome je grad prvobitno nastao, položajem dveju reka (koje su, kao što je već rečeno, danas kanalisane) i koje su imale značajnu ulogu u gradu, i centralnim položajem stare čaršije, kao i pristupnim putevima do grada. Na prvim šemama urbane geneze grada, uočljiva je gusta mreža uličica u čaršiji, od koje se zrakasto pružaju nepravilne, radijalne ulice na sve strane, sa finim tkanjem ulica između, koje ih povezuju, i slepim ulicama kojima se stiže do unutrašnjosti velikih blokova. Formiraju se nepravilni blokovi različitih dimenzija, od kojih su najmanji u čaršiji.

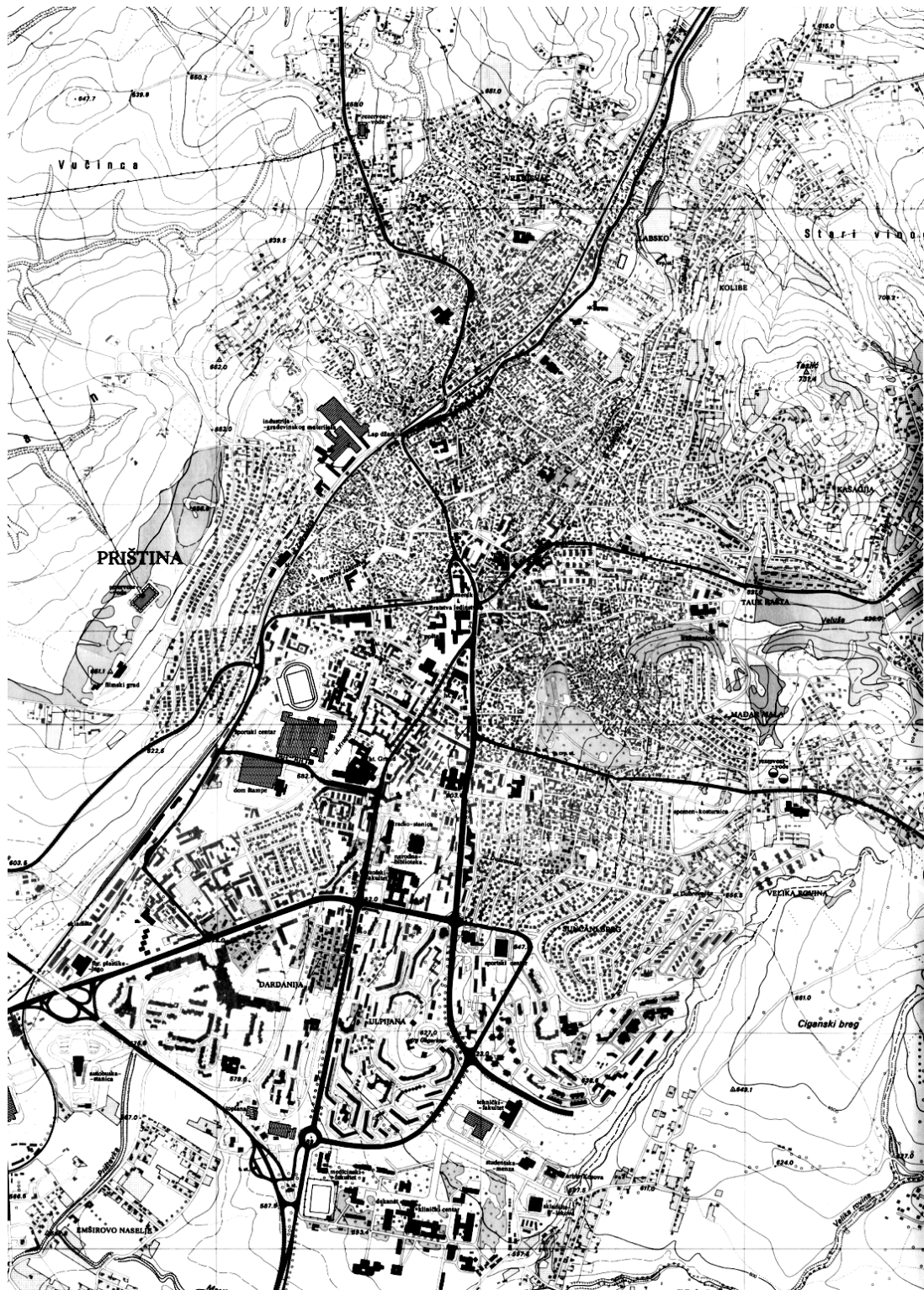
Na mestu čaršije se danas nalazi novi centar grada, sa pravolinijskim ulicama i kombinacijom ortogonalnih i trouglastih blokova (kompromis sa starom mrežom i radijalnim pravcima, koji ne idu uvek od centra). I ona se karakteriše blokovima različitih veličina, sa slepim prilazima do njihovih središta.

Ulična mreža novih stambenih delova, pretežno individulanog stanovanja, izgrađenih na padinama oko grada se, na različite načine prilagođava padu terena, što prvenstveno zavisi od konkretnih uslova lokacije. Najbliža pravilnoj je u istočnom delu grada, na mestu tzv. Muhadžer mahale (koja je nastala krajem XIX veka) i oko nje, a najnepravilnija u severnom ("spontana gradnja") - formalno je vrlo slična tradicionalnim strukturama starog grada. U ravnici, jedan manji deo ima pravilnu pravougaonu planimetriju.

Nova naselja kolektivnog stanovanja se, takođe, ne mogu svrstati u pravilne planimetrije, već svako od njih ima svoju logiku - od praćenja šestougaoone modularne mreže kod Ulpijane, preko Dardanije gde su ulice i objekti formirani kao jedinstvene celine, do glavnih "cirkularnih saobraćajnica" Sunčanog Brega, na koje se nadovezuju slepi pristupni odvojeci.

Slika 159: Plan ulične mreže Prištine, razmera 1 : 25 000.

Slika 160: Plan izgrađenih struktura Prištine, razmera 1 : 25 000.

4.7.3.1.1 Plan izgrađenih struktura

Izgrađene strukture grada su, isto kao i ulična mreža, vrlo različite u raznim delovima grada. U starom jezgru još uvek ima tradicionalnih kuća tzv. "orijentalnog tipa" i gradskih "građanskih" kuća sa početka veka. One su građene kao slobodnostojeće kuće na parceli, eventualno priljubljene uz njenu bočnu ili uličnu ivicu. Kuće nisu međusobno spojene i ne postoji red u odnosu na regulaciju ulice, već prema ulici imaju relativno slobodan položaj. U centralnom području grada, tzv. "građanske" kuće, grade se na regulacionoj liniji ulice, a u samom centru, one su međusobno spojene u kraće nizove. Danas, ovo je područje intenzivne rekonstrukcije, koje zadržava postojeću matricu ulica, a na parcelama koje su sve manje, sve se više gradi. Nova gradnja karakteriše se većim dimenzijama objekata od postojećih.

Posleratna izgradnja²⁰⁰ u prvom periodu karakteriše se izgradnjom kolektivnih stambenih blokova, i to u vidu tačkastih struktura pojedinačnih dvospratnica na određenim lokacijama; ili nizova četvorospratnica uz značajnije centralne ulice grada.

Prva novija naselja individualnog stanovanja, u centralnom delu grada, karakterišu se geometrijskom pravilnošću ulica, pravougaonim blokovima i slobodnostojećim kućama u centralnom delu parcele.

Period intenzivne izgradnje posle 60-ih godina, odlikuje se, u domenu individualne izgradnje, naglim širenjem u severnom delu grada (Vranjevac i Labsko) bez ikakve kontrole, pod uticajem mehanizama tradicionalne izgradnje, što se ogleda urbanoj matrici i izgrađenim strukturama formalno jako sličnim tradicionalnim strukturama grada, uz sve elemente neprilagođenosti savremenom načinu života. "Planska" naselja individualne stambene izgradnje su izgrađena na obroncima oko centra grada i odlikuju se jasnim odnosom prema regulacionoj odnosno građevinskoj liniji ulice, što se ogleda u redovima mahom slobodnostojećih kuća na parceli koje prate građevinsku liniju paralelnu sa regulacionom.

Kolektivna izgradnja novijeg datuma se vezuje za nova naselja u južnom delu grada, koja su izgrađena u duhu "moderne arhitekture" i imaju specifične odnose prema konstitutivnim elementima grada. Za prvo od njih, Ulpijanu, su karaktersitične četvorospratnice koje okružuju grupaciju od tri solitera i prate teren po izohipsama u paralelnim nizovima. Kod Dardanije i Sunčanog Brega objekti se ređaju obostrano duž ulica, koje su pešačkog karaktera, dok su saobraćajni pristupi "ispod" pešačkih ulica ili "iza zgrada", slobodno postavljeni i okruženi parkiralištima. Sva tri naselja sadrže i, mada u malom broju, nizove individualnih kuća.

U samom centru se izdvajaju grupacije javnih objekata slobodno postavljenih u odnosu na okolnu uličnu mrežu, sa jasnim međusobnim relacijama, kao i odnosom prema trgovima i pešačkim komunikacijama. Ove strukture imaju karakter urbanog "krupnog zrna" u odnosu na okolne strukture urbanog "sitnog zrna".²⁰¹

4.7.3.2 Prostorni sklop Prištine

Prostorni sklop grada se ogleda u njegovoj trodimenzionalnosti, izrazitosti grada kao figure, panoramama i siluetama grada.

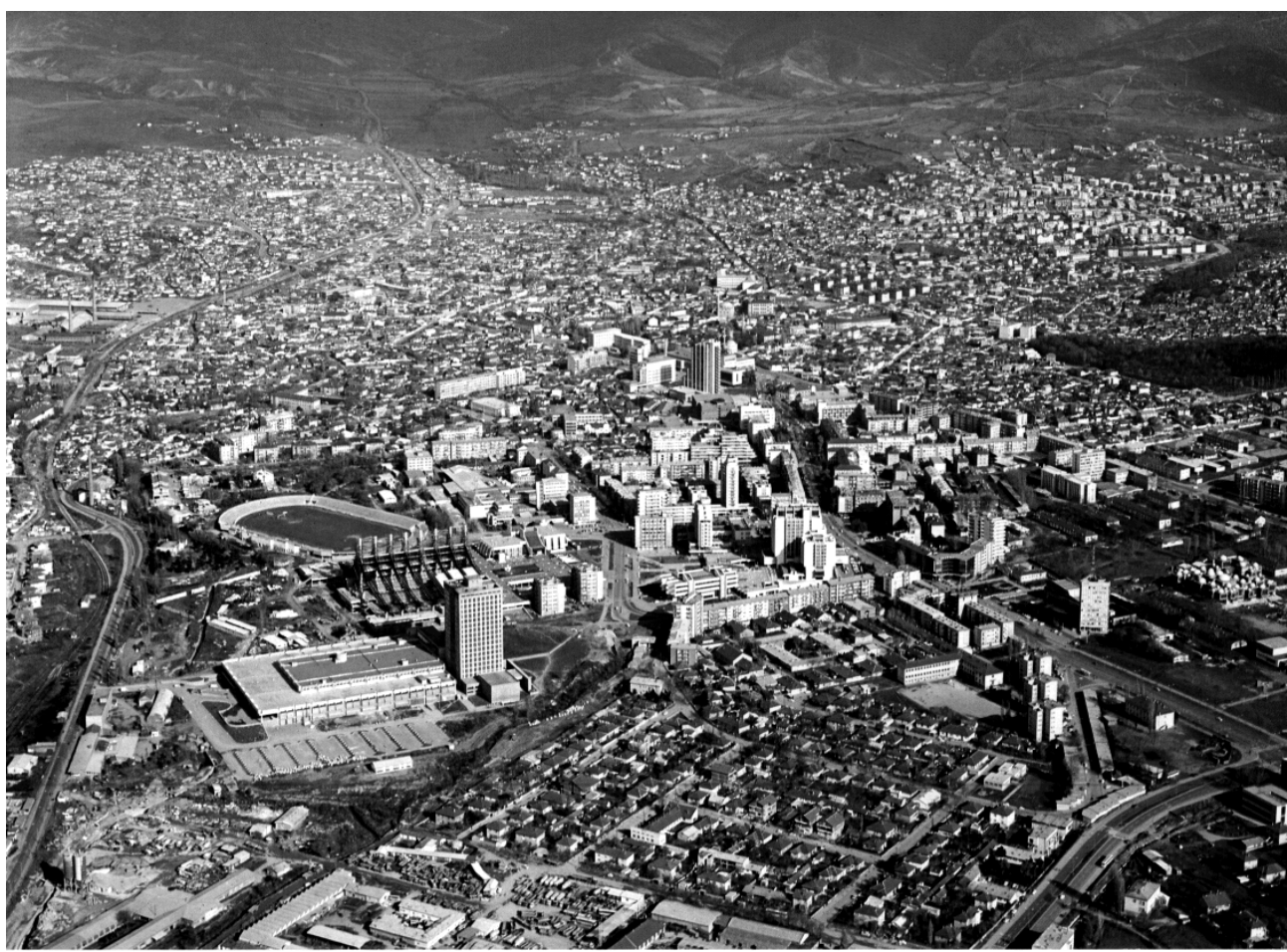
²⁰⁰ Beganović, Popović, 73 - 80.

²⁰¹ Živojin Kara-Pešić, "Morfologija Prizrena", str. 226, 232 i 235.

Neki od ovih elementa su već naznačeni u razmatranjima izgrađenih struktura grada. Dalje će biti analizirani odnosi prirodne morfologije i urbane morfologije.

Konfiguracija mesta na kome se nalazi Priština je vrlo izražena: rečne doline u kojima je grad nastao, okružene su brežuljcima na čijim se obroncima grad razvio. Odnos prirodne i urbane morfologije nije na području celog grada isti. U centralnom delu, koji se nalazi u ravnici, urbana morfologija je dominantna - pojedine skupine zgrada su grupisane tako da, posmatrane spolja, odaju utisak figure.

Na brežuljcima na kojima se nalazi individualna izgradnja, prirodna morfologija predstavlja osnovnu morfološku karakteristiku ovih naselja. Novija kolektivna naselja su karakteristična po tome što su dominantne visinske kote terena na kome se nalaze (Ulpijana i Sunčani breg su na izraženim morfološkim tačkama iznad grada) naglašene grupisanim najvišim objektima u naselju i predstavljaju svojevrsne reperne tačke. Time je figuralnost dvojako naglašena: i pozicijom i grupisanjem.

Slika 161: Panorama Prištine- avionski snimak: centralni deo sa pogledom prema severu, snimak iz 1980. godine: u sredini je savremeni centar grada, ispod deo novije individualne gradnje i, u pozadini, stari delovi grada i novija naselja individualne gradnje.

Naselja individualnih kuća, zbog svoje rastresitosti (retke izgrađenosti) i relativno malih visina, nemaju figuralni karakter, odnosno, prilagođavaju se morfologiji terena. Postoje kontrasti u delovima izrazite rekonstrukcije, između novih, visokih i nekoliko etaža i

starih, niskih struktura grada. Kolektivna naselja na brežuljkastom terenu su koncipirana tako da urbana morfologija potencira prirodnu, naglašavajući figuralni karakter. Grad kao celina pripada kategoriji gradova koji imaju izrazite figure u pojedinim delovima grada.

Okruženost grada brdima pogoduje njegovom panoramskom sagledavanju. Za potrebe ovog rada napravljene su panorame sa Veternika i Dragodana, ali su one, zbog male visine sa kojih su snimljene, skoro dvodimenzionalne sa izraženim vertikalama, te bliske izgledima (elevacijama) grada, tj. njegovim siluetama. Za razliku od njih, panorame snimljene iz aviona obično obuhvataju veće delove grada, a na njima se ogleda prostornost grada, odnosno jasnije se sagledavaju i odnosi prirodne i urbane morfologije, i odnosi pojedinih elemenata urbane morfologije međusobno. Panorame snimljene sa visokih objekata obuhvataju, naravno, samo pojedine delove grada i predstavlja sredinu između predhodno navedenih (u zavisnosti od visine objekta i udaljenosti predmeta koji se snima). Na svima njima se vide grupacije izrazitih figura između amorfno urbanog tkiva ostalih delova grada.

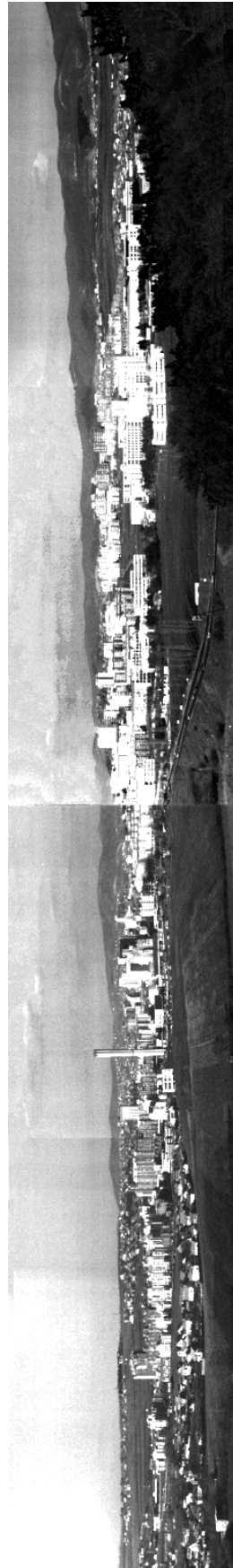

Slika 162: Panorama snimljena sa objekta Nove Pošte, prema zapadnom i severnom delu grada, 1988. g.

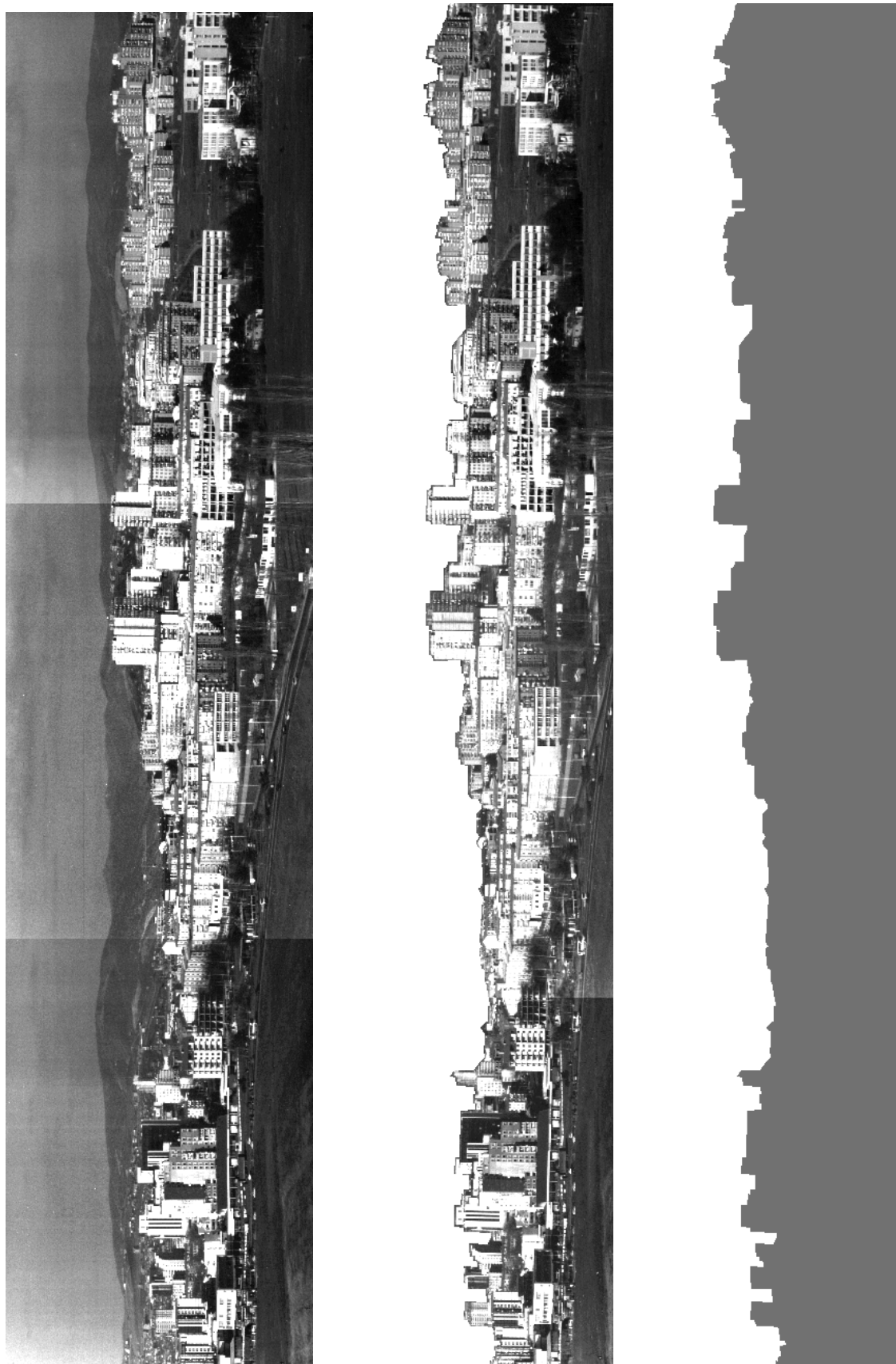
Ovakav karakter prostornih struktura grada ima za posledicu razigrane siluete Prištine. U njima dominiraju delovi grada u kojima urbana morfologija potencira prirodnu, kao i izrazite figure u ravničarskom delu grada. Ritam "figura" čini siluete dinamičnim, a raspored u gradu drugačijim u zavisnosti pravca posmatranja.

Već je rečeno su u staroj Prištini najizrazitiji elementi siluete bila vitka minareta džamija, njihove kupole i Sahat-kula kao najviši objekti smešteni na izdignutom platou između rečica Prištevke i Veluše i crvenom ćeramidom pokriveni krovovi sa velikim strehama. Grupacija od tri džamije i Sahat-kule u centru grada predstavljali su glavni orjetir u gradu, bili vidljivi iz svih delova grada. Danas su to spomenici (na glavnom trgu) i dimnjaci (toplana i ciglana), visoke "kule" poslovnih i stambenih objekata. Ovi objekti su nekad završavani ravnim krovovima, a danas se završavaju različitim oblicima krovova koji naglašavaju njihov odnos prema nebu. Ovu osobinu posebno potencira i objekat društvenog centra "Boro i Ramiz", sa karakteristično oblikovanom krovnom konstrukcijom u vidu niza nosača, izrazito prepoznatljiva u silueti grada.

- prema prostornoj strukturi, ona pripada gradovima sa izraženim figurama pojedinih delova grada, a
- prema siluetama, ona je grad sa razigranim siluetama kao odrazom različitih perioda u razvoju grada (od tradicionalnog do savremenog).

Slika 163: Panorame Prištine kao celine: sa brda Dragodan i sa brda Veternik, snimljene 1997. godine; vrlo su "plitke" i bliske siluetama: smenjivanje izrazitih figura delova grada između neutralnih.

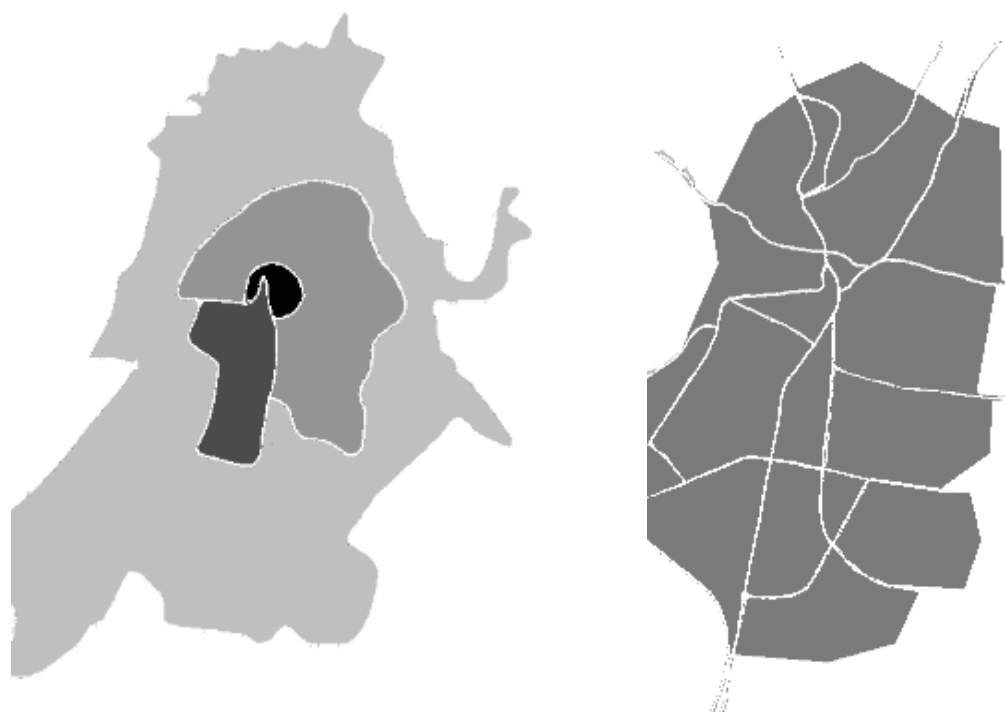
Slika 164: Deo panorame Prištine (pogled s juga) i prikaz njene transformacije u siluetu: levo su visoki objekti naselja Dardanija (u prvom planu) sa poslovnim objektima (u pozadini, zato su sitni); u sredini je grupacija solitera u Ulpijani; a desno dve grupe visokih objekata u naselju Sunčani breg.

4.7.4 Sementi grada Prištine

4.7.4.1 Podela na segmente grada

Problem definisanja segmenata grada i kriterijumi za njihovo prepoznavanje prikazani su u drugom poglavlju (2.2.1). Međutim, pitanje je koliko detaljno treba ići u definisanje, odnosno u prepoznavanje segmenata na konkretnom predmetu. Za Prištinu je napravljeno nekoliko proba različite opštosti.

U prvom slučaju su segmenti definisani na najopštijem nivou, u skladu sa hronološkim kriterijumom (razlikovanje starog i novog) i funkcionalnim kriterijumom (centar, stambeni deo), tako da se u urbanoj morfologiji Prištine razlikuju samo 4 segmenta. Ako se kao glavni kriterijum podrazumeva teritorijalni princip sa elementima ambijentalnih karakteristika, onda šema segmenata izgleda malo složenije.

Slika 165: Moguće šeme segmenata Prištine. Na prvoj slici najtamnijom bojom je označen stari centar grada, svetlijom je novi centar grada, još svetlijom su stari stambeni delovi grada, a najsvetlijom novi stambeni delovi grada. Druga slika prikazuje teritorijalni princip podele na segmente.

Međutim, nijedna od ovih šema ne zadovoljava u potpunosti razliku između karakteristika urbane morfologije u različitim delovima grada. Zato je napravljena šema podele na gradske segmente koja je obuhvatila većinu navedenih kriterijuma (u odeljku 2.2.1) i kojom se težilo da se grad podeli na najmanje jedinice morfološke homogenosti.

Ovakva šema sa većom sigurnošću prezentira karakteristike morfologije pojedinih delova grada i njigove međusobne razlike. Uprošćenije šeme, pogotovo prva na predhodnoj slici, omogućavaju da se sagledaju osnovne karakteristike urbane morfologije u opštem smislu.

Slika 166: Šema segmenata morfološki homogenih celina Prištine

Poslednja šema je osnova za izradu kataloga urbane morfologije segmenata, koji bi trebalo da prikaže osnovne karakteristike urbane morfologije svakog od njih.

Kataloška obrada segmenata treba da omogući njihove komparativne analize u različitim ravnima. To pre svega znači da se komparacija može vršiti na nivou grada po različitim karakteristikama segmenata onako kako su predstavljene u katalogu (po položaju, morfološkim oblicima izraženim u planu, prostronom sklopu, prema elementima, kao i komparativne analize među gradovima područja, sa mogućnošću da se porede i sa gradovima drugih područja slične morfologije.

4.7.4.2 Katalog segmenata grada

Segmenti Prištine biće predstavljeni u katalogu svojim karakterističnim primerima.

Za svaki od njih biće prikazan položaj u gradu na šemi segmenata. Time će biti uspostavljena i relacija između grada kao celine i segmenata grada.

Sami segmenti biće predstavljeni kratkim opisom, zatim planom ulica i planom izgrađenih struktura. Prostorni sklop biće prikazan odgovarajućim panoramama, a iz karakterističnih će biti izvedene i siluete segmenata.

Pored toga, za svaki od prikazanih segmenata biće prikazani i karakteristični elementi segmenta: ulice, trgovi i blokovi, prezentirani na odgovarajući način, a kao veza segmenata i elemenata grada.

4.7.4.2.1 Stari gradski centar

Stari centar Prištine predstavlja njeno najstarije jezgro oko koga se razvio grad. Ono i danas zauzima centralni položaj u gradu, ali je pomeren na sever (odnosno grad se razvio prema jugu). Nekada je u njegovom središtu bila nadaleko poznata pokrivena čaršija uz koju su se grupisale najznačajnije javne i verske građevine, a okolo su bile raspoređene tipične stambene mahale (čiji je deo ovde obuhvaćen). Danas je ovo područje značajno izmenjeno sa zadržanim pojedinačnim građevinama i manjim segmentima starog tkiva, nejasnih granica po obodu (kružni prsten na planu). U središte starog centra grada je kao "klin" prodro savremeni centar grada, najčešće brišući sve pred sobom, ili, u manjoj meri preplićući se sa starim strukturama i ostavljajući nam ostatke starina kao svedoke prohujalih vremena.

4.7.4.2.1.1 Položaj segmenta "Stari gradski centar"

Stari gradski centar se nalazio u centralnom delu Prištine, i u najstarijim vremenima, a to je ostao i danas.

Slika 167: Položaj starog centra Prištine na šemi segmenata grada.

4.7.4.2.1.2 Plan segmenta "Stari gradski centar"

Slika 168: Stari centar Prištine: plan mreže ulica u razmeri 1:20000 i plan izgrađenih struktura u razmeri 1 : 10000.

Ulična mreža starog gradskog centra je u velikoj meri zadržala svoje krivolinijske, nepravilne trase ulica. One su relativno uske, sa mnoštvom slepih ulica "ćor-sokaka". Izdvajaju se rekonstruisane ulice koje seku ovaj segment i opterećene su javnim gradskim saobraćajem, kao i Veluška ulica kroz koju je prolazila reka Veluška (u međuvremenu je kanalisana), te je dobila veću širinu od okolnih. Ovakva mreža ulica formira nepravilne blokove neujednačenih dimenzija, a trgovi u ovom segmentu se vezuju za definisanje trga u okviru starog balkanskog grada: kao mesta okupljanja.

Izgrađene strukture u ovom delu grada su velikoj meri očuvane, pogotovo što veći deo ovog segmenta spada u područje zaštite graditeljskog nasleđa. Međutim, i pored toga ovo područje je u velikoj meri rekonstruisano, tako da (pogotova van područja zaštite) dolazi do velikih promena u izgrađenim strukturama grada: kuće menjaju svoj oblik, veličinu i lik. Danas se, umesto tradicionalne kuće "orijentalnog tipa", na ovom području sve više grade savremene višespratnice, te sa njima menjaju i oblik, karakter i ambijentalne vrednosti celog segmenta. One utiču na morfologiju ulice: sve više se grade na regulacionoj liniji, sa lokalima u prizemlju: transformišu se i forma i proporcije ulice. Isto se dešava sa otvorenim prostorima (uslovno trgovima), jer se menjaju karakter i gustina zgrada oko njih, kao i sa blokovima koji postaju gušći u unutrašnjosti i sve zatvoreniji prema ulici, ali ne visokim zidovima, nego objektima.

4.7.4.2.1.3 Prostorni sklop segmenta "Stari gradski centar"

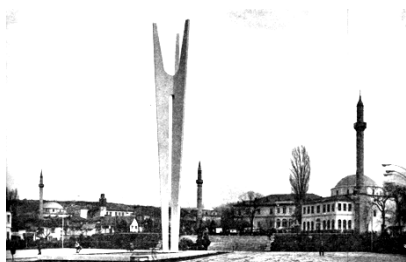
Stari gradski centar se oformio između dve reke, na ravnom terenu sa malo izdignutim platoom na kome su izgrađeni glavni centralni objekti stare Prištine. Okolna struktura je imala karakter tzv. "sitnog zrna"; rasutog u mahalama, a u nizovima u čaršiji. Visina ovih objekata je bila prizemna ili jednospratna, sa dominantnim vertikalama javnih (Sahat-kula, Ućumat, škole i hamam) i verskih objekata (džamije); što se održalo do danas; naravno kada se posmatra odvojeno od novog centra u neposrednom susedstvu, kao što smo i ovde pokušali.

Slika 169: Deo panorame starog centra sa ostacima stare čaršije: glavne gradske džamije, Gradski muzej (u zgradi nekadašnjeg Ućumata), i delovi stare čaršije napred, a iza i desno stambeni delovi ispod gradskog parka. Panorama se ogleda ujednačenošću visine i strukture stambenog dela i istaknutim javnim objektima sa izraženim vertikalama minareta i kojima pariraju visoke topole.

Slika 170: Silueta starog centra Prištine, tri bliske džamije kao orijentir u nekada niskoj okolnoj strukturi se izdvajaju svojim kupolama i vitkim minaretima, pogled sa juga.

Slika 171: Silueta istog dela sa zapada (spomenik je isključen): nazire se i Sahat-kula, i stablo topole.

4.7.4.2.1.4 Elementi segmenta "Stari gradski centar"

Slika 172: Karakteristične glavne ulice starog centra Prištine; sa značajnim javnim i stambenim objektima. One se odlikuju bogatstvom sekvci, akcentiranih karakterističnim kućama ili vertikalama.

Slika 173: Karakteristične stambene ulice na ravnom i na strmom terenu. I kod njih su naglašeni prostorni akcenti u vidu vertikala u osovini ulice, što je omogućeno njihovom krivudavom trasom.

Slika 174: Karakteristični blokovi starog centra Prištine, odlikuju se svojom nepravilnošću, neujednačenošću veličina, nepravilnim rasporedom objekata unutar bloka i ovojnicom prema ulici koju formiraju naizmenično kuće) i visoki ogradni zidovi (ređe u nizu jedna spojena sa drugom).

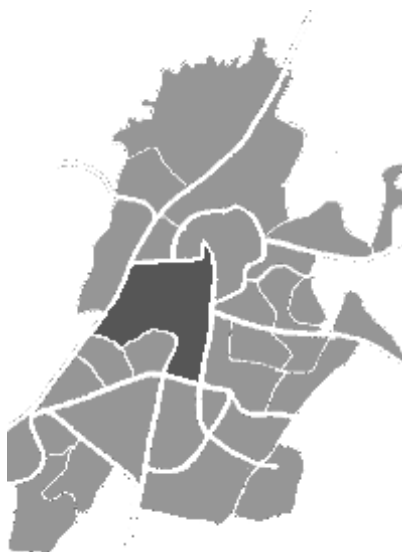

Slika 175: Trgovi starog dela Prištine: Trg četiri lule, kuda je prolazila Veluška, sa mostom preko nje i česmom sa 4 lule, danas izmenjen; mali trg kod nekadašnjeg Arhiva grada, malo uvučeno mesto u gustom spletu uskih ulica, izgrađen sa tri strane, sa četvrte je ulica; i Trg ispred zgrade Muzeja (neka-da Divizije, pre toga Ućumata), sa malim skverom i Čarši-džamijom (još stoji tabla Trg Republike).

4.7.4.2.2 Novi centar grada

Novi centar grada razvijao se sukcesivno posle drugog svetskog rata do danas. Njegov razvoj je započet na mestu stare čaršije (koja je devastirana od početka 30-ih godina nadalje), gde su napravljene zgrade Opštine, Izvršnog veća i PTT-a, da bi se ulicom Vidovdanskom (bivša M.Tita) širio prema jugu linijski, pa u dubinu, te postepeno zahvatio današnju površinu.²⁰² Pored opšteg centra sa upravno-administrativnim zgradama, on u svom sklopu ima i specijalizovane centre: univerzitetski, sportsko-rekreativni, zdravstveni, trgovački, hotelsko-ugostiteljski i ostale. On sadrži i stambene delove: od onih zaostalih iz prošlih vremena, do najsavremenijih.

4.7.4.2.2.1 Položaj segmenta "Novi centar grada"

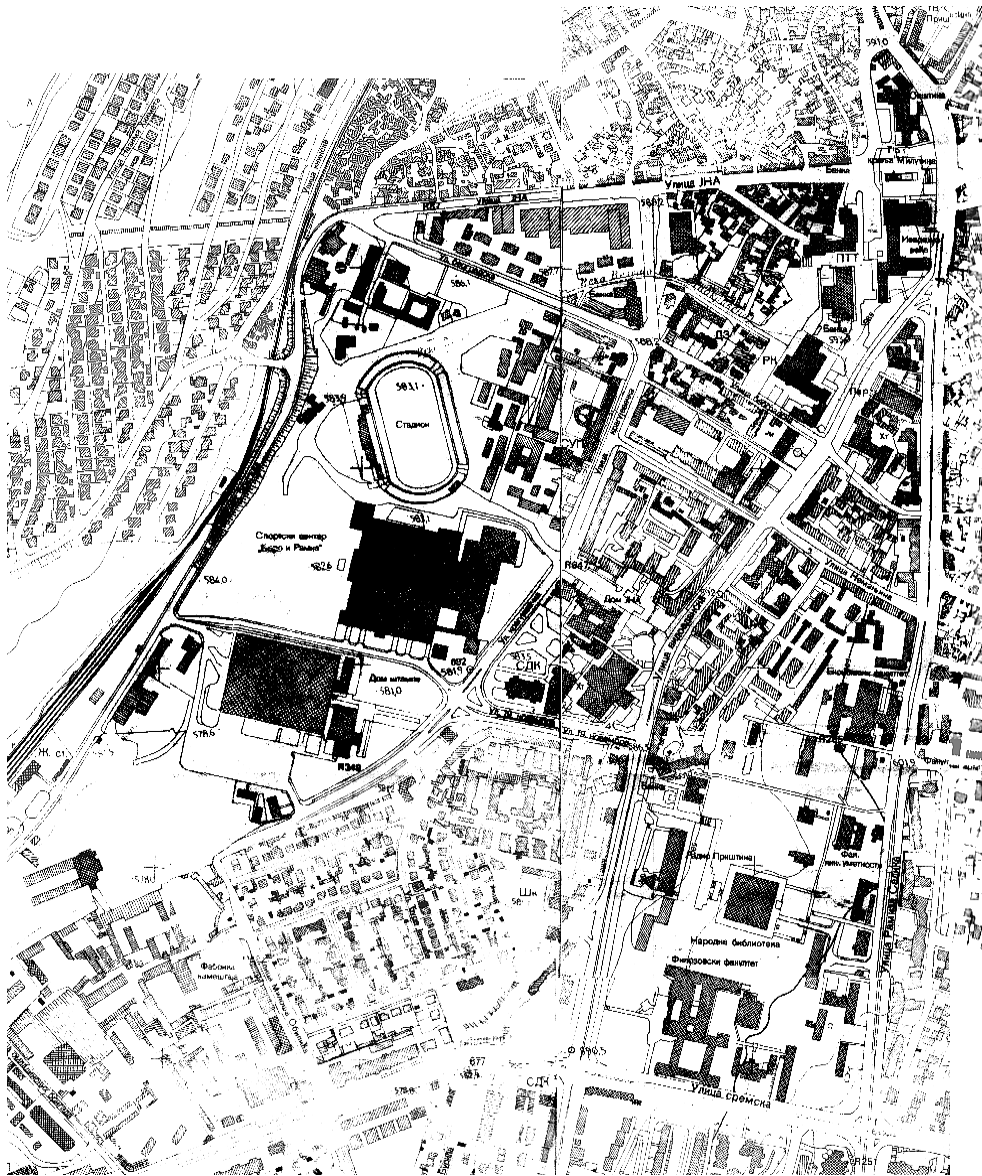

Slika 176: Položaj novog gradskog centra na karti segmenata Prištine.

4.7.4.2.2.2 Plan segmenta "Novi centar grada"

Mreža ulica novog centra Prištine, nasledila je staru urbanu matricu i prilagodila je svojim potrebama tako što je zadržala osnovne pravce, ispravila ih i regulisala, a isuviše bliske ulice stare čaršije eliminisala, čime su neki blokovi ukрупnjeni za nove namene, i dobili unutrašnje pristupne ulice (što je modernija verzija "ćor-sokaka"). Budući da su ulice zadržale neke radijalne pravce, javljaju se trougaoni i trapezni blokovi, pored standardnih pravougaonih (ili bliskih njima) od kojih su neki vrlo sitni; jer se segment karakteriše izuzetno krupnim blokovima, sa složenom unutrašnjom strukturom. Ovakva struktura ulica zahtevala je mnoštvo pešačkih pravaca i staza radi lakšeg kretanja u blokovima i okruženju, što je naglašeno i omogućeno otvorenim sistemom izgradnje.

²⁰² Više o razvoju starog gradskog centra u: Borislav Stojkov, "Odrednice održivog urbanog razvoja Prištine", str. 9-49, posebno 29 i 38-40.

Slika 177: Plan mreže ulica u razmeri 1:20000 i plan izgrađenih struktura u razmeri 1:10000.

Izgrađene strukture su uglavnom "krupnog zrna", čak vrlo krupnog, a u kontaktu sa starim centrom izmešane sa strukturama "sitnog urbanog zrna". Raspoređene su po celoj površini segmenta, grupišući se na pojedinim lokacijama. Kolektivno stanovanje je uglavnom u nizovima, duž regulacionih linija ulica, formirajući nekoliko zatvorenih blokova. Ostali blokovi su mešoviti (i po nameni i po otvorenosti: poluotvoreni, poluzatvoreni), a blokovi specijalizovanih centara su uglavnom potpuno otvoreni ili u vidu jedinstvenog objekta izraženih dimenzija.

4.7.4.2.2.3 Prostorni sklop segmenta "Novi centar grada"

Prostorne strukture "krupnog urbanog zrna" mogu se generalno razvrstati u dve kategorije. Veličinom (krupnoćom) se izdvajaju Gradski stadion, centar "Boro i Ramiz" i Dom štampe, zatim Narodna i univerzitetska biblioteka, kompleks fakulteta, i ostali; koji su relativno niski u odnosu na svoje dve ostale dimenzije. U drugu grupu spadaju objekti sa izrazitom visinom (u odnosu na veličinu osnove): od Grand hotela, preko upravnih zgrada banaka, Radio-Prištine, upravne zgrade Doma štampe do stambenih solitera. Njihov prostorni raspored u ovom segmentu predstavlja osnovne akcente u panorami Prištine. Pored toga, oni daju dinamičnost siluetama segmenta, tj. grada.

Slika 178: Panorama novog centra Prištine, avionski snimak iz 1980. godine, skup prostorno najizražajnijih elemenata grada, dominacija urbane morfologije u odnosu na prirodnu.

Slika 179: Panorama dela novog centra snimljena 1998. godine sa Doma štampe, sa novijim objektima.

Ovakav prostorni sklop novog centra grada ogleda se u dinamičnim i razigranim siluetama, u zavisnosti od tačke posmatranja.

Slika 180: Silueta novog centra Prištine posmatrana sa istoka: smenjuju se bliski i udaljeni objekti sa svojim karakterističnim formama: u prvom planu Narodna i univerzitetska biblioteka.

Slika 181: Deo siluete novog gradskog centra posmatranog za juga, u prvom planu je Grand-hotel.

Slika 182: Deo siluete novog gradskog centra sa upravno-administrativnim objektima i spomenikom na Trgu Kralja Milutina (bivši Bratstva i jedinstva) kao visinskom dominantom.

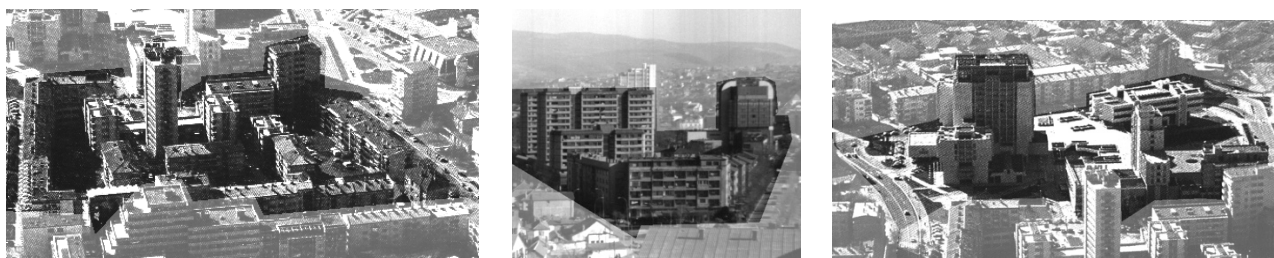
4.7.4.2.2.4 Elementi segmenta "Novi gradski centar"

Slika 183: Glavne ulice novog gradskog centra, karakterišu se širokim poprečnim profilom, strogom regulacijom i prisustvom višespratnih objekata: javnih i sa trgovinama; obogaćene drvoredima.

Slika 184: Sporedene ulice novog gradskog centra: imaju slične karakteristike kao i glavne, ali su užih poprečnih profila, sa manje javnih sadržaja, slabije opremljene i zagušene parkiranjem.

Slika 185: Karakteristični blokovi novog gradskog centra: zatvoreni blok sa ivičnom i dvorišnom izgradnjom; trouglasti blok stambeno - poslovnog karaktera i blok javnih zgrada: najviši je Grand - hotel, zatun Dom JA i Služba prihoda svi povezani platoom u dva nivoa (vidi se gornji)

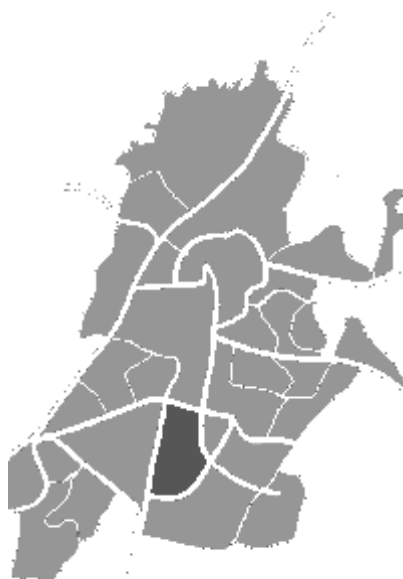

Slika 186: Trgovi novog gradskog centra: Trg Kralja Milutina, sa spomenikom (nekada je bilo i vodeno ogledalo) u svom centru, trg pored Grand hotela sa zrakastim pristupnim stazama i Trg Republike sa grupom zelenila u svom centru i denivelacijom odvojenim prometnim i mirnim delom.

4.7.4.2.3 Naselje Ulpijana

Naselje Ulpijana je prvo savremeno naselja u Prištini koje je izgrađeno kao jedinstvena celina uglavnom kolektivnog stanovanja, sa predviđenim svim pratećim sadržajima. Projektovano je 1964. godine, izgrađeno u drugoj polovini 60-ih godina, sa mnogo dopuna i izmena do današnjih dana, ali i dalje u izgradnji; ipak, može se reći da u osnovnim crtama odražava originalno rešenje.

4.7.4.2.3.1 Položaj naselja Ulpijana

Slika 187: Položaj Ulpijane u odnosu na grad kao celinu

4.7.4.2.3.2 Plan naselja Ulpijana

Naselje Ulpijana okruženo je jakim saobraćajnicama i jasno se izdvaja u slici grada. Nalazi se na pokrenutom terenu. Zbog toga, a i zbog sprečavanja tranzitnih kretanja, ulice u naselju su projektovane tako da prate šestougona modularnu mrežu, te imaju mnoga skretanja. U naselju postoji dosta pristupnih ulica koje su u obliku slepih ulica. Ovakva mreža ulica formira blokove nepravilnog oblika, ekstremnih dimenzija: od najmanjih (par objekata), do jako velikih (blok sa soliterima, parkom i pijacom).

Izgrađene strukture u Ulpijani su uglavnom u više oblika: individualne stambene kuće, koja su grupisane u nizove - linijske strukture; kolektivne stambene lamele, takođe grupisane u nizove (linijske strukture), koji prate oblik ulice; stambene kule, raspoređene kao tačke (oko centra) i objekti javne namene, kao pojedinačni elementi slobodno postavljani u naselju.

Blokovi sa ivičnom izgradnjom su poluotvoreni, dok je blok sa soliterima, kao i blokovi sa javnim objektima (školom, dečijim vrtićima, snabevačkim sadržajima i slično) otvorene strukture.

Slika 188: Plan naselja Ulpijana: plan mreže ulica u razmeri 1:20000 i plan izgrađenih struktura u razmeri 1:10000.

4.7.4.2.3.3 Prostorni sklop naselja Ulpijana

Slika 189: Panorama naselja Ulpijana: ono se izdvaja kao jasno izražena figura u strukturi grada, pogled sa brda Dragodan, severozapadno od naselja.

Morfologija terena na kome je izgrađena Ulpijana je brežuljkasta, a urbana morfologija potencira pokrenutost terena. Grupa solitera locirana je na najvišoj koti, a nizovi lamela je okružuju sa južne i zapadne strane i terasasto se spuštaju po izohipsama. Ovakav prostorni raspored objekata naglašen je njihovom jednostavnom formom bez obeležja, sa jednostavnim završecima blago nagnutih ili ravnih krovova.

Slika 190: Pogled na naselje sa zapadne strane, linije blokova prate izohipse terena (osvetljeni su delovi drugih naselja) - urbana morfologija potencira prirodnu.

Silujete naselja se jasno ocrtavaju prema nebu, pogotovo tri dominantne kule kao kompozicioni akcenti ispod kojih se blago spuštaju ostale strukture naselja. Detalj sa strmim krovom je zvonik Katoličke crkve koja se nalazi u unutrašnjosti naselja i okružena je relativno visokim objektima, te se izvan naselja skoro i da ne uočava.

Slika 191: Silueta naselja Ulpijana gledano sa severozapadne strane - naglašene vertikalne solitera i nizovi koji se paralelno i koso spuštaju niz padinu prateći teren.

Slika 192: Pogled i silueta Ulpijane gledano sa južne strane - zbog male udaljenosti "zid" od lamela zaklanja sve ostale nizove, vide se samo vertikalne solitera i zvonik katoličke crkve (levo).

4.7.4.2.3.4 Elementi naselja Ulpijana

Slika 193: Karakteristične ulice u Ulpijani: pravolinijska, dvostrano izgrađena, pod uglom (zgrade se nalaze samo sa jedne strane, i na kosom terenu - levo je škola, a desno niz individualnih kuća.

Slika 194: Karakteristični blokovi Ulpijane: ugaona skretanja lamela, i jednostavne forme objekata; prvi blok sa kolektivnim stanovanjem i dečijim obdaništem u sredini; drugi sa osnovnom školom, individualnim kućama i Katoličkom crkvom; i treći sa kolektivnim stanovanjem različitih visina.

Slika 195: Trg Jurija Gagarina: oko partera u obliku kruga ravnomerno su raspoređena tri solitera i dva završetka nizova lamela - trg je potpuno otvoren. Avionski snimak i izgled trga sa kružnom ulicom i sa ozelenjenim središtem u čijem centru je fontana okružna kandelabrima.

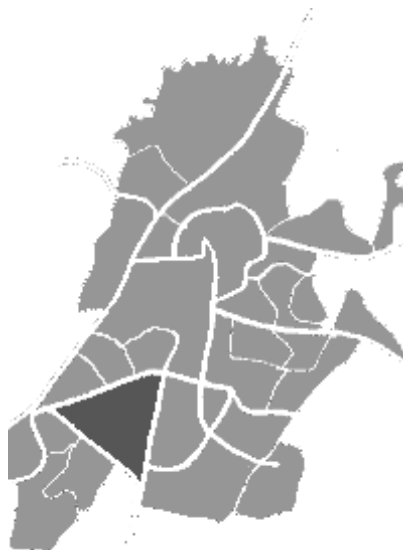
4.7.4.2.4 Naselje Dardanija

Naselje Dardanija je naselje projektovano 70-ih, a izgrađeno 80-ih godina ovog veka.²⁰³ Ovo naselje se karakteriše kolektivnim stanovanjem, mada ima i malo individualnog (planski koncipiranog istovremeno sa kolektivnim) i bogatstvom pratećih sadržaja: od školskih i dečjih ustanova, zdravstvenih objekata do raznovrsnih trgovačkih i zanatsko-ugostiteljskih sadržaja. Naselje je, u celini, izvedeno prema originalnom urbanističkom projektu, ali je do danas je napravljeno više njegovih izmena i dopuna.²⁰⁴

²⁰³ Džemila Beganović, *Kritička valorizacija mesne zajednice Dardanija u Prištini*.

²⁰⁴ Beganović, "Iskustva u ...", str. 38.

4.7.4.2.4.1 Položaj naselja Dardanija

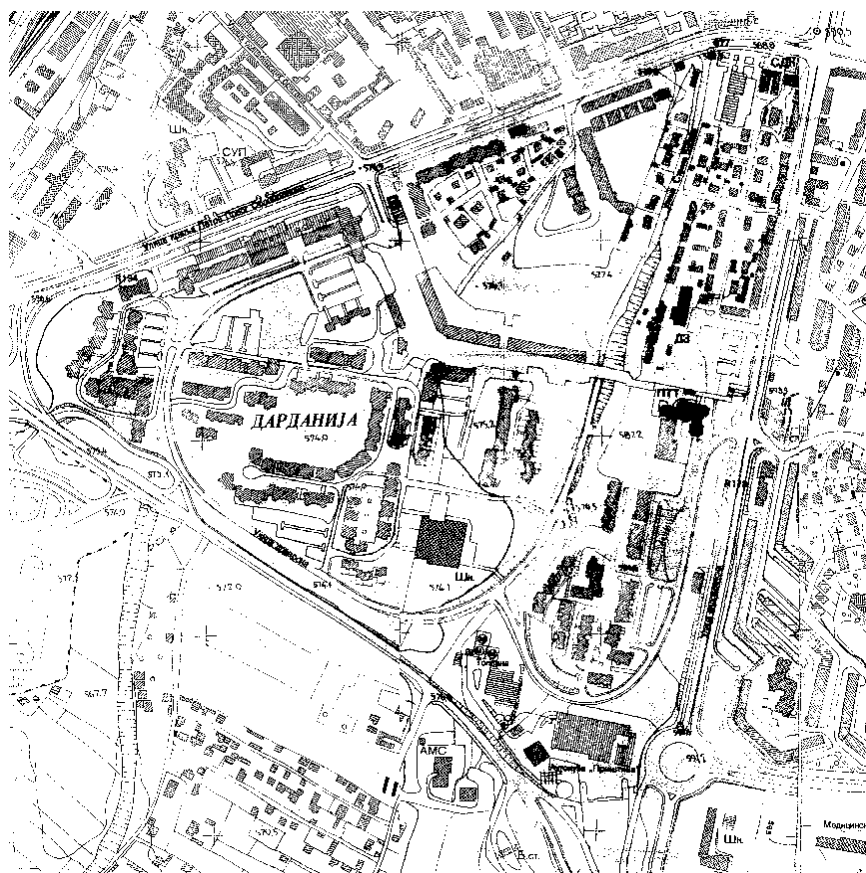
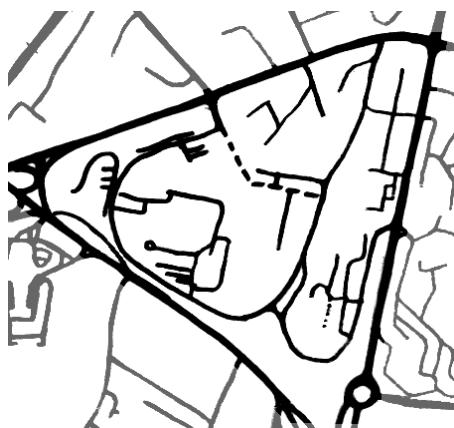

Slika 196: Položaj Dardanije u odnosu na grad kao celinu.

4.7.4.2.4.2 Plan naselja Dardanija

Naselje Dardanija je uokvireno trouglom glavnih gradskih magistrala sa dve strane i jadranske magistrale sa treće (jugozapadne). Zbog toga sa te strane nema uključenja u naselje. Unutrašnje ulice naselja su sabirne i pristupne. Sabirne ulice prolaze obodnim delom naselja svojim zakrivljenim trasama. Pristupne ulice su kratke, pravilnije, i završavaju se na parkinzima, ulazima u zajedničke garaže ili su slepe. Svojim sastavom se izdvaja ulica koja prolazi kroz centar naselja: u svom sastavu ima više nezavisnim pešačkih tokova (u dva nivoa), natkrivena je i ima specifičnu morfologiju. Veliki značaj imaju pešački tokovi i mnogobrojni platoi između zgrada (iznad zajedničkih garaža). Blokovi Dardanije nisu klasični, okruženi ulicama, već ih čine grupacije zgrada organizovane oko pristupnih ulica, sa kojima često čine fizičku celinu, jer su spojene zajedničkim garažama i pešačkim trgovima.

Izgrađene strukture prate dve gradske magistrale i grupisane su linijski duž pristupnih ulica sa obe strane, kontinuirano sa manjim prekidima. Nizovi su najčešće pravolinijski i paralelni, mada ima više objekata (i ulica) koje menjaju pravac. U nizove su poredane i individualne kuće, kao i trgovačko - poslovni sadržaji duž glavnih magistrala. U centralnom delu naselja izgrađene strukture su usmerene prema centralnom motivu naselja: objektu takozvane "Kičme" sa svojim bogato rešenim pešačkim platoom, kod koje je posebno oblikovno akcentovan centralni deo gde se ukrštaju tri glavna pešačka pravca (upravna na središta obodnih ulica naselja). Tačkaste strukture su objekti zaostali iz ranijih perioda (predviđeni za rušenje) i krupniji objekti u naselju nestambene namene (škole, poslovni objekti).

Slika 197: Plan naselja Dardanija: plan mreže ulica u razmeri 1:20000 i plan izgrađenih struktura u razmeri 1:10000.

4.7.4.2.4.3 Prostorni sklop naselja Dardanija

Naselje Dardanija se karakteriše jako visokim objektima koji se smenjuju sa nižim naizmenično. Ipak, najviši objekti su u središtu naselja, u sastavu tzv. Kičme -objekta koji svojim položajem, formom i ulogom (glavna razvnovrsna kretanja kroz naselje) to i jeste: okosnica naselja u pravom smislu.

Naselje se većim delom nalazi na ravnom terenu, najnižem u gradu, sa blagim usponom prema istoku. Ovim usponom dominiraju paralelni nizovi, terasasti objekti, a na vrhu su jako visoki objekti. Iz ovakvog prostornog sklopa proizilaze dinamične siluete ovog naselja. Škola se ističe svojom površinom i relativno je niska; a poslovni objekti svojim

specifičnim oblikovanjem. U sklopu naselja se nalazi i toplana (u južnom izdvojenom delu) čiji dimnjak dominira naseljem (i šire).

Blokovi Dardanije su organizovani oko delova ulice, često izdignutog platoa (ispod kojih su garaže), koji sa objektima sa obe strane čine jedinstvene građevniske objekte; kod kojih je, po pravilu, niz sa jedne strane viši od niza sa druge strane ulice (kombinovani su jako visoki nizovi sa onima srednje visine ili nizovi srednje visine sa niskim nizovima). Takvi blokovi se u naselju čine celine koje se razlikuju detaljima svog oblikovanja (boje, teksture, krovovi i slično). Naselje je prvobitno projektovano tako da objekti imaju ravne krovove, ali je u međuvremenu (80-ih) doneta odluka da svi krovovi u gradu moraju biti kosi; te su objekti, koji su kasnije izgrađeni, ili u međuvremenu rekonstruisani, dobili kose krovove.

Slika 198: Panorama naselja Dardanija sa istočne strane (fotomontaža). Ističu se dugi nizovi visokih objekata čiji glavni smerovi vode ka centru naselja sa glavnim pešačkim platoom tzv. Kičme. U prvom planu (napred u sredini) nalazi se objekat PTT, a iza su stambeni objekti. Snimak iz 1997. godine.

Slika 199: Detalj panorame sa gornje slike, snimljen sa objekta PTT 1988. godine. Objekat "Kičme" sa svojim pešačkim platoom je desno, u sredini se smenjuju nizovi različitih visina (ovi iz prvog plana su u međuvremenu rekonstruisani i dobili su kose krovove), a sasvim levo je osnovna škola.

Slika 200: Pogled na naselje Dardanija sa severozapadne strane, napred su visoki objekti Kupusišta (desno, tamni) a levo se vide naselja Sunčani breg i Ulpijana na višim kotama.

Slika 201: Panorama naselja Dardanija: karakteristično je smenjivanje visina objekata u naselju (koja opada ka zapadu), a celim naseljem dominira dimnjak toplane. Snimak sa juga sa brda Veternik. Prizkaz pretvaranja panorame u siluetu (sa eliminacijom urbanih elemenata iz drugih delova grada).

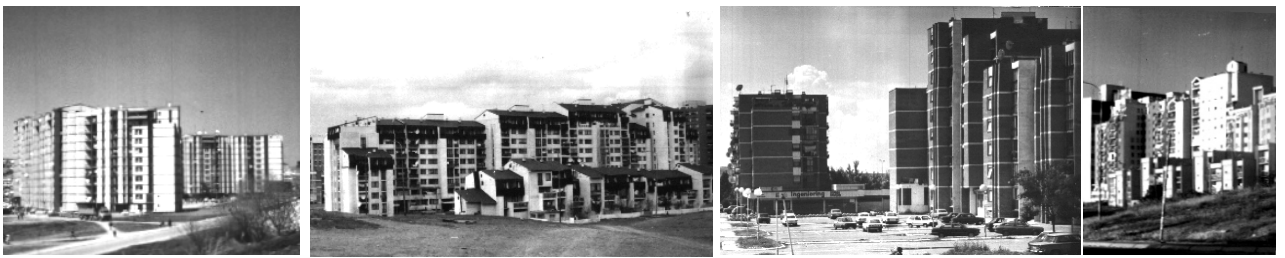

Slika 202: Silueta naselja Ulpijana gledano sa jugozapadne strane, sa gradske autobuske stanice - visine objekata se smenjuju u prostoru, a dimnjak toplane je izdvojen od naselja.

4.7.4.2.4.4 Elementi naselja Dardanija

Slika 203: Ulice Dardanije: sabirne obilaznice (prva dva primera) objekti su udaljeni od njih, ulica sa koje se pristupa parkinzima, i jedan od pasaža (kojim prolazi sabirna ulica).

Slika 204: Ulična mreža je tako organizovana da ne formira klasične blokove; u Dardaniji oni su u vidu jedinstveno oblikovanih građevina oko pristupnih ulica (plato između se vidi kod trećeg primera).

Slika 205: Plato "Kičme" - u vidu izduženog trga, tj. trga - ulice: po svojoj ulozi i po svom oblikovanju.

Slika 206: Pešački platoi - trgovci: izdignuti za jednu ili pola etaže od tla, izgrađeni sa dve strane, prema njima su snabdevački ili zanatski lokali i ulazi u zgrade, a ispod njih su smeštene grupne garaže.

4.7.4.3 Tipologija segmenata Prištine

Kroz podelu Prištine na segmente i odabir reprezentativnih primeraka segmenata za dalju analizu, je na neki način tretirano i pitanje tipologije segmenata Prištine. Naime, prva proba podele grada na segmente u stvari predstavlja i najosnovniju tipologiju segmenata prema dva osnovna kriterijuma (funkcionalni i hronološki), te su njihovom osnovnom podelom na segmente centralnih i stambenih funkcija; kao i na one nastale ranije (tradicionalne) i one iz najnovijeg perioda razvoja grada (savremene) uspostavlja osnovna tipologija segmenata Prištine:

- stari gradski centar (čaršija) i stara stambena naselja (mahale ili njihovi delovi) nisu posmatrani kao odvojeni tipovi, jer su prvo prostorno povezani, a ni jedno od njih nije sačuvano u svojoj celovitosti, već je u velikoj meri rekonstruisano,
- novi gradski centar i
- nova stambena naselja.

Ovakva podela, međutim, daljom razradom i uključivanjem ostalih kriterijuma za definisanje segmenata, posebno kriterijuma koji se odnose na morfološku homogenost segmenata, a koji u sebi uključuju i hronološki i funkcionalni kriterijum, daju osnove za definisanje podtipova ovih glavnih tipova segmenata. Ovo se posebno odnosi na stambena naselja u gradu koja su vrlo raznovrsne morfologije. Za definisanje podtipova po različitim kriterijumima bilo bi potrebno proučavanje svih segmenata Prištine.

4.7.5 Urbani elementi Prištine

Osnovna ideja je da se urbani elementi grada predstave u svojoj raznovrsnosti jer, ma koliko oni slični bili, ne postoje dva identična. Analiza njihovih morfologija je osnova za prepoznavanje njihovih osnovnih karakteristika i odabir adekvatnih kriterijuma za njihovu tipologiju u okviru posmatranih gradova. Reprezentativni primeri tipova urbanih elemenata u gradovima već su predstavljeni u okviru predstavljanja segmenata, ali nisu detaljnije posmatrani.

U okviru analize urbanih elemenata Prištine, biće detaljno proučene njihove osnovne morfološke karakteristike, za svaki od njih pojedinačno; nezavisno od segmenata (mada će najviše biti prisutni baš primeri koji su već predstavljeni u segmentima).

Budući da će se analizirati ograničeni broj (ne mnogo velik) primera, na nivou grada, komparativnom analizom biće utvrđena osnovna tipologija urbanih elemenata Prištine: ulica, trgova i blokova, sa napomenom o mogućnostima njihove dalje tipologije.

4.7.5.1 Ulice Prištine

Prema spisku ulica (na planu grada) u Prištini postoji skoro 500 ulica. One se karakterišu različitom morfologijom, što se već moglo naslutiti iz analiza segmenta grada, gde su neke od njih prikazane svojim prostornim prikazom (fotografijom). Jedan broj ulica u

Prištini karakteriše se izrazitom dužinom, i prolaze ili tangiraju više različitih segmentima u pojedinim svojim delovima. One će biti predstavljene u svojoj celini.

U ovom prilogu, ulice će biti predstavljene najmanje sa dva priloga:

- planom ulice sa objektima uz nju, i
- prostornim prikazom: izometrijom, fotografijom(ama), i slično.

Iz plana ulice se sagledavaju sledeće njene karakteristike:

- osnovna geometrija ulice: njen položaj u odnosu na strane sveta, dužina i geometrijske karakteristike trase,
- sastavni elementi ulice i njena širina: broj kolovoznih traka, širina i struktura trotoara, prisustvo drvoreda, uređenih travnjaka ili cvetnjaka, i slično,
- međusobni odnos regulacione i građevinske linije,
- izgrađenost duž ulice: kontinuitet (sa ili bez prekida), i kvalitet (da li ga čine objekti ili ogradni zidovi).

Sa fotografija, kao svojevrsnog prikaza poprečnog preseka sa dubinskom perspektivom duž ulice, se dopunjuju informacije iz gornjeg pregleda:

- visina objekata duž ulice i njihov odnos prema njenoj širini (kao definisanje treće dimenzije ulice),
- oblikovanje i nizanje fasadnih platana (prema potrebi dopunski prilozi),
- oblikovanje i kvalitet vegetacije u ulici,
- popločanje ulice i obrada denivelacija (stepeništa, podzidi i slično),
- prisustvo i oblikovanje urbanog mobilijara, signalizacije i obaveštavanja.

Prema potrebama i mogućnostima, ove informacije biće dopunjene i fotografijama ili skicama prostornog sklopa posmatranih ulica i potrebnim komentarima.

4.7.5.1.1 Katalog ulica Prištine

Katalog ulica Prištine biće tako formiran da u njemu budu predstavljene ulice različitih morfoloških karakteristika:

- u odnosu na položaj u gradu,
- u odnosu na period nastanka,
- u odnosu na sadržaje ulice,
- u odnosu na oblikovanje: osnovnu geometriju ulice (podužnu i poprečnu), kontinuitet izgrađenosti, oblikovanje fasada i partera, ozelenjavanje i urbani mobilijar.

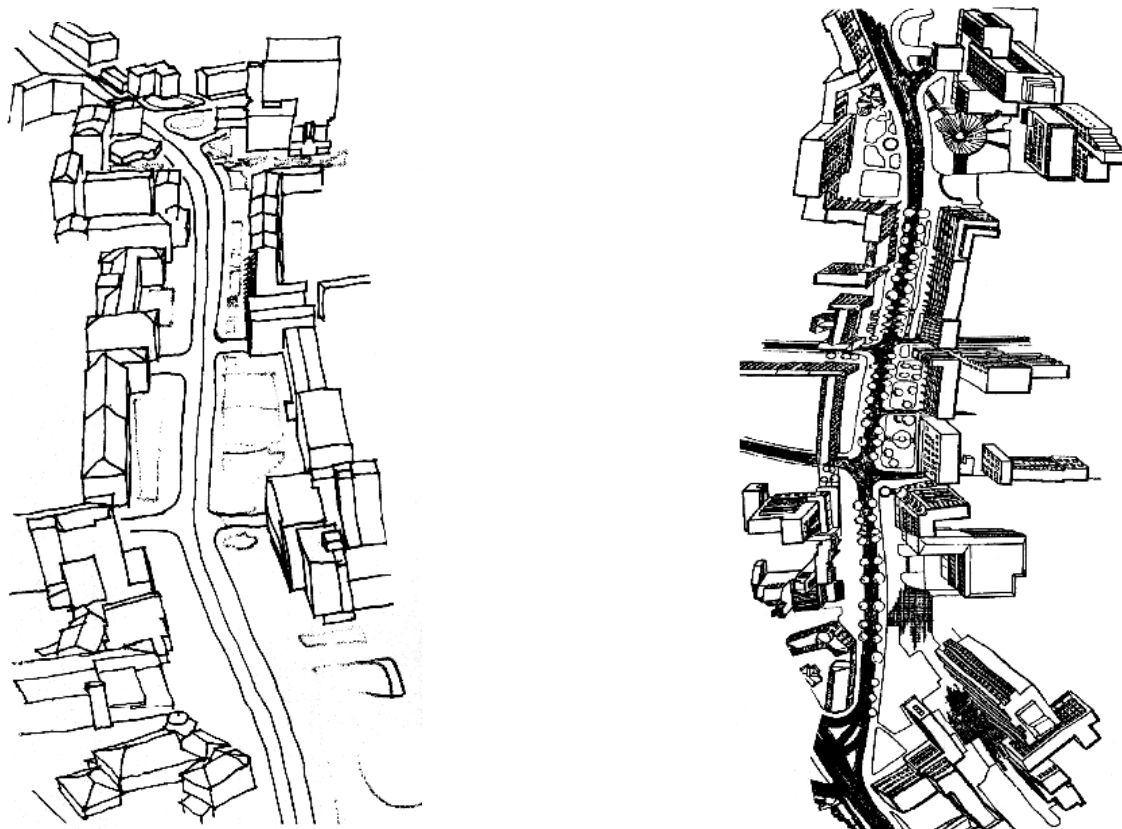
Ulice Prištine će biti predstavljene svojim karakterističnim primerima.

4.7.5.1.1.1 Vidovdanska ulica

Slika 207: Vidovdanska ulica: plan (1:10000), poprečni presecci sa izgledima, detalji i prostorni sklop. Karakteriše se velikom dužinom, slobodno postavljenom trasom sa nizom skretanja, gde dolaze do izražaja atraktivni objekti na trasi. Duž trase se smenjuju raznoliki segmenti - od kontinualno izgrađenog dela sa obostranim travnjacima i drvodredima, do potpuno slobodnog u svom južnom delu.

Kao glavna gradska ulica, Vidovdanska ulica duž svoje trase sadrži najatraktivnije objekte Prištine: od administrativnih, preko kulturnih do trgovačko-ugostiteljskih i stambenih. Izgrađivana je od oslobođenja do danas, te u njoj sem bivšeg hotela "Union" sve zgrade potiču iz posleratnog perioda, sa specifičnim odlikama decenija kada su izgrađivane.

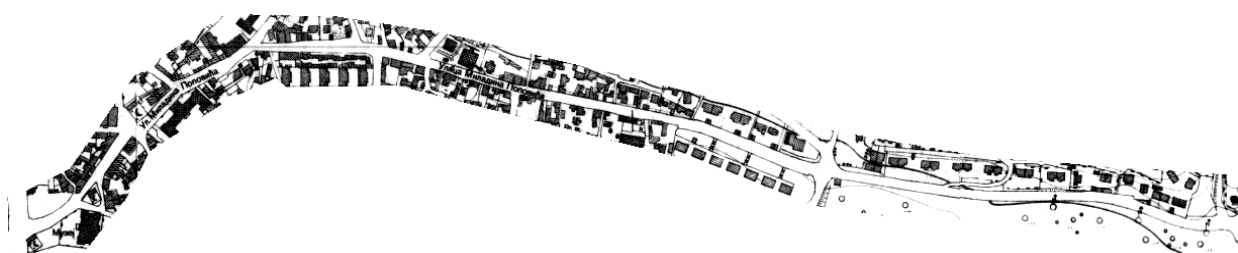

Slika 208: Dva načina prikazivanja prostornog sklopa ulice: perspektivne skice segmenta ulice od Izvršnog veća do Grand - hotela, pogled sa severa prema jugu. Na prvoj se bolje ogleda odnos masa, dok su na drugoj vernije prikazani detalji: objekata uz ulicu, kao i oblikovanje ulice: popločanje itd.

Duž svoje trase ima različite dimenzije i preseke: u severnom delu samo sa dve trake, i dodatnim travnjacima sa obe strane, i kontinuiranim frontovima koji meandriraju formirajući različite poprečne preseke; dok u južnom sa više traka, razdelnim ostrvom, ali jednostavnim trotoarom i relativno jednostavnim frontovima: monotonom stambenom izgradnjom ili celim neizgrađenim delovima ispred javnih objekata (fakulteta). Izgradnja je uglavnom srednje visine, 3-4 etaže, ali se duž trase javljaju i objekti većih visina, kao svojevrsni prostorni akcenti. Blaga skretanja trase ulice naglašavaju te akcente koji se javljaju u osovini ulice, formirajući kraće prave delove sa svojevrsnim identitetom: od Izvršnog veća i banke na severu pa redom do pozorišta, Grand-hotela i Filozofskog fakulteta do kružnog toka na jugu. Svojim oblikovanjem, sadržajima i ambijentalnim vrednostima je najbogatiji potez od Izvršnog veća do Grand-hotela, to jest od Trga Kralja Milutina do Trga Republike koji je ovde ilustrovan i dvema prostornim skicama.

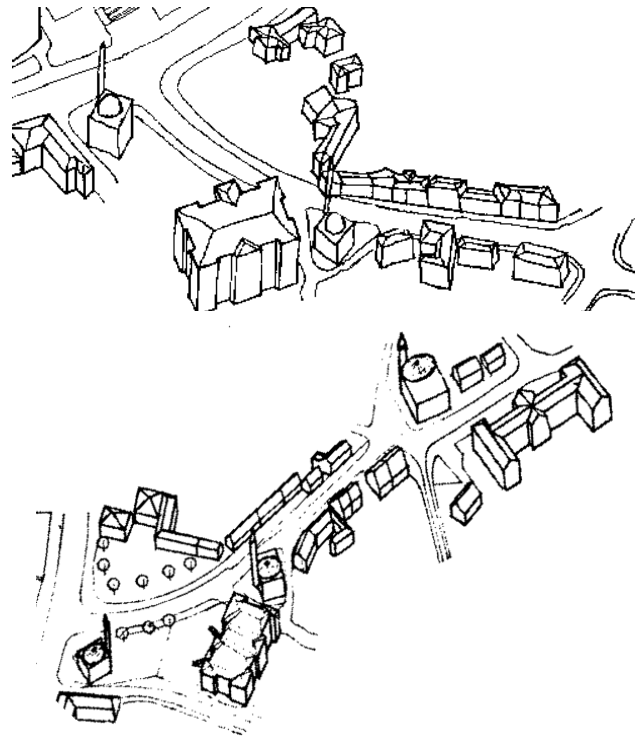
4.7.5.1.1.2 Ulica Miladina Popovića

Ulica Miladina Popovića počinje u jezgru grada, upravno na Trg Kralja Milutina, a završava se na periferiji grada, pruža se u pravcu zapad - istok. Njen deo uz centar predstavlja nekadašnji centar grada (označen Čarši džamijom, kao glavnom gradskom džamijom), a u njoj se nalaze najznačajniji objekti stare Prištine: Muzej (nekadašnji turski Ućumat), tri glavne gradske džamije na kratkom rastojanju, Hamam, Sahat-kula, zatim Gimnazija i Saobraćajno-građevniska škola, a malo dalje (u bočnoj ulici) i pravoslavna crkva. Većina kuća uz nju je jako stara, neke od njih su reprezentativni primerci stambene arhitekture (u jednoj je Gradski zavod za zaštitu spomenika kulture), ali ima i novih gradskih blokova kolektivnog stanovanja (iz ranijeg perioda, sa visinom do dva sprata), i novijih rekonstrukcija u savremenom duhu (i sa značajnim dimenzijama).

Slika 209: Ulica Miladina Popovića, zakrivljene trase, sa bogatstvom sekvenci, posebno u svojoj prvoj šestini gde su skoncentrisani najmarkantniji objekti u njoj, razmera 1:10000.

Ulica Miladina Popovića se karakteriše i podužnim usponom prema periferiji, koji je posebno izražen u njenoj srednjoj trećini. Periferni deo ulice (od raskrsnice) tangira gradsko šetalište Tauk-baštu. Jedan od stambenih blokova, sa ponavljanjem indentičnih objekata je zaklonjen kasnije izgrađenim zanatskim centrom, drugi je odvojen ozelenjenom škarpom, a treći je na koti iznad ulice, zaklonjen zelenilom.

Slika 210: Prostorni sklop početnog dela ulice Miladina Popovića, gde su koncentrisani najzanimljiviji objekti na trasi, međusobno povezani neutralnim objektima i visokim zidovima.

Slika 211: Prostorni sled raznolikih sekvenci u kretanju ulicom Miladina Popovića od centra ka periferiji. Promene pravca kretanja, smenjivanje načina izgrađenosti, istaknutih i "neutralnih" objekata, ravnih delova i uspona, kontinuiteta i prekida, ivične izgradnje i povlačenja, kao i načina ozelenjavanja ulice.

Za analizu prostornog sklopa ovakvih ulica sa bogatim sekvencama, bitnu ulogu ima i smer kretanja duž ulice. Ovaj efekat je posebno izražen kod ulica koje su na nagnutom

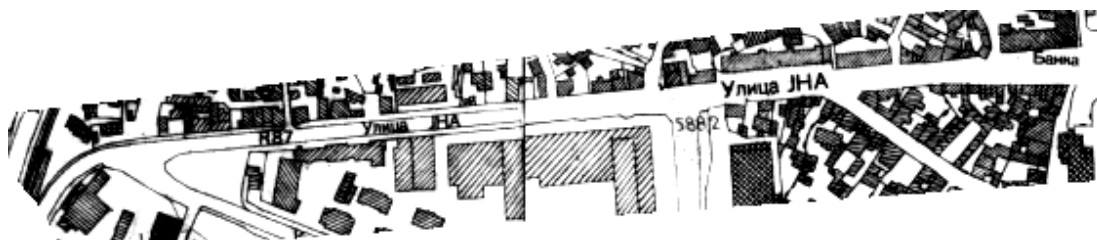
terenu (naglašena je razlika smera uz i niz). Naime, prostorni odnosi pojedinih grupacija objekata, posebno značajnih repera pružaju različite utiske i prostorne efekte u zavisnosti od smera (kretanja i) posmatranja.

Slika 212: Prostorne sekvence u ulici Miladina Popovića, kretanje od periferije prema centru. Sekvence su raznolike morfologije, kao odraz raznih vremena u kojima su nastajale. U samom centru, kao zaštićenoj zoni, zadržali su se i stambeni objekti, koji se postepeno transformišu (poslednja slika).

4.7.5.1.1.3 Ulica Kralja Milutina

Ulica Kralja Milutina (nekada JNA), jedna od najstarijih ulica Prištine, predstavlja nekadašnju glavnu ulicu, tzv. Divan-jol (šetalište), koja je povezivala gradsku čaršiju sa železničkom prugom. Karakteriše se tradicionalnom arhitekturom koja je u velikoj meri potisnuta u pozadinu izgradnjom savremenih stambenih višespratnica duž ulice u pojedinim njenim segmentima. Postoje, međutim, još uvek ostaci starih gradskih kuća orijentalnog tipa, zaklonjenih iza visokih zidova i okrenutih svojim intimnim dvorištima, kuća građanskog tipa koje su se gradile uz nju, okrenute prema ulici svojim reprezentativnim (mada skromnim) pročeljima, od kojih je većina u jako lošem stanju. Pored ili preko puta njih su savremene jednospratnice problematičnih estetskih kvaliteta, četvorospratnice iz šezdesetih i desetospratnice iz osamdesetih povezane savremenim dvoetažnim tržnim centrom.

Slika 213: Ulica Kralja Milutina, razmera 1:5000; od železničke pruge (istok) do Trga Kralja Milutina (zapad); jedna od najstarijih ulica u Prištini, u velikoj meri rekonstruisana u savremenom duhu.

Slika 214: Ulica Kralja Milutina: pogled prema trgu sa spomenikom i detalji različitih sekvenci na severnoj strani, približavanje trgu: preplitanje starog i novog na svakom koraku.

Slika 215: Ulica Kralja Milutina: detalji južne strane ulice: izgrađenost ulice, kontinuitet objekata - prizemlje i više etaže daju različite utiske, drvoredi lipa duž ulice, paralelan trotoar na višem nivou uz tržni centar; i stepenište uz Dragodan koje je vizuelo produžava; gledano iz istočnog pravca, sa trga.

4.7.5.1.1.4 Sutjeska ulica

Ulica u starom gradskom centru: izuzetno kratka, krivolinijske trase, na terenu u usponu, potpuno izgrađena sa obe strane: kućama i visokim ogradnim zidovima, do skoro kaldrmisana, bez trotoara, promenljive širine. U novije vreme su izgrađeni trostpratni objekti u ulici sa jednospratnim tradicionalnim kućama sa izbačenim spratom. Nekada je povezivala čaršiju i džamiju; a danas, iako se nalazi između dve vrlo prometne gradske ulice (Cara Dušana i Miladina Popovića), sačuvala je odlike tradicionalne arhitekture; s tim što su mnogi od njih danas u vrlo zapuštenom stanju.

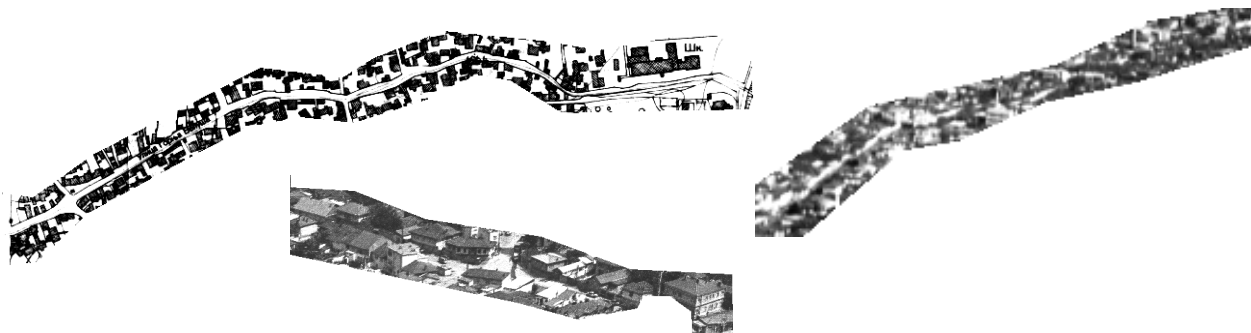
Slika 216: Sutjeska ulica, očuvana nekadašnja struktura i arhitektura, razmera 1:5000.

Slika 217: Sutjeska ulica: pogled iz ulice M. Popovića (prve dve slike) - kuća sa ispadom sprata je na ugoaonoj, naglašenoj poziciji; i pogled iz ulice Cara Dušana: ista kuća gledana odozdo.

4.7.5.1.1.5 Veluška ulica

Veluška ulica je jedna od najstarijih ulica u Prištini. Njen početak je u samom centru grada (nekadašnjoj čaršiji), a proteže se prema istoku do periferije grada, odn. do izletišta Tauk-bašta.

Slika 218: Veluška ulica, plan u razmeri 1:10000, prostorni sklop cele ulice posmatran iz pravca jugozapada i prostorni sklop zapadnog dela ulice posmatran sa severozapada.

Krivudave je trase, jer je bila oformljena uz tok rečice Veluše, koja je nekada prolazila kroz centralni deo grada; a sa obe strane reke neregulisanih obala postojali su uski pojasevi nepopločane ulice. Zbog toga, a i velikog nemara prema reci koja je pretila da postane otvoreni gradski kolektor, prema njoj su bile okrenute uglavnom zadnja kućna dvorišta sa slepim zidovima u kojima su bili samo otvori kapija. Bliže centru grada, i kuće (tradicionalne) su bile sve veće i lepše, više okrenute prema ulici, sa naglašenim ispustima nad njom.

Slika 219: Izgledi i poprečni presecci Veluške ulice: različite sekvence od njenog početka u centru grada prema periferiji: smenjivanje starog i novog, visokog i niskog, velikog i malog, širokog i uskog.

Sedamdesetih godina je reka u svom toku kroz grad kanalisana, te je ova ulica postala znatno šira od ostalih u okruženju, asfaltirana je i napravljeni su trotoari sa obe strane. Zadržala je svoju nepravilnu trasu, sa izrazitim promenama širine ulice u pojedinim njenim delovima, ali dobija sve veće i modernije kuće uz regulacionu liniju ulice, često sa lokalima u prizemlju, te se lik i izgled ove ulice postepeno menja.

4.7.5.1.2 Tipologija ulica Prištine

Iz predhodnog pregleda ulica Prištine uočljivo je da se one karakterišu različitom morfologijom: od osnovne geometrije ulice: njene trase, nagiba terena, dužine i širine, preko visine i kontinuiteta frontova, do njihovog popločanja i opremljenosti urbanim mobilijarom, odnosno njihove uređenosti i održavanja.

Teoretske postavke za tipologiju ulica (poglavlje 2.3.2.3.) daju jednu široku podlogu za klasifikovanje ulica grada prema mnogobrojnim kriterijumima, te bi se svaki od predpostavljenih tipova u navedenim tipologijama mogao pronaći i u Prištini, jer u gradu postoje i ulice višeg reda i ulice nižeg reda; one zauzimaju različite položaje u gradskoj mreži, kao i u odnosu na centar grada; pravolinijske i krivolinijske ulice, geometrijski pravilne i nepravilne, na ravnom terenu i na padinama; kontinualne i delimično izgrađene.

Sam izbor ulica za analizu ukazuje na osnovne tipove, jer su zbog ograničenog broja analiziranih ulica i odabrane one najtipičnije.

Kao osnovni tipovi ulica u Priština mogu se prepoznati:

- glavne gradske ulice u centralnom delu grada,
- tradicionalne stambene ulice u starijim delovima grada,
- savremene stambene ulice, u novijim naseljima,
- ulice sa elementima tradicionalne i savremene izgradnje u različitom obimu, ili rekosturisane ulice.

Iz ovih osnovnih tipova, a na osnovu različitih kriterijuma, mogu se izdvojiti mnogi podtipovi.

4.7.5.2 Trgovi Prištine

Na planu grada, samo tri javna prostora nose naziv trga: Trg Kralja Milutina, Trg Jurija Gagarina i Trg Republike. U analizama elemenata grada, neke od gradskih otvorenih javnih prostora smo svrstali u tu kategoriju, jer prema nekim svojim karakteristikama predstavljaju specifične (trgove "balkanskog grada") ili potencijalne trgove.

4.7.5.2.1 Katalog trgova Prištine

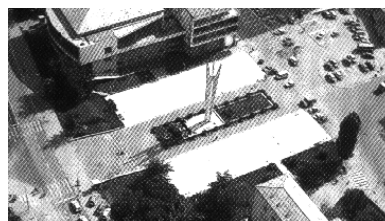
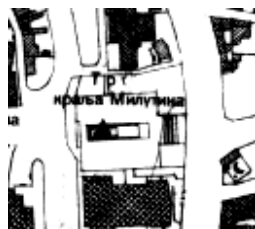
U katalogu trgova Prištine biće predstavljeni glavni gradski trgovi, oni koji zvanično nose taj naziv.

4.7.5.2.1.1 Trg Kralja Milutina

Trg Kralja Milutina nalazi se između paralelnih ulica i zgrada Opštine Prištine i Izvršnog veća. Predstavlja važan pešački tok, poprečni u odnosu na pomenute ulice, jer se na njegovim kraćim stranama završavaju glavne gradske ulice: Miladina Popovića i Kralja Milutina. Izgrađen je na prostoru stare gradske čaršije sa gusto izgrađenim blokovima i uskim ulicama; a naslanja se na značajne javne objekte.

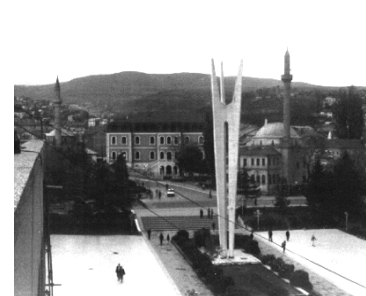
Slika 220: Šematski prikaz plana centra čaršije (po Uroševiću) i avionski snimak iz 1914. godine sa Čaršijom i Muzejom (Ućumatom) kao orijentirima - snimak iz pravca zapada.

Slika 221: Trg Kralja Milutina, plan u razmeri 1:5000 i prostorni sklop (sa severa). Ograničen ulicama Cara Dušana (istok) i Gavrila Principa (zapad), zgradom Opštine (sever) i Izvršnog veća (jug).

Po svom oblikovanju je savremeni trg jer i objekti koji ga ograničavaju i samo arhitektonsko rešenje trga spadaju u tu kategoriju. Sa istočne strane je napravljena denivelacija sa blagim stepeništem i bočnim ozelenjenim škarpama. Na ovim travnatim tepisima, kao i na onim prema pomenutim zgradama su i grupacije odraslog drveća.

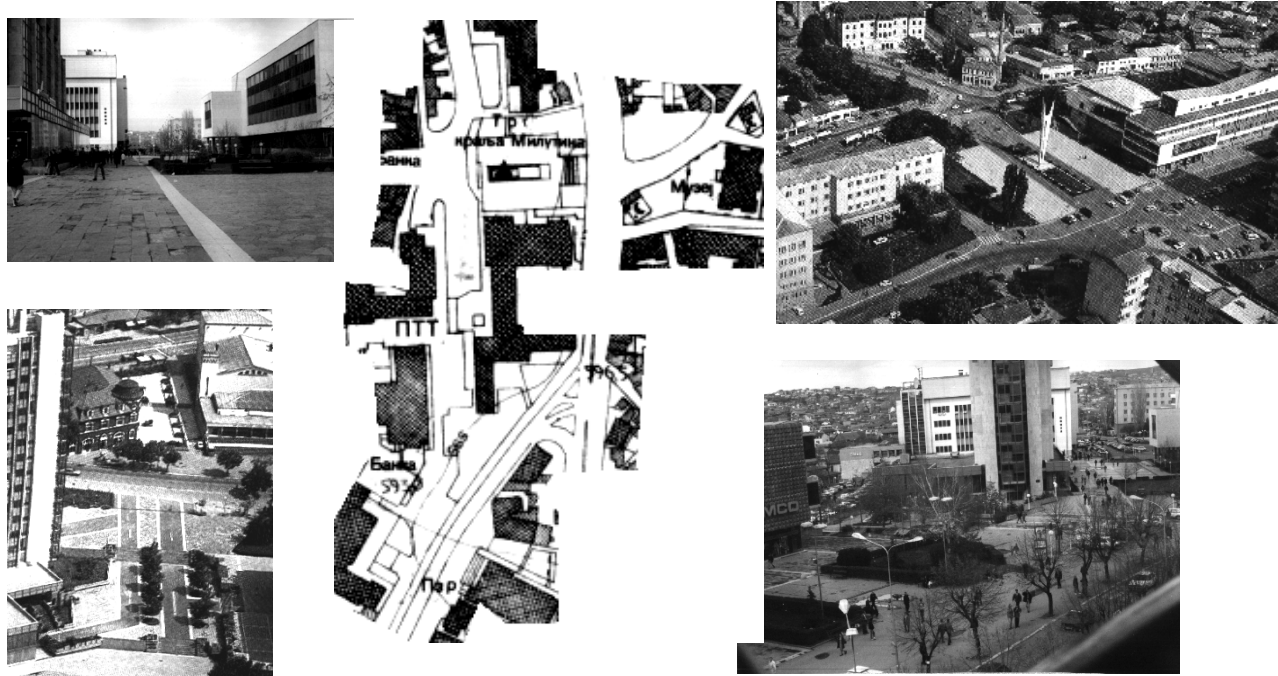
Trg je popločan kvadratnim pločama od belog i sivog (naglašava glavno stepenište) kamena sa bordurama od crnog koje naglašavaju kretanja. U centralnom delu se nalazi izdignuta platforma izduženog pravouganog oblika na čijem se istočnom delu nalazi spomenik (po kome je trg nekada nosio naziv "Bratstva i jedinstva"), u vidu jako naglašene vertikale od tri spojena elementa od belog mermera. Ispod njega se nalazi kompozicija od spojenih ljudskih figura od bronce, danas zaklonjena žbunastim zelenilom koje okružuje platformu. Veći deo platforme prema istoku je nekada zauzimaao bazen vodenog ogledala, koji je danas napunjen zemljom i ozelenjen. Urbani mobilijar trga je veoma siromašan, tek nekoliko svetiljki i klupa u lošem stanju.

Slika 222: Trg Kralja Milutina: izgled sa zapada (tradicionalni objekti iza), sa istoka (savrmeni objekti iza), kao i bočno Izvršno veće kao jedan front trga, i prostorni sklop posmatran sa severozapada.

Prostor koji je organski povezan sa Trgom Kralja Milutina u vidu "složene prostorne kompozicije": na trg se direktno nadovezuje prostor ispred Gradskog muzeja (na istoku), zatim prostor ispred Opštine Priština (na severu), dok se prema jugu nadovezuju uređeni

prostori ispred PTT, Izvršnog veća, Banke, Narodnog pozorišta, i robne kuće, da bi se dalje finim tkanjem Vidovdanske ulice, sa svojim promenljivim sekvencama do Trga Republike, oformio atraktivni pešački tok (jedno vreme je bio zatvoren za motorni saobraćaj od 07 - 24 časa).

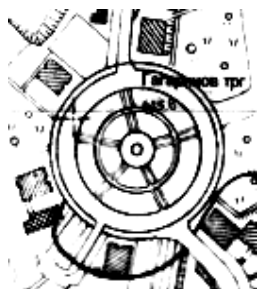
Slika 223: Složene prostorne kompozicije koje se nadovezuju na Trg Kralja Milutina: u sredini plan u razmeri 1:5000 sa prostornim rasporedom prostora. Gore levo prostor između Izvršnog veća, Narodne banke i PTT-a, dole levo između Banke i Robne kuće, Uniona i Narodnog pozorišta; gore desno trg je proširen prostorom ispred Muzeja odnosno Opštine; dole desno, prostor između Banke i Robne kuće.

Svi ovi nadovezani prostori - možemo reći trgovi - su nepravilni po svom geometrijskom obliku, nejasno definisanih granica jer se "prelivaju" jedan u drugi. Njihova obrada takođe nije unificirana, svaki je obrađen na svoj način: kamenim popločanjem u svetloj ili sivoj boji; detaljima od kamenih kocki ili bordurama u kontrastnim bojama. Obožani su zelenilom: travnjacima, cvetnjacima (ružičnjacima), drvoredima sa interesantnom obradom detalja oko stabala kod Narodne banke, stepeništima i denivelacijama, klupama ugrađenim u podzide, i malobrojnim mobilnim, osvetljenjem. Ovakvi kvaliteti i raspored usred glavnih gradskih tokova bez atraktivnih prostora za boravak i druge aktivnosti, čine ih uglavnom prostorima za kretanje: pešačkim tokovima sa atraktivnijom obradom od standardne, ali bez motiva za boravak, što je očekivano za okruženje od administrativno-upravnih zgrada.

4.7.5.2.1.2 Trg Jurija Gagarina

Trg Jurija Gagarina je specifičan po tome što je "naseljski trg", okružen je stambenim zgradama, oko koga su, od javnih sadržaja, samo samousluga i par trafika.

Položaj trga je karakterističan: nalazi se na zaravnjenom vrhu brežuljka i čini njegovu prostornu dominantu svojim visokim objektima.

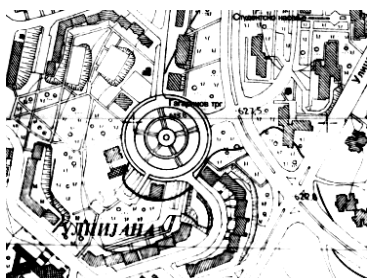
Slika 224: Plan Trga Jurija Gagarina u razmeri 1:5000 i prostorni sklop snimljen sa istoka.

Formiran je oko kružne pristupne ulice, sa koje se skreće prema parking prostorima između zgrada. Formiraju ga visoke stambene zgrade, udaljene jedna od druge, koje u pravilnom ritmu okružuju pristupnu ulicu. Ima ih 5: 3 visoke po P+12 spratova, a bočno su završeci stambenih nizova manje visine (P+8). Pripada kategoriji otvorenih trgova. Unutar kružne ulice je uređena zelena površina sa koncentričnom i radijalnim dvostrukim stazama do glavnog motiva u središtu kruga: platoa sa fontanom. Travnate površine su dopunjene drvećem, a uz pristupne radijalne staze su grmovi ruža i stilski kandelabri od kovanog gvožđa.

Slika 225: Izgled Trga Jurija Gagarina: pogled sa severoistoka na centralni deo i sa jugoistoka.

Ovakva struktura i položaj trga povezuje ga sa ostalim sadržajima naselja u vidu složene prostorne kompozicije: posebno sa slobodnim zelenim prostorima naselja i parkom koji je zapadno od trga, okružen nizovima zgrada, kao i sa slobodnim prostorima Studentskog centra na zapadu.

Slika 226: Plan složene prostorne kompozicije povezane sa Trgom Jurija Gagarina u razmeri 1:10000 i prostorni sklop ovih prostora posmatran sa severozapada: park i trg kao jedinstven prostor.

4.7.5.2.1.3 Trg Republike

Trg Republike nalazi se u centralnom delu grada, uz Vidovdansku ulicu, a oformljen je povlačenjem niza zgrada u vidu dela kvadrata, dijagonalno presečenog.

Trg Republike je otvoren prema Vidovdanskoj ulici, a sa svih ostalih strana je kontinuirano izgrađen stambenim i poslovnim zgradama (P+5), ujednačene arhitekture, od kojih centralna zgrada (visine P+8) dominira trgom.

Slika 227: Plan Trga Republike u razmeri 1:5000, i prostorni sklop, fotomontaža (sa deformisanim centralnim objektom). Kompozicija od kontinuirano izgrađenih objekata, visoke spratnosti, pravilno raspoređenih oko trga, od kojih centralni, najviši dominira trgom.

Prizemlja su rezervisana za trgovinu, transparentna i tu se nalaze i pasaži za prolaz iza zgrada. Trg je denivelacijom podeljen na deo za komuniciranje, pored objekata, i upušteni mirni deo, ozelenjen i obogaćen klupama u sredini. U centralnom delu nalazi se grupacija velikog drveća koje ima kompozicioni značaj. Na trgu je, u krajnjem južnom delu, izgrađen objekat salona nameštaja. On ima specifičnu arhitekturu, posebno krova; smanjuje prostor trga, tj. koncentriše ga na njegov severni deo.

Slika 228: Složene prostorne kompozicije koje se nadovezuju na Trg Republike: plan u razmeri 1:5000 i prostorni sklop delova koji se nadovezuju na trg. Gore levo je pogled prema pešačkoj ulici sa proširenjima na zapadu; dole levo je isti prostor posmatran sa juga, a sa noćnim osvetljenjem; gore desno je uređeni prostor, tzv "trg" između Grand-hotela i Doma vojske Jugoslavije. Dole desno je prostor pristupa ispred Grand - hotela, koji je povezan sa ostalim prostorima, posmatran sa juga.

4.7.5.2.2 Tipologija trgova Prištine

Rečeno je da stari balkanski gradovi nisu imali trgove oformljene kao prostore u zapadnom smislu, već da se slobodni prostori u gradu posmatraju kao svojevrсни trгови. Budući da je stara prištinska čaršija (kao mesto u čijem su se sklopu obično nalazili i trгови) nestala, u Prištini nema očuvanih starih trgova. Mesta u gradu koja po svom značaju imaju ulogu "mesta okupljanja", a prostorno predstavljaju "potencijalne" trgove u starom delu grada, predstavljena su u poglavlju o segmentima Prištine.

Značajniju ulogu u gradu imaju savremeni trгови nastali u starim delovima grada rekonstrukcijom ili u novim delovima grada, planski koncipirani.

Iz ovoga sledi da su osnovni tipovi trgova u Prištini:

- savremeni trгови, kao potpuno novi prostori u gradu,
- savremeni trгови, nastali rekonstrukcijom starih gradskih prostora, i
- stari "potencijalni" gradski trгови, prostori koji mogu, uz odgovarajuće oblikovanje da preuzmu tu ulogu (Četiri lule, kod starog Arhiva i slični prostori).

Među ovim trgovima se mogu, prema ostalim kriterijumima, prepoznati podtipovi različitih karakteristika (prvenstveno prostornih: pravilni - kružni, kvadratni i trouglasti- i nepravilni; zatim otvoreni poluotvoreni i zatvoreni, i slično).

4.7.5.3 Blokovi Prištine

Ulična mreža Prištine formira mnogobrojne blokove koji imaju raznovrsne karakteristike: od osnovne geometrije: oblika i veličine, preko izgrađenosti blokova do

odlika njihove morfologije. U katalogu blokova Prištine biće prikazani karakteristični blokovi Prištine svojom osnovom (planom) i svojim prostornim sklopom, kao i detaljima fasada blokova, odnosno njihove unutrašnjosti i, naravno, komentarom.

4.7.5.3.1 Katalog blokova Prištine

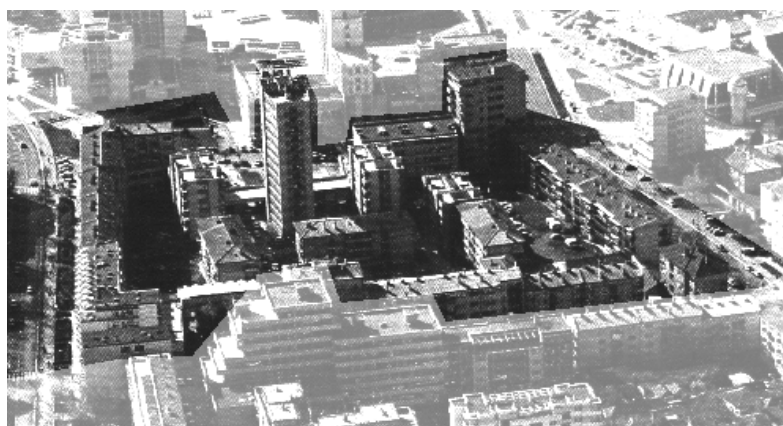
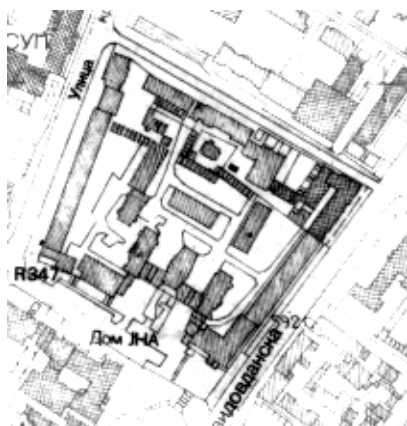
U katalogu blokova Prištine biće predstavljeni karakteristični primeri blokova iz raznih delova grada.

4.7.5.3.1.1 Savremeni blok u centralnom delu grada

Jedan od najkarakterističnijih blokova savremene izgradnje u Prištini nalazi se u novom centralnom delu grada, a okružen je ulicama Vidovdansom (na istoku), Goleškom (na severu), Njegoševom (na zapadu) i Trgom Republike (na jugu).

Blok je pretežno namenjen stanovanju, mada se u obodnim delovima, posebno u prizemljima stambenih zgrada, uz glavne ulice, nalaze delatnosti: uglavnom trgovina i poslovanje i bisokop uz Golešku ulicu.

Blok ima oblik trapeza, gde su kose strane glavne ulice (Vidovdanska i Njegoševa), dok su paralelne strane sporedna Goleška i pešački deo vezan za Trg Republike. Uz Vidovdansku ulicu objekti su strogo regulisani prema ulici bogatijeg poprečnog profila (travnjaci između trotoara uz ulicu i dela uz objekte), kontinuirani i visine od P+4. Uz Njegoševu su objekti istih visina kontinuirani, ali sa manjim povlačenjem u jednom delu. Ispred objekata je široki trotoar koji služi i kao parking prostor. Uz Golešku ulicu su objekti naizmenično povučeni od regulacione linije u dužim potezima, a prema Trgu Republike je uređena urbanistička kompozicija sa većim povlačenjem i ozelenjenim prostorom u središnjem delu.

Slika 229: Plan bloka u razmeri 1:5000 i prostorni sklop posmatran sa severoistočne strane: i izgrađena unutrašnjost bloka čini svojevrsan blok u bloku, a unutar njega naglašena visinska dominantna.

Unutrašnjost bloka je jako izgrađena pojasevima višespratnih objekata, paralelnim sa glavnim ulicama, a u sredini se nalazi niz objekata upravno na njih, svi postavljeni slobodno u prostoru. Uz jugozapadni deo bloka, povlačenje od regulacione linije ulice prema središtu bloka je istaknuto visokim stambenim soliterom između niskih poslovnih objekata, koji čini prostornu dominantu bloka i do skoro najviši objekat u ovom delu grada. Uz ove objekte, u unutrašnjosti bloka su prisutni i nizovi garaža, a veliki deo slobodnog prostora se koristi kao parkiralište: i delovi uz unutrašnje ulice, i prostori predviđeni za zelene površine, koji su vrlo zapušteni.

Slika 230: Prostorni sklop bloka posmatran sa jugoistočne strane: centralni soliter i njegov visinski pandan u jugozapadnom delu bloka; noćni izgled zapadnog dela bloka, okolina je osvetljena.

Uglovi bloka nisu posebno naglašeni sem u jugozapadnom delu gde je objekat na uglu (P+9) viši od ostalih okolnih objekata (P+4), dok je u jugozapadni ugao rešen sa karakterističnom obradom zabatnog zida i njegovom naglašenom atikom.

4.7.5.3.1.2 Blok u starom centru grada

Blok se nalazi u samom centru grada i okružen je ulicama Vidovdanskom (na zapadu), Miladina Popovića (na severozapadu), Mramorskom (na severoistoku), Emina Durakua (na istoku) i Stefana Dečanskog (na jugu). U bloku je pretežno zastupljeno stanovanje, a u njegovom zapadnom delu su javni sadržaji: Čarši-džamija (ili po kamenim pločama pokrivenom minaretu Taš-džamija) i zgrada Muzeja (koja je nekada bila zgrada Ućumata, a kasnije zgrada Komande garnizona).

Slika 231: Plan bloka u razmeri 1:5000 i prostorni sklop posmatran iz pravca jugozapada: napred, (u nekadašnjoj čaršiji su javni objekti, sa slobodnim prostotrom između, a prema periferiji je stanovanje.

Ulice koje okružuju blok su različitog značaja, oblikovanja i poprečnog preseka: od glavnih Vidovdanske (sa dva smera kretanja odvojena ostrvom) i Miladina Popovića (sa bogatijim poprečnim presekom), preko tradicionalnih stambenih ulica Stefana Dečanskog i Emina Durakua, do stambenog sokaka Mramorske ulice.

Blok ima nepravilnu formu izduženog, deformisanog mnogougjanika, koji leži u pravcu istok-zapad. Zapadni deo, sa javnim objektima džamije i Muzeja se karakteriše slobodnom izgradnjom, dvorišta ovih objekata su bogato ozelenjena i uređena, ograđena (Muzej betonskom ogradom, a džamija žičanom), a između njih je javna česma (šadrvan iz turskog perioda).

Slika 232: Ulica Stefana Dečanskog koja definiše blok sa južne strane: pogled sa istoka prema zapadu (desno je front posmatranog bloka) i ista ulica malo bliže zapadnom delu. Mramorska ulica sa svojim skromnim poprečnim presekom - izgleda još uža zbog novih visokih stambenih objekata sa obe strane. Front bloka sa severne strane, posmatran is pravca zapada: formiraju ga dva značajna javna objekta.

Istočni deo se karakteriše stambenom izgradnjom, objekti su uz ulice, nekad spojeni; a danas je većina tradicionalnih objekata rekonstruisana ili su na njihovom mestu napravljeni savremeni mnogo većih dimenzija i savremenog oblikovanja. Dvorišta ovih objekata su zaklonjena objektima ili visokim ogradnim zidovima, a uz šire ulice se sve više grade poslovni objekti, različitih dimenzija i oblikovanja (od radnjica i raznih agencija, do velikog objekta robne kuće, napred desno na prvoj slici).

Posebno je naglašen zapadni ugao bloka čiju celu širinu zauzima Čarši-džamija sa svojim minaretom na zapadnoj strani i severni ugao bloka koji je ujedno jedan od uglova Muzeja. Ostali uglovi bloka nisu posebno naglašeni.

4.7.5.3.1.3 Stambeni blok tradicionalne izgradnje u centru grada

Odrz najranijih perioda izgradnje grada može se analizirati na bloku u samom centralnom delu grada, okruženom ulicama Miladina Popovića, Emina Durakua i Mramorskom. Iako je delimično rekonstruisan, kao celina, on je ipak zadržao odlike tradicionalne izgradnje. Namenjen je isključivo stanovanju. Jedna od stambenih kuća (na uglu između Miladina Popovića i Emina Durakua) je adaptirana u Zavod za zaštitu spomenika kulture, a u nekim kućama su delovi pretvoreni u lokale: prodavnice i zanatske radnje (pekara, pečatoreznica, farbara i sl.).

Slika 233: Plan u razmeri 1:5000 i prostorni sklop bloka u starom delu grada (snimak sa jugozapada).

Blok ima nepravilnu formu blisku trouglu, sa jednim zarubljenim uglom (u zapadnom delu koji je zauzet Jašar-pašinom džamijom), tako da ima oblik nepravilnog trapeza. Duž ulice Miladina Popovića kuće su izgrađene u nizu, jedna pored druge, sa prolazima za dvorišta. Prema ulici Emina Durakua smenjuju se kuće i dvorišta ograđena visokim zidovima, ali se i ovde primećuje sve veće pogašćavanje izgradnje duž ulice, kao i sve veća visina objekata, što stvara sve veći kontrast sa jako uskom ulicom. Samo kuća na jugoistočnom uglu je dobila minimalnu predbaštu i transparentnu ogradu. Uz Mramorsku ulicu su visoki objekti uz regulacionu liniju.

Slika 234: Ugao bloka naglašen je savremenim objektom sa minimalnom predbaštom (sa satelistkom antenom), pogled niz ulicu Emina Durakua, novi objekti su na regulacionoj liniji i jako visoki. Zavod za zaštitu spomenika kulture, nekada stambena kuća na uglu; pogled niz Mramorsku ulicu do Muzeja.

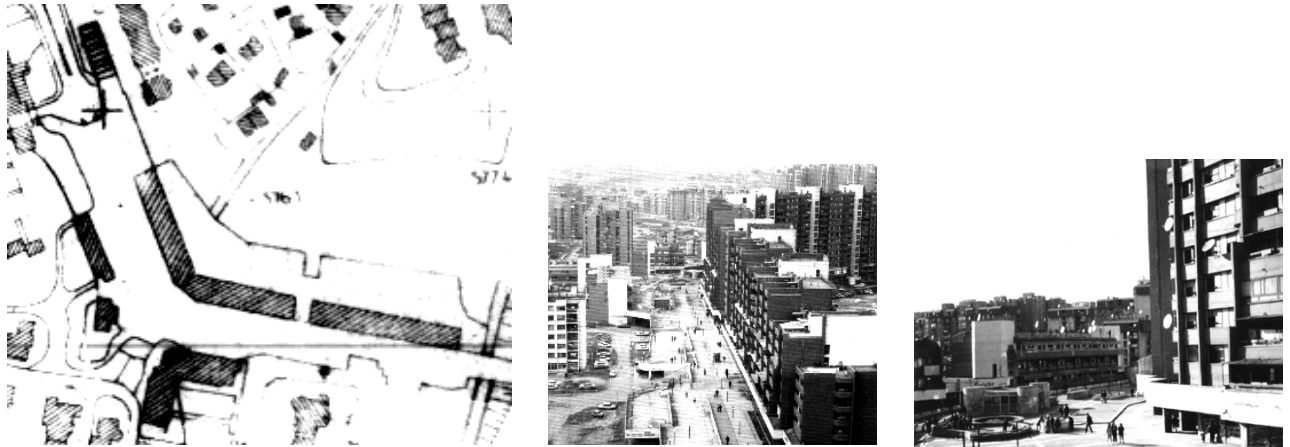
Unutrašnja dvorišta su rasparčana u pojedinačne parcele izdvojene visokim zidovima. Uglovi bloka nisu posebno naglašeni, sem severnog ugla gde se nalazi tradicionalna kuća orijentalnog tipa i specifične arhitekture u kojoj se nalazi Zavod za zaštitu spomenika kulture.

Sitna, rasuta struktura bloka je prostorno determinisana značajnim reperima u svom neposrednom susedstvu: Muzej i Jašar-pašina džamija su zapadno od bloka, Sahat-kula je severoistočno, a škola Vuk Karadžić jugoistočno od bloka.

4.7.5.3.1.4 Blok u naselju Dardanija - poznat kao "Kičma"

Najkarakterističniji blok u naselju Dardanija nije definisan ulicama kao oni u starom delu grada, već je oformljen oko i iznad ulice koja prolazi kroz sam centar naselja. U svakodnevnoj komunikaciji je poznatiji kao "Kičma", jer predstavlja okosnicu celog naselja. Oformljen je duž ulice Patrijarha Danila.

Struktura ovog bloka je složena: on se sastoji iz ulice koja ide u pravcu sever - istok (sa skretanjem), sa njom je paralelna pešačka ulica sa trgovinama i kafićima (južno i zapadno od predhodne) - Bazar, iznad oba ova toka je pešački plato velike širine (delimično popločan staklenim prizmama radi osvetljenja donje ulice). Sa severne i istočne strane je visoki stambeni objekat (P +6 i stepenasto raste do P+15 u severnom delu) sa trgovinom na nivou platoa, a sa južne i zapadne niski dvospratni objekat sa galerijama prema platou, a u središnjem delu je prekinut sa stepeništem prema jugu i središtu naselja. Ceo blok predstavlja jedinstven (spojen) građevni objekat, a okružen je slobodnim (neuređenim) prostorom i servisnom ulicom sa parkiralištima na severu i istoku (nije ucrtana na planu). Uz tranzitnu ulicu nalaze se i parking prostori. Ovaj blok predstavlja suprotnost u odnosu na tradicionalni blok.

Slika 235: Plan bloka zvanog Kičma u razmeri 1:10000; prostorni sklop posmatran sa istoka i pogled na centralni motiv u središnjem delu - ugaono skretanje, pogled sa jugoistoka, u osovini niski deo bloka.

Karakteristični su prilazi do platoa Kičme: sa severa je duga kosa rampa, prolaz do "tunela" i ulaz u trgovački deo "Bazar", sa istoka se (zbog konfiguracije terena) na plato spušta širokim stepeništem; dok se sa juga penje bogatom kompozicijom stepeništa i rampi do centralnog dela platoa. Postoji i par sporednih bočnih prilaza platou, ne posebno oblikovanih.

Slika 236: Pristupi kao jedan od karakterističnih motiva ovog bloka: sa istoka se "spušta" prema platou, sa severa se penje na plato dugom rampom ili prolazi u natkrivenu ulicu - tunel, ili ispod betnoskog luka u Bazar; a sa juga se sa dve strane prilazi na centralni deo platoa sistemom stepeništa i rampi.

4.7.5.3.2 Tvrste urbanih blokova Prištine

Raznovrsnost blokova Prištine je nagoveštena analizom segmenata grada, a detaljnije prikazana u katalogu blokova. Uočljivo je da je morfologija blokova u gradu vrlo raznovrsna po svim kriterijumima koji su nabrojani u teoretskom delu (poglavljje 2.3.4.3.: položaj, oblik, veličina, izgrađenost, zatvorenost, struktura, namena).

Ipak, prema opštim karakteristikama kao osnovni tipovi blokova, izdvajaju se:

- tradicionalni blok sa centralnim funkcijama,
- tradicionalni stambeni blok,
- savremeni centralni blok i
- savremeni stambeni blok.

Daljom analizom, a prema gore navedenim kriterijumima, može se oformiti širok dijapazon podtipova blokova (posebno po morfološkim odlikama: otvoreni, poluotvoreni i zatvoreni, izgrađene i neizgrađene unu

5 ZAKLJUČAK

Grad je specifična civilizacijska tvorevina, razvijana i razvijena tokom vremena, u različitim podnebljima i prirodnim uslovima, u različitim civilizacijskim epohama, koji su iznedrili uvek različite unikatne tvorevine – svaki grad na svetu je jedinstven u svojoj sveukupnosti. Ovaj rad je koncipiran tako da zadate probleme grada – procese urbane transformacije u funkciji društveno-istorijskih tokova i postupka planiranja urbanog razvoja grada Prištine posmatra na dva nivoa:

- teoretski okvir za zadata proučavanja kroz definisanje uopštenih pojmova vezanih za grad, njegov razvoj pod uticajem različitih društveno-ekonomskih uslova i istorijskih tokova, njegovu osnovnu strukturu koja, od njegove celovitosti do elementarnih čestica urbanog tkiva, te iz toga osnovne vidove transformacije grada pod navedenim uticajima, i na kraju uticaj postupka planiranja na razvitak i transformacije grada, i
- primenjena istraživanja na primeru grada Prištine – grada koji ima dugotrajnu istoriju, čiji počeci su i danas nedovoljno proučeni, sa oskudnim materijalnim dokazima o nastanku i najranijim periodima razvitka grada, koji je u XX vek ušao nepunih 20.000 stanovnika i čiji se značajni razvitak, rast i transformacije u vezuju za XX i XXI vek prvenstveno pod uticajem društveno istorijskih tokova i postupaka planiranja urbanog razvoja.

Ova dva osnovna nivoa proučavanja raslojena su na više problemsko - tematskih i prostorno - obuhvatnih nivoa razmatranja i to :

- problemsko – tematski nivo kao proučavanje različitih aspekata istraživanja:
- od osnovnih pojmova, preko
- proučavanja različitih uticajnih faktora,
- strukturnih problema, preko
- elemenata transformacija do
- planskih (neplanskih) procesa i njihovog uticaja na transformaciju grada, i

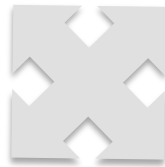
Prostorno – obuhvatni nivo gde se zadati probleme proučavaju na različitim prostornim nivoima grada, u ovom slučaju definisano kao:

- nivo grada kao celine:
- nivo segmenta grada, sastavne jedinice grada koja je po nekim svojim karakteristikama homogena i pojednostavljuje proučavanje većih gradova, i
- nivo elementa grada koji se u najopštijem smislu svodi na:
 - ulice,
 - otvoreni prostori: trgovi, parkovi i unutrašnja dvorišta,
 - kuće ili zgrade svih vrsta.

Ova struktura predstavlja samo najosnovniju shemu istraživanja koje je u svojoj suštini višedimenzionalno i gde svaki od navedenih koraka predstavlja zaokruženu celinu, a istovremeno i sastavni deo celokupnog istraživanja. Kao takvo, ono je jedna otvorena, tek započeta knjiga koja se, kao Pavićev Hazarski rečnik, može čitati od sredine, sa kraja ili sa početka, odnosno, redosled pojedinih poglavlja je mogao biti i drugačije složen a da sveukupna priča/istraživanje ne izgubi svoj smisao. Ovoj strukturi najviše bi odgovarala struktura web-stranice, gde se na naslovnoj strani nalaze “ulazi” u 2 osnovna nivoa razmatranja - teoretski i primenjeni odakle se otvaranjem veza odnosno “linkova” po sopstvenoj želji i nahođenju otvaraju različita poglavlja i obrađene teme ili priložena obimna dokumentacija uključujući i fotodokumentaciju i video priloge.

teoretska
istraživanja

istraživanja
grada
Prištine

problemsko - tematski

osnovni pojmovi

uticajni faktori

fizičke strukture

transformacije

planski (neplanski) procesi

prostorno - obuhvatni

grad kako celina

segment grada

element grada

ulica

otvoreni
prostori

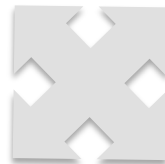
blok

kuća/
zgrada

trg

park

unutrašnja
dvorišta

vreme

Naravno, za oba osnovna nivoa teoretski i primenjeni, sva tematsko – problemska pitanja se proučavaju na svim prostorno – obuhvatnim nivoima, kroz vremensku dimenziju koja omogućava sagledavanje složenog rasta i razvoja grada i njegovih transformacija.

Prezentirano kao štampani materijal - knjiga, ovo istraživanje predstavlja jednu složenu matricu sa više međusobno ukrštenih elemenata čija složenost veza i obrađenih tema su samo početak savlađivanja sveukupne kompleksnosti grada kako u teoretskom smislu, tako i u svakom pojedinačnom slučaju, i to, samo samo za jedan segment njegove manifestacije - njegove fizičke strukture – bez ulaženja u ostale manifestacije grada kao složenog civilizacijskog fenomena (ljude, aktivnosti, socijalne i ekonomske strukture, da pomenemo samo neke od njih).

Ovako postavljeno istraživanje je predstavljalo svojevrsan izazov da se izbegne klasična rutina i šematizovanost pristupajući istraživanju sa posebnom pažnjom i entuzijazmom – da se otvore jedna nova vrata u ovom vremenu ubrzanih tehnologija i mogućnosti i u razvijanju određenih pojava koje proučavamo i u tehnologiji kojom se služimo da iste proučimo i objasnimo.

Obimna dokumentacija koja prati istraživanje je u svim fazama bila i izvor inspiracije i potrebe za proširivanjem okvira proučavanja, ali i za ozbiljnije i produbljenije proučavanje svake započete teme.

Osnovni zaključci izvedeni iz ovog istraživanja u odnosu na postavljene hipoteze istraživanja su:

1. da su društveno - istorijske okolnosti uticale na urbane transformacije grada Prištine u svim periodima njegovog razvoja, kako u periodu spontanog prvobitnog razvoja, tako i periodima planskog razvoja kada imaju značajnog uticaja na sam proces planiranja razvoja grada, gde se predpostavlja da su planovi ogledalo i odraz društveno - istorijskih okolnosti u kojima su nastali. U tom smislu se mogu izdvojiti jasne faze u urbanom razvoju Prištine u odnosu na prevalentne društveno-istorijske karakteristike urbanih struktura grada na svim nivoima i adekatne procese planiranja i konsekvantno tome i vrste i obime planova.

Shodno tome, u slučaju grada Prištine se mogu izdvojiti sledeći jasno definisani periodi u urbanom razvoju fizičkih struktura grada:

- antički period – koji nije vezan za sadašnje tkivo grada, ali se nalazi u neposrednoj blizini i očekuje se u skoroj budućnosti širenje postojećih gradskih struktura i spajanje sa antičkom Ulpijanom. Fizički, ovaj period nije ostavio traga na današnjim strukturama, koliko je značajan na nekom nivou kolektivne memorije i veličanja najstarije prošlosti grada kroz imenovanje velikih gradskih naselja imenima antičkog rimskog urbanog centra Ulpijana i pokrajine Dardanije.
- Srednjovekovni period (srpske srednjovekovne države) – takođe nije ostavio materijalnih dokaza, sem sećanja na davno nestale Milutinove dvore i spomenike ostale nakon kosovske bitke 1389. godine, koja se odigrala u neposrednoj blizini grada, i nekih toponima koji su se održali u vremenu, i u kome se stvorio nukleus grada Prištine na mestu gde se danas nalazi,
- Orijentalni ili kolokvijalno korišćeni naziv turski period u razvoju grada – gde se nakon viševekovne vladavine Otomanskog carstva na ovom području u stvari period u kome se prvobitni nukleus srednjovekovnog grada Prištine razvijao u duhu “balkanskog” grada orijentalnog tipa, koji je Kojić nazvao balkanskim gradom, ali koji je sličan u mogim karakteristikama sa gradovima koji su se razvili u vreme otomanske vladavine na širem geografskom području, ovaj period se često naziva i tradicionalni grad shvaćen kao originalno autohtono stvaralaštvo u ovom regionu.

- grad između 2 rata sa prodorima zapadne arhitekture, čiji su odjeci na ovom području su minimalni, tek u pojedinačnim građevinama i transformacijama i regulacijama gradskih struktura od oslobođenja od Turaka pa do II svetskog rata. Ovaj period je doneo nove toponime i nazive ulica i nekadašnjih naselja (mahala) prema zapadnjačkom društvenom uređenju u sklopu Kraljevine Jugoslavije
- Moderni ili socijalistički grad –, ali je socijalistički društveno ekonomski sistem uticao na značajne transformacije u periodu značajnog rasta grada nakon oslobođenja, a posebno od kasnih 50-ih nadalje. Višestruki rast populacije, površine grada i značajne izmene postojećih gradskih struktura skoro su u potpunosti izmenile strukturu i urbane karakteristike grada Prištine, ostavljajući samo delove tradicionalnog grada u centralnog gradskoj zoni. Toponimi i nazivi ulica su najčešće dualni – na dva prevladavajuća jezika: srpskom i albanskom prilagođeni ideji bratstva i jedinstva.
- Postmoderni ili preduzimački ili grad u periodu tranzicije – čiji su počeci počeli da se javljaju u pojedinačnim objektima (što je izgleda ciklus koji se ponavlja u istoriji urbanog razvoja grada) već kasnih 80-ih, gde se oslabljenim ekonomskim moćima pokušavalo da izađe iz monotonije i sivila socijalističkog grada originalnijim i živopisnijim rešenjima, ali koja su sputavana i dalje strogim urbanističkim zakonima i pravilima. U ovaj period su uključena i turbulentna zbivanja bombardovanja i rušenja gradskih struktura, zatim obnove i rekonstrukcije, haotične izgradnje bez kontrole u prelaznom periodu UNMIK-a u Prištini. Zvanični nazivi ulica se u prvom periodu nakon 80-e menjaju i dobijaju većinski srpske atribute, da bi nakon bombardovanja, došlo do insistiranja na zvaničnoj upotrebi 3 jezika: engleskog, albanskog i srpskog, ali u praksi srpski je korišćen samo kad “se mora” i nazivi ulica kao i drugi toponimi su preimenovani na albaniski jezik i dobili albanske atribute i u zvaničnoj upotrebi.
- kasno moderni grad ili ultramoderni grad – prestonica tzv. Republike Kosovo (iako je sedište kraljevine bila još u srednjem veku, a i glavni grad APKM od 1945. ovo je jedan poseban period u razvitku fizičkih struktura grada)– od 2008. godine i samoproglaska tzv. Republike Kosovo, masivni urbanistički radovi koji će mu dati sjaj i monumentalnost jedne evropske metropole – značajni javni radovi u ulepšavanju grada, uređivanju javnih prostora i gradnji celih novih naselja. Već od sredine prve decenija XXI veka sa formiranjem lokalnih institucija jača i stručna arhitektonsko urbanistička kontrola gradnje grada i izrade i sprovođenja planskih dokumenata svih nivoa, u početnom periodu uz pomoć stručnih autoriteta iz Evrope i neposrednog okruženja, a kasnije na sopstvenim snagama ojačanog i obučenog lokalnog stručnog kadra.

2. da se transformacije grada Prištine, i pored postojanja planova i projektne dokumentacija na svim nivoima i pokušaja institucionalizovanja urbanog razvoja u smislu njegovog usmeravanja i praćenja, značajno dešavaju nezavisno od njih, bilo u smislu neplanskih intervencija u svim oblicima i na svim nivoima urbane strukture grada, bilo u smislu čestih izmena i dopuna to jest transformacija samih planova jer dinamika izrade i plasiranja planova ne prati uvek blagovremeno društveno - istorijske i ekonomske tokove (jer oni povratno utiču i na planove, ali i na proces planiranja) što znači da se grad od samog njegovog osnivanja pa do današnjih dana paralelno razvijao i planski i neplanski, jer i u najranijim periodima razvoja su vladari, moćnici i elite (verske, političke, ekonomske i slično) uticali na urbani razvoj grada u većoj ili manjoj meri svojim odlukama o konkretnim akcijama u razvitku i transformacijama grada i smislu:

- širenja grada, proširivanja,
- nadodavanja novih delova,

- rekonstrukcije postojećih delova,
- revitalizacije,
- obnove,
- sanacije,
- densifikacije urbanih struktura,
- džentrifikacije delova grada, da spomenemo samo neke i to na svim nivoima urbanih struktura od grada kao celine preko pojedinačnih naselja, do svakog elementa grada.

S druge strane, svakodnevne potrebe tzv. “malih ljudi” su razvile niz “malih” transformacija urbanih struktura koje posmatrane globalno i te kako utiču na lik i izgled grada:

- dogradnja,
- nadgradnja,
- renoviranje,
- deljenja urbanih (stambenih) jedinica,
- spajanja urbanih jedinica,
- obnova,
- rekonstrukcija i tako dalje, da spomenemo samo neke od preduzetih akcija i delovanja kojima utiču prvenstveno na svoje posede, a posredno na sve elemente i strukture grada kako je opisano u tekstu.

3. da upoznavanje sa postojećim transformacijama grada, bilo planskim ili neplanskim, njihova analiza, sistematizacija i klasifikacija predstavljaju osnovu za formiranje predloga i preporuka za planiranje i unapređenje budućeg razvoja grada Prištine - kako metodskih pravaca unapređenja procesa planiranja razvoja grada, tako i mogućnosti, vidova i oblika planske modelske transformacije do savremenih oblika remodelacije, regeneracije i reprodukcije urbanog razvoja grada kao celine, njegovih segmenata i/ili elemenata grada Prištine, što je već bilo predmet stručnih radionica, istraživanja i projekata, najčešće u saradnji sa međunarodnom stručnom zajednicom iz koje su proizišle neke preporuke i kodovi što može samo da bude preporuka za otvaranje uspešnih mogućnosti za dalji razvitak grada u nekom objektivno poželjnom smeru i što je već ugrađeno u urbanističke planove, posebno regulacione koji se izrađuju u zadnjem periodu.

POPIS PREUZETIH ILUSTRACIJA

Poreklo preuzetih ilustracija:

- Slika 1- 1-2 Maksimović, Branko. *Istorija urbanizma*, str. 22, 23,
3 Mirković, Branislav. *Osnovi urbanizma 1B*. str. 7,
4 Redžić, Husref. *Razvoj arhitekture*, str. 61.
- Slika 2- 1-3 Mirković, Branislav. *Osnovi urbanizma 1B*. str. 11, 12, 13.
- Slika 3- 1-3 Maksimović, Branko. *Istorija urbanizma*, str. 12, 15, 19.
- Slika 4- 1 Maksimović, Branko. *Istorija urbanizma*, str. 41,
2-4 Mirković, Branislav. *Osnovi urbanizma 1B*. str. 21, 19.
- Slika 5- 1 i 4 Kostof, Spiro. *The City Shaped*, str. 106 i 125,
2 <http://www.sofiaoriginals.com/j1018mundohelenistico4.htm>,
pristupljeno
3 9.12.2014
Mirković, Branislav. *Osnovi urbanizma 1B*. str. 17.
- Slika 6- 1-3 Maksimović, Branko. *Istorija urbanizma*, str. 64, 70,
4 Mirković, Branislav. *Osnovi urbanizma 1B*. str. 29.
- Slika 7- 1-2 Maksimović, Branko. *Istorija urbanizma*, str. 185 i 202,
- Slika 8- 1 Mirković, Branislav. *Osnovi urbanizma 1B*. str. 30,
2 Enciklopedija JLZ, tom 1, str. 709,
3 Maksimović, Branko. *Istorija urbanizma*, str. 87.
- Slika 9- 1 Mirković, Branislav. *Osnovi urbanizma 1B*. str. 21,
2 Maksimović, Branko. *Istorija urbanizma*, str. 27,
3 Islamska umetnost, str. 4.
- Slika 10- Kojić, Đ.Branislav. *Stari balkanski gradovi, varoši i varošice*, str. 78,84 i 85.
- Slika 11- 1 Perović, Miloš. *Iskustva prošlosti*, str. 156,
2-3 Mirković, Branislav. *Osnovi urbanizma 1B*. str. 38,
- Slika 12- 1 Mirković, Branislav. *Osnovi urbanizma 1B*. str. 39,
2-3 Kostof, Spiro. *The City Shaped*, str. 188, 268.
- Slika 13 1 http://en.wikipedia.org/wiki/Economic_history_of_Germany#mediaview/File:BASF_Werk_Ludwigshafen_1881.JPG,
2 pristupljeno 12.11.2014 17:05:59
<http://povijest.net/v5/20-stoljece/2011/odnos-totalitarnih-rezima-prema-kulturi-i-urbanom-planiranju-2-2/>, pristupljeno 12.11.2014 16:04:24
http://images.library.pitt.edu/cgi-bin/i/image/image-idx?rgnl=hpicas_c&med=1&c=hpicas&back=back1415806990&q1=AIS.1988.06&chaperone=S-HPICASC-X-886.6730.AP+6730AP.TIF&ox=0&oy=0&lastres=2&res=2&width=750&height=595&maxw=3000&maxh=2381&subview=getsid&view=entry&viewid=6730AP.TIF&entryid=x-886.6730.ap&cc=hpicas&quality=m800&resnum=4&evl=full-image&image.x=328&image.y=162, pristupljeno 12.11.2014

16:45:14

- Slika 14- 1 Frampton, Kenneth. Modern Architecture, A Critical History, str. 101
2 Mirković, Branislav. Osnovi urbanizma 1B, str. 200, 199.
3 Dženks, Čarls. Moderni pokreti u arhitekturi, str. 397,
- Slika 15- 1 <http://www.thegreatamericangrid.com/archives/777> pristupljeno
20.08.2015 21:59:39
2i 3 Mirković, Branislav. Osnovi urbanizma 1B. str. 59 i 61,
4 Barnett, Jonathan. The Elusive City, str. 56.
- Slika 16- 1 <https://relationalthought.wordpress.com/2012/07/29/1189/>,
pristupljeno 28-01-2015 01:26 AM
2 <http://www.blic.rs/forum/index.php?topic=6240.0>, pristupljeno 28-01-
2015 01:28 AM
3 [http://www.archdaily.com/411878/ad-classics-ville-radiouse-le-
corbusier/51fae684e8e44e82ac00000b_ad-classics-ville-radiouse-le-
corbusier_20ville_radiouse-jpg/](http://www.archdaily.com/411878/ad-classics-ville-radiouse-le-corbusier/51fae684e8e44e82ac00000b_ad-classics-ville-radiouse-le-corbusier_20ville_radiouse-jpg/), pristupljeno 28-01-2015 01:32 AM
- Slika 17- 1 [http://classconnection.s3.amazonaws.com/618/flashcards/1220618/jpg/
-0421338796356746.jpg](http://classconnection.s3.amazonaws.com/618/flashcards/1220618/jpg/-0421338796356746.jpg) pristupljeno 28-01-2015 01:34 AM
2 [http://www.vitruvius.com.br/media/images/magazines/grid_9/2151_dr
ops17-03-01.jpg](http://www.vitruvius.com.br/media/images/magazines/grid_9/2151_dr_ops17-03-01.jpg), pristupljeno 28-01-2015 01:36 AM
3 Dženks, Čarls. Moderni pokreti u arhitekturi, str. 357.
4 Krier, Rob. Gradski prostor, str. 66.
- Slika 18- 1 Frampton, Kenneth. Modern Architecture, A Critical History, str. 281
2 [http://theredlist.com/wiki-2-19-879-605-1458-view-friedman-yona-
profile-friedman-yona.html](http://theredlist.com/wiki-2-19-879-605-1458-view-friedman-yona-profile-friedman-yona.html), pristupljeno 16-12-.2014 0:54AM
3 Radović, Ranko. De re aedificatoria 2 str. 12.
- Slika 19- 1-2 Krier, Rob. Gradski prostor u teoriji i praksi. str. 67.
- Slika 20- 1 http://firstrunfeatures.com/pruittigoemyth_bio.html, pristupljeno 28-
01-2015 01:49 AM
2 <http://www.pruitt-igoe.com/press-materials/#images>, pristupljeno 28-
0-2015 01:53 AM
- Slika 21- 1 Frampton, Kenneth. Modern architecture, A Critical History, str. 298.
2 Krier, Rob. Gradski prostor u teoriji i praksi. str. 84.
- Slika 22- 1 <https://seaside.library.nd.edu/essays/the-plan>, pristupljeno 03-12-2014
19:41:18 PM
2 <https://seaside.library.nd.edu/essays/the-code>, pristupljeno 03-12-2014
19:48:28 PM
3 [http://www.bdonline.co.uk/revisiting-dorset-new-town-
poundbury/5000035.article](http://www.bdonline.co.uk/revisiting-dorset-new-town-poundbury/5000035.article), pristupljeno 03-12-2014 19:42:10 PM
- Slika 23- [http://www.newgeography.com/content/004280-largest-world-cities-
2014](http://www.newgeography.com/content/004280-largest-world-cities-2014), pristupljeno 15-12-2014 12:11 AM
- Slika 24- 1 [http://en.wikipedia.org/wiki/West_Midlands_conurbation#mediaviewer/
File:ISS_Birmingham_at_night.jpg](http://en.wikipedia.org/wiki/West_Midlands_conurbation#mediaviewer/File:ISS_Birmingham_at_night.jpg), pristupljeno 28-01-2015 02:17
2 AM
[http://en.wikipedia.org/wiki/Greater_Los_Angeles_Area#mediaviewer/
File:Los_Angeles,_CA_from_the_air.jpg](http://en.wikipedia.org/wiki/Greater_Los_Angeles_Area#mediaviewer/File:Los_Angeles,_CA_from_the_air.jpg), pristupljeno 28-01-2015
02:18 AM

- Slika 25- 1-3 <http://www.ecocompactcity.org/home.html> (obrađeno) i
4 <http://www.ecocompactcity.org/City/City.html>, pristupljeno 19-01-2015 01:43:39 AM
- Slika 26- <https://www.pinterest.com/pin/457748749595711152/>, pristupljeno 20-01-2015 11:48:29 AM
- Slika 27- 1 http://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/6/62/Dubai_banner_2.jpg, pristupljeno 28-01-2015 03:11 AM
2 <http://www.visit-the-world.com/v-dubai/arabian-canal.html>, pristupljeno 28-01-2015 12:56 PM
3 sa Google Earth, datum snimka 4/10/2013, pristupljeno. 28-01-2015 12:59 PM
- Slika 28- 1 <http://www.fosterandpartners.com/projects/masdar-development/>, pristupljeno 28-01-2015 13:27:51 PM
2 i 3 <http://www.2daydubai.com/pages/masdar-city.php/>, pristupljeno 28-01-2015 13:30 PM
- Slika 29- 1-4 <http://www.infoglobal.info/?p=2855> pristupljeno 17.01.2015. u 13.27.59
<http://www.blic.rs/Vesti/Svet/312697/Najveci-grad-duhova-u-Kini-Niko-ne-seta-Trgom-Dzingis-Kana>, pristupljeno 17.01.2012
- Slika 30- 1 <http://blogs.ft.com/beyond-brics/2012/08/16/kick-starting-konza-kenyas-silicon-savannah/>. pristupljeno 13.01.2015 11:20:16
2 <http://www.konzacity.go.ke/about-konza/the-masterplan/>, pristupljeno 13.01.2015 11:11:30
- Slika 31- 1 <http://www.rio.com/practical-rio/neighborhoods-rio>, pristupljeno 25.1.2015 1:16:44
2 <http://wineandbowties.com/art/rio-de-janeiro-beauty-chaos/>, pristupljeno 25.1.2015 1:21:33
3 <http://www.planetware.com/tourist-attractions-/rio-de-janeiro-bra-rj-r.htm> , pristupljeno 25.1.2015 1:26:46
- Slika 32- 1 <http://www.glasnaroda.ba/tamo-gdje-otpocinje-proslost-pocitelj/>, pristupljeno 25.01.2015 18:30:42
2 <http://www.tipamsterdam.nl/wp-content/uploads/2013/09/Beurs-van-Berlage-nu.jpg>, pristupljeno 25.01.2015 19:14:24
3 <http://www.ignant.de/2013/11/25/trondheim-travel-guide/>, pristupljeno 25.01.2015 20:57:44
- Slika 33- 1 http://www.machupicchu.org/chan_chan_information.htm , pristupljeno 25.01.2015 21:19:19
2 <http://aroundguides.com/29169650/Photos> , pristupljeno 24-03-2015 23:11:23 PM
3 <http://www.frenchmoments.eu/colmar-old-town/>, pristupljeno 25.01.2015 21:48:49
- Slika 34- 1 http://www.florenceprints.com/images/Citta/venezia_1800_2.jpg pristupljeno 10-09-2015 20:05:13 PM
2 <http://www.velogfeller.ch/shop/gallerie/kopenhagen-2008/> pristupljeno 10-09-2015 20:19:40 PM
3 <http://www.montenegro.travel/me/8276/primorski->

- region/kotor/turizam-i-putovanja/turisticke-organizacije/turisticka-organizacija pristupljeno 10-09-2015 21:27:36 PM
- 4 <http://www.lonelyplanet.com/england/london/travel-tips-and-articles/76760> pristupljeno 10-09-2015 20:37:14 PM, snimio Vladimir Zakharov / Getty
- 5
- 6 <http://cityskylines.org/stockholm-2/> pristupljeno 10-09-2015 21:18:22 PM
- <https://kolekcionar.eu/articles.php?id=214192> pristupljeno 10-09-2015 21:03:11 PM
- Slika 35- 1 <http://www.maps.com/map.aspx?pid=15704>, pristupljeno 27-01-2015 01:02 PM
- 2 http://www.vaticanstate.va/content/dam/vaticanstate/documenti/geografia/piantina_compressapdf.pdf, pristupljeno 13-05-2015 21:55:57 PM
- 3 <http://www.arabtimesonline.com/NewsDetails/tabid/96/smId/414/ArticleID/186530/reftab/96/Default.aspx>, pristupljeno 27-01-2015 12:31 PM
- Slika 36- 1 <https://www.studyblue.com/notes/note/n/20th-architecture-final/deck/13160829> pristupljeno 16.11.15. 12.35 PM
- 2 <http://www.amusingplanet.com/2012/12/circular-pedestrian-bridge-in-lujiazui.html> I
- 3 <http://www.poslovni.hr/tehnologija/monako-je-uz-bosch-postao-povezan-i-pametn-grad-298423/multimedia/p0> 16.11.15. 12.50 PM
- Slika 37- Kostof, Spiro. *The City Shaped*, str. 64.
- Slika 38- 1 Maksimović, Branko. *Istorija urbanizma*, str. 155,
- 2 Norberg-Schulz, Christian. *Stanovanje*, str. 36.
- Slika 40- Mumford, Lewis. *Grad u historiji*, str. 193.
- Slika 41- Zite, Kamilo. *Umetničko oblikovanje gradova*, str. 9.
- Slika 42- Enciklopedija JLZ, tom 7, str. 530.
- Slika 43- 1-3 *Sto gradova Jugoslavije (monografija)*, str. 242, 188, 54.
- Slika 44- 1 New York (turistički prospekt)
- 2 Atlantic City (turistički prospekt)
- 3 Dubrovnik (turistička monografija), str. 69.
- Slika 45- Vresk, Milan. *Osnove urbane geografije*, str. 73.
- Slika 46- Radović, Ranko. *Fizička struktura grada*, str. 121.
- Slika 48- Horvat, J. *Moderni grad*, str.9
- Slika 49- Mirković, Branislav. *Osnovi urbanizma 1B*. str. 213
- Slika 50- 1 Kostof, Spiro. *The City Shaped*, str. 257,
- 2 Pušić, Ljubinko. *Čitanje grada*, str. 29,
- 3 Vresk, Milan. *Osnove urbane geografije*, str. 168,
- 4 Rowe, Colin i Koetter, Fred. *Grad kolaž*, st. 69,
- 5 Maksimović, Branko. *Istorija urbanizma*, str. 283.
- Slika 51- Dubrovnik, plan grada (turistički prospekt).
- Slika 52- google earth, odabrani prikaz
- Slika 53-58- Dubrovnik (turistička monografija), Dubrovnik, plan grada (turistički prospekt) obrade autora.

- Slika 59- 1 Urbana infrastruktura Beograda, str. 32,
2 Kostof, Spiro. The City Shaped, str. 91,
3 Mirković, Branislav. Osnovi urbanizma 1B, str. 52.
- Slika 60- 1-2 Rowe, Colin i Koetter, Fred. Grad kolaž, st. 101.
3-6 Kostof, Spiro. The City Shaped, str. 13.
- Slika 61 i 62- Kostof, Spiro. The City Shaped, str. 49.
- Slika 63- 1-4 Barnett, Jonathan. The Elusive City, str. 39, 40, 47.
- Slika 64- 1-3 Maksimović, Branko. Istorija urbanizma, str. 10, 26, 27.
- Slika 65- 1-3 Maksimović, Branko. Istorija urbanizma, str. 13, 17, 19.
- Slika 66- 1-3 Maksimović, Branko. Istorija urbanizma, str. 50, 58, 54.
- Slika 67- 1-2 Maksimović, Branko. Istorija urbanizma, str. 61 i 80 i
3 Rimska umetnost , str. 23.
- Slika 68- 1 Gotika, str. 33,
2 Kostof, Spiro. The City Shaped, str. 51,
3 Giedion, S. Prostor, vreme, arhitektura, str.70,
4 Kostof, Spiro. The City Shaped, str. 63.
- Slika 69- 1 Perović, Miloš, Iskustva prošlosti, str. 54,
2-3 Rowe, Colin i Koetter, Fred. Grad kolaž, st. 69.
- Slika 70- 1-2 Giedion, S. Prostor, vreme, arhitektura, str. str. 452 i 451,
3-4 Barnett, Jonathan. The Elusive City, str. 53 i 52.
- Slika 71- 1 Le Korbizije, Način razmišljanja o urbanizmu, str. 138;
2 Giedion, S. Prostor, vreme, arhitektura, str. 490,
3-4 Maksimović, Branko. Urbanizam, str. 213 i 212;
5 Norberg-Schulz, Christian. Stanovanje, str. 49.
- Slika 72- <http://www.dpz.com/Initiatives/Transect> pristupljeno 16/01/2015
- Slika 73- 1-2 Castex, Jean et al., Urbane forme, str. 64,82,
3 Dobrović, Nikola. Tehnika urbanizma 1B, str. 50.
- Slika 74- 1-4 Dobrović, Nikola. Tehnika urbanizma 1B, str. 42, 44.
- Slika 75- 1-9 Mirković, Branislav. Osnovi urbanizma 1B, str. 82, 88.
- Slika 76- 1-3 Dobrović, Nikola. Tehnika urbanizma 1B, str. 39.
- Slika 77- 1,3 Norberg-Schulz, Christian. Stanovanje, str. 56, 57,
2 Maksimović, Branko. Urbanizam, str. 277,
4 Ohrid (turistički prospekt).
- Slika 78- 1 Rosi, Aldo. Arhitektura grada, str.271,
2 Norberg-Schulz, Christian. Stanovanje, str. 65.
- Slika 79- 1,2 Petrović, Zoran. Tragajući za arhitekturom, str. 34,
3 Norberg-Schulz, Christian. Stanovanje, str. 59,
4 Mirković, Branislav. Osnovi urbanizma 2B, str. 225.
- Slika 80- 1,2 Titograd (turistički prospekt),
3 Linč, Kevin. Slika jednog grada, str. 66,
4 Dubrovnik (turistička monografija), str. 11.
- Slika 81- 1,2 Perović, Miloš, Iskustva prošlosti, str. 50, 51.
1-3 Maksimović, Branko. Istorija urbanizma, str. 48, 77, 76,
- Slika 82- 4-5 Kurth, Herbert und Kutschmar, Aribert. Baustilfibel, str. 55 i 54,

- Slika 83- 1 Mirković, Branislav. Osnovi urbanizma 1B, str. 173,
 2 Giedion, S. Prostor, vreme, arhitektura, str. 70,
 3 i 5 Maksimović, Branko. Istorija urbanizma, str. 127 i 137,
 4 Dobrović, Nikola. Tehnika urbanizma 1B, str. 101.
- Slika 84- 1i 3 Maksimović, Branko. Istorija urbanizma, str. 103 i 104,
 2 Mirković, Branislav. Osnovi urbanizma 1B, str. 187,
 4-5 Kojić, Branislav. Stari balkanski gradovi, varoši i varošice, str. 85,94.
- Slika 85- 1-2 Perović, Miloš. Iskustva prošlosti, str. 1564,
 3 Mirković, Branislav. Osnovi urbanizma 1B, str. 174,
 4 Baumgart, Fric. Mali leksikon arhitekture, str. 85.
- Slika 86- 1-3 Mirković, Branislav. Osnovi urbanizma 1B, str. 176, 176, 181,
 4 Baumgart, Fric. Mali leksikon arhitekture, str. 23,
 5 Dobrović, Nikola. Tehnika urbanizma 1B, str. 79.
- Slika 87- 1 Mirković, Branislav. Osnovi urbanizma 1B, str. 191,
 2 Maksimović, Branko. Urbanizam, str. 185,
 4 Dženks, Čarls. Jezik postmoderne arhitekture, str. 20,
 5 Frampton, Kenneth. Modern architecture, str. 293.
- Slika 88- 1-7 Mirković, Branislav. Osnovi urbanizma 1B, str. 166.
- Slika 89- 1-5 Krier, Rob. Gradski prostor, str. 18, 19, 22, 23, 26.
- Slika 90- 1-2 Krier, Rob. Gradski prostor, str. 27, 28, 29.
- Slika 91- 1-2 Krier, Rob. Gradski prostor, str. 36, 33, 32.
- Slika 92- 1-2 Krier, Rob. Gradski prostor, str. 9, 14.
- Slika 93- Krier, Rob. Gradski prostor, str. 16.
- Slika 94- 1-3 Krier, Rob. Gradski prostor, str. 8.
- Slika 95- Krier, Rob. Gradski prostor, str. 10.
- Slika 96- Krier, Rob. Gradski prostor, str. 11.
- Slika 97- 1-2 Krier, Rob. Gradski prostor, str. 17, 23.
- Slika 98- 1-4 Krier, Rob. Gradski prostor, str. 12, 13.
- Slika 99- 1 Rowe, Colin i Koetter, Fred. Grad kolaž, st. 150,
 2,4,5 Dobrović, Nikola. Tehnika urbanizma 1B, str. 71, 59, 106.
 3 Krier, Rob. Gradski prostor, str. 21.
- Slika 100- Krier, Rob. Gradski prostor, str. 15.
- Slika 101- 1-3 Maksimović, Branko. Istorija urbanizma, str. 17, 19, 26,
 4 K•rth, Herbert und Kutschmar, Aribert. Baustilfibel, str. 34.
- Slika 102- 1 Perović, Miloš. Iskustva prošlosti, str. 55,
 2 i 5 K•rth, Herbert und Kutschmar, Aribert. Baustilfibel, str. 45 i 54,
 3-4 Maksimović, Branko. Istorija urbanizma, str. 75.
- Slika 103- 1 K•rth, Herbert und Kutschmar, Aribert. Baustilfibel, str. 104,
 2-4 Maksimović, Branko. Istorija urbanizma, str. 159, 161, 126, 126.
- Slika 104- 1-2 Maksimović, Branko. Istorija urbanizma, str. 103, 112,
 3-4 Kojić, Branislav. Stari balkanski gradovi, varoši i varošice, str. 69,29
- Slika 105- 1-3 Perović, Miloš. Iskustva prošlosti, str. 156, 148, 148,
 4-5 Rosi, Aldo. Arhitektura grada, str. 245, 246.
- Slika 106- 1, 3-6 Castex, Jean et al., Urbane forme, str. 42 i 43, 61, 82, 95, 134.
 2 Pušić, Ljubinko. Čitanje grada, str. 377,
 7 Rowe, Colin i Koetter, Fred. Grad kolaž, st. 69 i

(dole) Castex, Jean et al., Urbane forme, str. 151.

- Slika 107- 1-2 Perović, Miloš. Iskustva prošlosti, str. 68 i 69.
- Slika 108- 1-14 Mirković, Branislav. Osnovi urbanizma 1B, str. 131.
- Slika 109- 1-8 Mirković, Branislav. Osnovi urbanizma 1B, str. 196,
- Slika 110- 1-6 Mirković, Branislav. Osnovi urbanizma 1B, str. 125, 135, 158, 161.
- Slika 111- 1-6 Rosi, Aldo. Arhitektura grada, str. 232.
- Slika 112 1-9 Mirković, Branislav. Osnovi urbanizma 1B, str. 133.
- Slika 113- Perović, Miloš. Iskustva prošlosti, str. 56.
- Slika 114- 1 Rosi, Aldo. Arhitektura grada, str. 270, 271,
- 2 Dobrović, Nikola. Tehnika urbanizma 1B, str. 28.
- Slika 115- 1 Rosi, Aldo. Arhitektura grada, str. 98, 99,
- 2 Dobrović, Nikola. Tehnika urbanizma 1B, str. 12.
- Slika 116- 1-4 Castex, Jean et al. Urbane forme, str. 113.
- Slika 117- 1 Radović, Ranko. Antologija kuća, str. 89,
- 2 Castex, Jean et al., Urbane forme, str. 100,
- 3-4 Frampton, Kenneth. Modern architecture, str. 67, 69,
- 5 Krier, Rob. Gradski prostor, str. 83.

BIBLIOGRAFIJA

Izvorna dokumentacija

1. *Akt o uslovima uređenja prostora centra naselja Ulpijana*. Priština: Zavod za planiranje grada Prištine, 1995.
2. *Анализа услова и развоја града Приштине - I фаза измене и допуне ГУП-а Приштине*, Београд: ИАУС Институт за архитектуру и урбанизам Србије, 1995.
3. *Vlersimi strategjik mjedisor i planit zhvillimor urban te Prishtinës 2013-2023*
4. *VSM - Plani zhvillimor komunal i Prishtines*. Gusht 2013.
5. *ГУП Приштине 2000*, Приштина: Скупштина Општине Приштина, фебруар 1988.
6. *Допуна ДУП-а Дарданија*. Приштина: Службени лист САПК број 27/86, 1986.
7. *ДУП месне заједнице Рамиз Садику*. Приштина: Урбанистички завод Општине Приштина, 1964.
8. *ДУП Ултиана - допуна*. Приштина: Урбанистички завод Општине Приштина. 1975.
9. *ДУП Троугао*. Загреб: АПЗ План, 1973.
10. *ДУП месне заједнице Сунчани брег*. Загреб: АПЗ План, 1976.
11. *Kosovo Emergency Assessment of Damaged Housing and Local/Village Infrastructure July 1999*. European Commisision Damage Assessment Kosovo International Management Group, July 1999.
12. *Одлука о измени и допуни одлуке о усвајању ДУП-а насеља "Дарданија" у Приштини*. Приштина: Службени лист АПКМ број 4/91, 1991.
13. *Одлука о измени и допуни ДУП-а стамбеног насеља Дарданија у Приштини*. Приштина: Службени лист АПКМ број 4/93, 1993.
14. *Одлука о измени и допуни ДУП-а Центра насеља Ултијана*. Приштина: Службени лист АПКМ број 4/92, 1992.
15. *Одлука о измени и допуни одлуке о усвајању ДУП-а насеља "Ултијана" у Приштини*. Приштина: Службени лист АПКМ број 4/91, 1991.
16. *Plan društveno-ekonomskog razvoja Opštine Priština za period od 1976. do 1980. godine*. Priština Skupština Opštine Priština, 1976. godine.
17. *Planimi Zhvillimor Komunal për Prishtinën: Përforcimii boshtit kryesor urban për rolin e kryeqytet*. Prishtina: Komuna e Prishtinës, bez godine.
18. *Plani strategjik Zhvillimi urban i Prishtinës 2004-2020*. Prishtina: Kuvedni komunal Prishtinës Drejtorati për planifikim Urbanizëm dhe Ndërtim
19. *Plani zhvillimor komunal 2013-2022+ Prishtina: kryeqytet i një shteti te ri*. Prishtina: Republika e Kosovës Komuna e Prishtinës, Prishtina: Kuvendi komunal i Prishtinës, 16. maj 2103.
20. *Plani Zhvillimor Urban Prishtina 2013-2023*. Prishtina: Kuvendi Komunal Prishtinë, Korrik 2013.
21. *Просторни план Социјалистичке Аутономне Покрајине Косово, Предлог*, Приштина: Скупштина Социјалистичке Аутономне Покрајине Косово, јуни 1975.
22. *Просторни план Социјалистичке Аутономне Покрајине Косово, фаза "Б" Нацрт*, Приштина: ЗУП - Завод за урбанизам и пројектовање и Paris OTAM - Omnium technique d'amengement, јуни 1973.
23. *Радни пројект за израду просторног плана градске заједнице Општине Приштина*. Приштина: Урбанистички завод Општине Приштина и Београд: Институт за архитектуру и урбанизам Србије, октобар 1984.
24. *Сунчани брег Приштина: допуна ДУП-а*. Загреб: АПЗ План, 1981.
25. *Фехмиу, Башким. Програм за урбанистичко решење три стамбене заједнице и рејонског центра новог дела града*. Приштина: Урбанистички завод општине Приштина, 1962. - [куцани текст и фотографије планова - приватна збирка]

Literatura za neposredno korišćenje

26. Archis Interventions in Prishtina. *Prishtina - Dynamic City. Knowledge and Education Key Factors for the Future Development of Prishtina*. Workshop October 5-8, 2009. Berisha, Milot. *Arheološki vodič Kosova*. Priština: Ministarstvo Kulture, Omladine i Sporta, Arheološki Institut Kosova, 2012.
27. *Assessment of municipal responses to informal settlements in Kosovo*. [Prishtina]: OSCE Mission in Kosovo, Decembar 2011.
28. *A future for Prishtina's past*. Prishtina: ESI - European Stability Initiative, 2006.
29. *Bejtullahu, M Sc Ferhat. IUP concept applied to Avoid Urban Chaos in Prishtina*. University for Business and Technology, June 2011. [neobjavljen rad]
30. Berisha, Ibrahim. "Beautiful City" u *Sarajevske sveske* br. 21/22.
31. Bobić, Miloš. *Morfologija mesta*. Amsterdam - Beograd - Amsterdam (rukopis), 1990 -1993.
32. Богдановић, Димитрије. *Књига о Косову*. Београд: Српска академија наука и уметности, књига DLXVI Председништво Књига 2, 1986.
33. Bogdanović Ružica. *Ulice*. Beograd: Naučna knjiga, 1992.
34. *Building Assessment MUnicipality: Priština Prishtinë Annex 19A: General Data*. IMG Kosovo, April 2000,
35. Vockler, Kai, Archis Interventions. Prishtina is Everywhere. Talin; Conference The State as Our Home, April 2009.
36. Vockler, Kai, ed. *The New Prishtina*. Archis Interventions. Vienna: Europaishes ForumAlpbach, 2007.
37. Vresk, Milan. *Osnove urbane geografije*. Zagreb: Školska knjiga, 1977.
38. Geci, Visar, Jerliu, Florina, Navakazi, Flora, Gjinolli, Ilir, Haziri, Mentor, Fuchs, Thilo, Hackenbroich, Wilfried, Oosterman, Arjen and Vockler Kai. "Archis interventions in Prishtina" in *Volume #11: Cities Unbuilt, May 2007*. pp 80-93.
39. Giddings, Bob, Charlton, James and Horne, Margaret. "Public squares in European city centres" u *Urban Design International* Vol 16, 3, 202-212, Macmillan Publishers Ltd. 2011.
40. *GIK Ramiz Sadiku* (monografija), Priština: GIK Ramiz Sadiku, 1980
41. Gjerde, Morten. Visuel evaluation of urban streetscape: How do public prefereces roconcile with those held by experts? u *Urban Design International* 16, 3, 153-161. Macmillan Publishers Ltd., 2011.
42. Gordon, L.A. editor. *Planning Twentieth Century Captial Cities*. London and New York: Routledge, 2006.
43. *Градови и насеља у Србији, развој, урбанистички планови и изградња 1946-1951*. Београд: Научна књига, 1953.
44. *Dubrovnik* (turistička monografija). Zagreb: Privredni vjesnik, 1982.
45. Djokić, dr Vladan. *Urbana morfologija: grad i gradski trg*. Beograd: Arhitektonski fakultet Univerziteta u Beogradu, 2004.
46. *Evropski magazin: urbani razvoj*. Soros, Kosovska fondacija za otvoreno društvo. br. 6, februar 2012.
47. Zite, Kamilo. *Umetničko oblikovanje gradova*, III izdanje. Beograd: Građevinska knjiga, 2006.

48. Zhang, Sima, Y. D. *Comparative Precedents on the Study of Urban Morphology* Proceedings of the 7th International Space Syntax Symposium, Stockholm: KTH, 2009.
49. Jastrebov, Ivan Stepanovič. Stara Srbija. Priština: Novi svet, Narodna i univerzitetska biblioteka, 1995.
50. Judah Tim. *Kosovo what everyone needs to know*. New York: Oxford University Press, 2008.
51. Kojić, Branislav Đ. *Stari balkanski gradovi, varoši i varošice*. Beograd: ICS za IAUS, 1976.
52. *Kosovo u Metohija 1943-1963*. Priština: Skupština SAПКИМ, 1963.
53. *Kosovo nekad i danas*. Beograd: Борба РЈ Економска политика, фебруар 1973.
54. *Kosovo* (монографија). Beograd: Борба и Приштина: Јединство, 1982.
55. Костић, Коста Н. *Наши нови градови на југу*. Beograd: Српска књижевна задруга, коло XXV бр. 168, 1922.
56. Kostof, Spiro. *The City Shaped: Urban Patterns and Meanings Through History*. Boston, Toronto, London: A Bulfinch Press Book, Little, Brown and Company, 1991.
57. Krasniqi, Visar. "Planet rregulluese te Prishtinës Utopi apo realitet?" u *Lajm*, 26. qershor (juni) 2006. p. 8
58. Krier, Rob. *Gradski prostor u teoriji i praksi*. Beograd: Građevinska knjiga, 1991.
59. Kurtović - Folić, Nađa. "Primena tipologije arhitektonskih oblika u projektovanju" u *DaNS* br. 11, Novi Sad: Društvo arhitekata Novog Sada, novembar 1994., str. 19-20.
60. Kurtović - Folić, Nađa. "Povratak od tipizacije ka tipologiji stambenih oblika" u *DaNS* br. 13-14, Novi Sad: Društvo arhitekata Novog Sada, jun 1995., str. 24-25.
61. Kurtović - Folić, Nađa. "Tipomorfologija - otkrivanje fizičke i prostorne strukture grada" u *DaNS* br. 15, Novi Sad: Društvo arhitekata Novog Sada, decembar 1995., str. 37-39.
62. Larkham, Peter J. "The study of urban form in Great Britain" u *Urban Morphology* 10 (2), pp 117-141, 2006.
63. "L'encyclopedie de Robert Auzelle", u *URBA 200*. Paris, mars 1984., str. 36-37.
64. Lazarević-Bajec, dr Nada, Ralević mr Miodrag. Strategija urbanizacije u uslovima neizvesnosti. Beograd: Arhitektonski fakultet Univerziteta u Beogradu, 1996.
65. Larkham, Peter J. "Urban Morphology and Typology in the United Kingdom" u Petruccioli, Attilio (ed). *Typological Process and Design Theory*. Cambridge, Massachusetts: Aga Khan Program for Islamic Architecture, 1998.
66. Le Corbusier. *Način razmišljanja o urbanizmu*. Beograd: Građevinska knjiga, 1974.
67. Le Corbusier. *Towards a New Architecture*. New York: Dover Publications, Inc. 1986. (reprint London: J. Rodker, 1931.)
68. Levy, Albert. "Urban morphology and problem of the modern urban fabric: some questions for research" in *Urban Morphology*, 1999. 3(2) p.79-85.
69. Linč, Kevin. *Slika jednog grada*. Beograd: Građevinska knjiga, 1974.
70. Malcolm, Noel. *Kosovo a Short History*. New York: Harper Perennial, 1999.
71. *Manual on the legalization of structures built without construction permit Qualification of Urban Development in Prishtina, Kosovo*. Workshop March 13-15, 2009. Prishtina: Archis Interventions in cooperation with the Municipality of Prishtina, 2009.
72. Macura, Vladimir. *Čaršija i gradski centar*. Niš: Gradina, Kragujevac: Svetlost, 1984.
73. Menghini, Anna Bruna. "The city as form and structure: the urban project in Italy from the 1920s to the 1980s" u *Urban Morphology* 6(2) pp 75-86, 2002.
74. Milenković, Dejan i Damjanović, Dušan urednici. *U susret novom statusu gradova u Srbiji - realnost i potrebe*. Beograd: Palgo centar, 2007.

75. Миљковић. Милорад и Брачић, Марко. "Улпијана Нека нова запажања о западном градском беду" у *Саопштења XV-1983*. http://www.heritage.gov.rs/cirilica/saopstenje_15_1983.php), стр. 369-371.
76. Moudon, Anne Vernez. Urban morphology as an emerging interdisciplinary field in *Urban Morphology*, 1997. 1 p. 3-10.
77. Mullaademi, Leart. "Archis public lectures and debate (Perspectives of Urban Development)" у *ONUP*, Prishtina, 22.02.2013.
78. Mumford, Lewis. *Grad u historiji: njegov postanak, njegovo mijenjanje, njegovi izgledi*. Zagreb: Naprijed, 1988.
79. "Murder of Kosovo official marks "new kind of war": police" у *The Centre for Peace in the Balkans*, Agence France Presse, September 12, 2000.
80. Mutnjaković, Andrija. *Endemska arhitektura*. Osijek: Revija, 1987.
81. McGlynn, Sue and Samuels, Ivor. "The funnel, the sieve and the template: towards an operational urban morphology" у *Urban morphology* 4(2), pp 79-89, 2000.
82. Николић, Зоран С. уредник. *Стара Приштина Познавање града у цртежу Радомира Паје Јанковића*. Приштина: Нови свет, 1994.
83. Navakazi, Vlora. "Architecture of public building influence of western-European architecture-architecture of Prishtina 1878/1912." in *European magazine of urban development*, February 2012, no. 6, Prishtina: Soros. pp. 51-59.
84. Нушић, Бранислав Ђ. □□□□□□. Београд: Просвета и Приштина: Јединство, 1986.
85. *Opštine Kosova Kratak Profil*. Priština: Asocijacija Kosovskih Opština, Juni 2008.
86. "Ocena reagovanja opština na nastanak neformalnih naselja na Kosovu". OSCE Organizacija za evropsku bezbednost i saradnju Misija na Kosovu. Decembar 2011.
87. Panerai, Philippe, Deapaule, Jean-Charles et Demorgon, Marcelle. *Analyse urbanine*. Marseille: Parentheses, 1999.
88. Panerai, Philippe, Castex, Jean and Deapaule, Jean-Charles. English Edition and Additional Material by Samuels, Ivor. *Urban Forms The Death and Life of The Urban Block*. Oxford Auckland Boston Johannesburg Melbourne New Delhi: Architectural Press, 2004.
89. Perović, Miloš. *Iskustva prošlosti*. Beograd: Zavod za planiranje razvoja grada Beograda, 1985.
90. Petrović, Zoran B. "Arhitektonsko-urbanističko nasleđe u gradovima Srbije" у *Arhitektura urbanizam* br. 48. Beograd, V 1968. str. 49-53.
91. Petrović, Zoran B. "Stara gradska naselja Kosova i Metohije i njihova dosadašnja zaštita" у *Starine Kosova i Metohije knjiga 10*. Priština: Pokrajinski zavod za zaštitu spomenika kulture, 1997. str. 65-76 [i dodatak od 73 strane priloga]
92. Petruccioli, Attilio (ed). *Typological Process and Design Theory*. Cambridge, Massachusetts: Aga Khan Program for Islamic Architecture, 1998.
93. "Planet regulluese te Prishtinës Utopi apo realitet?" у *Prishtina exoress*, 26 qershor 2006. p. 8.
94. *Portreti istorijskih oblasti na Kosovu i Balkanskom regionu*, CHwB Kulturno Nasleđe bez Granica. Prizren: Konferencija Očuvanje istorijskih oblasti na Kosovu, 21-23. mart 2011.
95. *Preliminary Technical Assessment for the Architectural and Archaeological Heritage in South East Europe: Ulpiana (Ancient Settlement)*. Prishtina: Regional Programme for Cultural and Natural Heritage in South East Europe 2003-2006, 2006.
96. *Priručnik za prostorno planiranje i gradnju za opštinske službenike urbanizma, investitore i građane*. Priština: Asocijacija Kosovskih opština, Septembar 2010.
97. *Приштина* (монографија). Приштина: Скупштина општине Приштина, 1965.
98. Prishtinë/Priština August 2002 Municipal Profile. OSCE Mission in Kosovo, 2002.

99. Radović, Ranko. *Forma grada, osnove, teorija i praksa, treće izdanje*. Beograd: Građevinska knjiga, 2009.
100. Radović, Ranko, *Fizička struktura grada*. Beograd: Institut za arhitekturu i urbanizam Srbije, 1972.
101. Radović, Ranko. *Kritički prikaz teorije i prakse jedinice stanovanja u svetu*. Beograd: IAUS, 1978. [Naučni skup Mesna zajednica - kucani materijal]
102. Ралевић, проф. др Миодраг. *Моделовање урбаног процеса*. Београд: Архитектонски факултет Универзитета у Београду, 2006.
103. Ралевић, Миодраг. Милић, Тамара. *Правилник фомирања и развоја "приграђа"*. Београд: Архитектонски факултет Универзитета у Београду 1993/4.
104. Ralević, Miodrag. *Programsko modelovanje urbanih funkcija*. Beograd: Centar za multidisciplinarne studije Univerziteta u Beogradu, 1988,
105. *Регионални просторни план Регион Косово. Нацрт*. Приштина: Завод за урбанизам и пројектовање и Paris: OECD Organisation de cooperation et de developement economique, decembar 1976.
106. *Регионални просторни план Социјалистичке Аутономне Покрајине Косово, фаза "А" Синтеза*. Приштина: ЗУП - Завод за урбанизам и пројектовање и Paris OTAM - Omnium technique d'amengement, март 1971.
107. *Sadiki Arber. Značaj društveno-kulturološkog razvoja u arhitekturi Prištine u razdoblju od 1945. do 1980. godine*. (neobjavljen seminarski rad na doktorskim studijama) Beograd: Arhitektonski Fakultet Univerziteta u Beogradu. 2014.
108. Selmani, Arber. "Umetnici kritikuju urbanu obnovu Prištine" na *BalkanInsight.com*, 18. april 2012.
109. Скулић, Миодраг К. ур. *Путонис дела Праве -Старе- Србије I. свеска од М.С. Милојевића*. Репринт издања из 1871. Београд: Никола Пашић, 1998.
110. Скулић, Миодраг К. ур. *Путонис дела Праве -Старе- Србије II свеска од М.С. Милојевића*. Репринт издања из 1872. Београд: Никола Пашић, 1998.
111. "SRSG Statement on Rexhep Luci" in *UNMIK Press Release*, UNMIK/PR/344, 13 September 2000.
112. "Stad als Gefahr" u *Der Spiegel* 42/2008. p.187.
113. *Sto gradova Jugoslavije*. Beograd: Mladost, 1965.
114. Stojkov, Borislav. *Plan i sudbina grada*. Beograd: Građevinska knjiga, 1992.
115. Стојков, проф. др Борислав (уредник). *Обнова Приштине у условима одрживог развоја*. Београд: ИАУС, 1996.
116. *Strategjia afatmesme zhvillimore e Prishtinës 2008 2011*. Prishtina: Republika e Kosovës Komuna e Prishtinës, Maj 2008.
117. Shujaku, Valbona. *Prishtina Poetic Memories*. 2011. [<http://www.prishtinapoeticmemories.com/indexs.html>]
118. Ćukić, Dragan. *Kosovo i Metohija (turistički vodič)*. Turistički savez Autonomne Kosovsko-metohijske oblasti, 1960.
119. Ćukić, Dragan. *Kosovo znamenitosti i lepote*. Priština: Turistički savez Kosova, 1971.
120. Урошевић, др Атанасије. "Приштина (антропогеографска испитивања)" у *САН Зборник радова књ. XIV Етнографски институт књ.2*. Београд: Научна књига, 1951.
121. *"Utopian Visions. Governance failures in Kosovo's capital"*. Discussion paper. Berlin-Brussels-Istanbul: ESI European Stability Initiative, Kosovar Stability Initiative. 8 June 2006.
122. Heineberg, Heinz. "German geographical urban morphology in an international and interdisciplinary framework" u *Urban Morphology 11 (1) pp 5-24*, 2007.

123. *Heritage of Prishtina. Remained heritage of Prishtina.* _: CHwB Cultural Heritage without Borders, 2008.
124. Hercher, Andrew and Riedlmayer, Andreas. "The destruction and reconstruction of architectural heritage in Kosovo". u *Bosnia Report*, New Series No: 19/20 October-December 2000.
125. Hofmeister, Burkhard. "The study of urban form in Germany" u *Urban Morphology* 8 (1), pp 3-12. 2004.
126. Castex, Jean. Deapaule, Jean-Charles. Panerai, Philippe. *Urbane forme*. Beograd: Građevinska knjiga, 1989.
127. Цветковић-Томашевић, Гордана. "Улпијана Археолошка ископавања у средишту и јужном делу античког града" у *Саопштења XV* 1983. ст. 67-94.
128. Charlesworth, Esther. *Architects Without Frontiers, War, Reconstruction and Design Responsibility*. Oxford UK Burlington USA: Elsevier Ltd, 2006.
129. Collaku, Petrit. "Demolition Threat to Prishtina's Ottoman Heritage" u *Prishtina Insight* no.40, May 21-June 3, 2010, pp 1, 8-9.
130. Conzen, Michael P. "*The study of urban form in the United States*" u *Urban Morphology* 5 (1)pp 3-14, www.urbanform.org, 2001.
131. Челеби, Евлија. *Путопис, одломци о југословенским земљама*. Сарајево: ИРО -Веселин Маслеша, 1989.
132. Qyteti im Prishtina 2012, Prishtina: Komuna e Prishtinës, 2013.
133. Štraus, Ivan. *Arhitektura Jugoslavije 1945-1990*. Sarajevo: Svjetlost, 1991.
134. Whitehand, J.W.R. "British urban morphology: the Conzenian tradition" u *Urban Morphology* 5 (2), 103-109, www.urbanform.org, 2001.
135. Whitehand,Jeremy W. R. "Conzenian Urban Morphology and Urban Landscapes" u*Proceedings, 6th International Space Syntax Symposium*, Istanbul, 2007.
136. Yokota, Masayuki. *Overview on informal Settlements in Kosovo - Perspectives and Challenges.*- UN Habitat 4-8 May 2009.

Literatura za posredno korišćenje:

1. Aldo Rossi *Die Suche nach dem Gluck Fruhe Zeichnungen und Etwurfe*. Munchen Berlin London New York: Prestel i Frankfurt am Main: Deutsches Architektur Museum, 2003.
2. Aurigi, Alessadro and De Cindio, Fiorellee, eds. *Augmented Urban Spaces Articulating the Physical and Electronic City*. Aldershot Engladnd Burlingod USA: Ashgate, 2008.
3. Badovinac, Petar, Lazarević Bajec, Nada, Ralević, Miodrag, urednici. *Realizacija urbanističkih planova Problemi Metodi Mogućnosti*. Beograd: Arhitektonski fakultet Univerziteta u Beogradu, 1999.
4. Badovinac,Petar. *Urbane funkcije Razvoj centralnih funkcija*. Beograd: Arhitektonski fakultet Univerziteta u Beogradu, 1993.
5. Barnett, Jonathan. *The Elusive City: Five Centuries of Design, Ambition and Miscalculation*. London: The Herbert Press, 1987.
6. Basihhina, Eva-Maria, Hansar, Lilian. *Kuressaare Linnaatlas. Linna kujunemise linnaehituse arengu ja arhitekturivaartuste ulevaade*. Eesti Muinsuskaitseinspektsioon, Kuressare Linnavalitsus Eesti Muinsuskaitse Selts, Taani Keskkonnaministerium RonneLinnavalitsus, 1999,

7. Bazik, mr Dragana. *Scenario života u gradu Proces nastajanja gradske scenografije*. Beograd: Arhitektonski fakultet Univerziteta u Beogradu, 1995.
8. Bazik, mr Dragana. *Ponuda gradske scene Potencijali mikro prostora grada*. Beograd: Arhitektonski fakultet Univerziteta u Beogradu, 1993.
9. Beigel, Florian and Christou, Philip. *Architecture as City Saemangeum Island City*. Wien New York: Springer, 2010.
10. Bogdanović, Ružica. *Nova urbanost integracija- dezintegracija grada?*. Beograd: Društvo urbanista Beogrda, Urbanistički zavod Beograda, 2008.
11. Borden, Ian, Kerr, Joe, Rendell, Jane and Pivaro, Alicia, eds. *The Unknown City Contesting Architecture and social Space*. Cambridge, Massachusetts London, England: 2010.
12. Brolin, Brent C. *Arhitektura u kontekstu*. Beograd: Građevinska knjiga, 1985.
13. Burton, Elizabeth and Mitchell, Lynne. *Inclusive Urban Design Streets for Life*. Amsterdam Boston Heidelberg London New York Oxford Paris San Diego San Francisco Singapore Sidney Tokyo: Architectural Press, 2006.
14. Vaništa Lazarević, Eva. *Obnova gradova u trećem milenijumu*. Beograd: Classic map studio, 2003.
15. Venturi, Robert, Skot Braun, Deniz, Ajzenur, Stiven. *Pouke Las Vegasa*. Beograd: Građevinska knjiga, 1988.
16. Vujović, Sreten. "Akteri urbanih promena u Srbiji" u knjizi Milić, A. ur. *Društvene transformacije i strategije društvenih grupa: Svakodnevnica Srbije na početku novog milenijuma*. Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta, 2004.
17. Denecke, Dietrich and Shaw, Gareth, ed. *Urban Historical Geography Recent Progress in Britain and Germany*. Cambridge New York Melbourne: Cambridge University Press, 1988.
18. Dobrović, Nikola. *Tehnika urbanizma, 1B*. Beograd: Naučna knjiga, 1957.
19. "Zakon br. 03/L-205 O izmenama i dopunama zakona br. 03L-139 o ekspropriaciji nekretnine" u *Službeni list Republike Kosova* godina V/Br. 91/ Priptina 10 Decembar 2010.
20. "Zakon Br. 04/Z-110 O izgradnji" u *Službeni list Republike Kosova / Br. 18*. Priština, 03 Jul 2012.
21. "Zakon br. 04-L013 O katastru" u *Službeni list Republike Kosova/ Br.13*. Priština 1 septembar 2011.
22. "Zakon br. 2003/14. Zakon o prostorno planiranju" u *Službeni list privremenih institucija samopurave na Kosovu*, godina II, br. 17/01 oktobar 2007.
23. "Zakon br 2004/15. O izgradnji" u *Službeni list Republike Kosova godina III br.34/01*. avgust 2008.
24. *Zakon kojim se menja zakon o prostornom planiranju br. no. 2003/14. Priština: Službeni list Republike Kosova, godina III/br.42, 25. novembar 2008.*
25. *Zakon o prostornom planu Republike Srbije od 2010. do 2020. godine.*
26. Dempsey, Nicola and Jenks, Mike. *Future Forms and Design for Sustainable Cities*. Amsterdam Boston Heidelberg London New York Oxford Paris San Diego San Francisco Singapore Sydney Tokyo: Architectural Press, 2005.
27. Division of Town Preservation, ed. *InterSAVE International Survey of Architectural Values in the Environment*. Denmark: Ministry of Environment and Energy and The National Forest and Nature Agency, 1997.
28. Elin Nan. *Postmoderni urbanizam*, dopunjeno izdanje. Beograd: Orion art, 2004.
29. *Identiteti evropian i Kosovës*. Simpozium ndërkojëtar, i mbajtur më 26 dhe 27 Qershor 2007 në Prishtinë. Prishtinë: Forum 2015, Nëntor 2007.
30. Jerke, Dennis, Porter, Douglas R., Lassar, Terry J. *Urban Design and teh Bottom Lline Optimizing the return of perception*. Urban Land Institute, 2008.

31. Kleefisch-Jobst, Ursula and Flagge Ingeborg, eds. *Rob Krier A Romantic Rationalist Architect and Urban Planner*. Wien New York: Springer, Frankfurt am Main: Deutsches Architektur Museum, 2005,
32. *Kosovski akcioni plan za životnu sredinu 2006-2010*. Priština: Ministarstvo Sredine i Prostornog Planiranja i Regional Environmental Center for Central and Eastern Europe Kancelarija na Kosovu, April 2006.
33. Krieger, Alex and Saunders, William S. eds. *Urban Design*. Minneapolis London: University of Minnesota Press, 2009.
34. Lahoud, Adrian, Rice, Charles and Burke, Anthony, guest eds. *Post-traumatic Urbanism AD 05/2010*. London: Wiley, September/October, 2010.
35. Lang, Jon. *UrbanDesign: A Typology of Procedures and Product*, Illustrated with over 50 case studies. Amsterdam Boston Heidelberg London New York Oxford Paris San Diego San Francisco Singapore Sidney Tokyo: Arhitectural Press, 2005.
36. Lazarević Bajec, Nada i Maruna, Marija. *Strateški urbani dizajn i kulturna raznolikost - Strategic Urban Design and Cultural Diversity*. Beograd: Arhitektonski fakultet Univerziteta u Beogradu, 2009.
37. Lee, CM Cristopher and Jacoby Sam, guset eds. *Typological Urbanism Projective Cities AD 01/2011*. London: Wiley, January/February, 2011.
38. LeGates, Richard T. and Stout, Frederic, eds. *The City Reader* Second edition. London and New York: Routledge, 2000.
39. Maksimović, Branko. *Istorija urbanizma knjiga prva. Stari i srednji vek*. Beograd: Naučna knjiga, 1972.
40. Maksimović, Branko. *Istorija urbanizma knjiga druga. Novi vek*. Beograd: ICS, 1976.
41. Maksimović, Branko. *Urbanizam: teorija prostornog planiranja i uređenja naselja*. Beograd: Naučna knjiga, 1986.
42. Marshall, Stephen. *Streets and Patterns*. London and New York: Spon Press, 2005.
43. Macura, Vladimir. *Čaršija i gradski centar. Razvoj središta varoši i grada Srbije XIX i prve polovine XX veka*. Niš: Gradina i Kragujevac: Svetlost, 1984.
44. Mirković, Branislav. *Osnovi urbanizma 1A i 1B*. Beograd: Građevinska knjiga, 1978.
45. Miles, Malcolm. *Art Space and the City, public art and urban futures*. New York. London. 2005.
46. Mladenović, Dimitrije. "Jedanaest kongresa CIAM-a" u *Arhitektura urbanizam* br. 86/87, Beograd, jun 1981.
47. Moughtin, Cliff. Rafael Cuesta, Sarris, Christine and Signoretta Paola. *Urban Design: Method and Techniques*. Oxford Aucland Boston Johannesburg Melbourne New Delhi: Arhitectural Press, 1999.
48. Moughtin, Cliff. *Urban Design: Street and Square*, third edition. Amsterdam Boston Heidelberg London New York Oxford Paris San Diego San Francisco Singapore Sidney Tokyo: Arhitectural Press, 2003.
49. Moughtin, Cliff with Shirley, Peter. *Urban Design: Green Dimensions* second edition. Amsterdam Boston Heidelberg London New York Oxford Paris San Diego San Francisco Singapore Sidney Tokyo: Arhitectural Press, 2005.
50. Moughtin, Cliff, Oc, Taner and Tiesdell Steven. *Urban Design: Ornament and Decoration*, second edition. Oxford Aucland Boston Johannesburg Melbourne New Delhi: Arhitectural Press, 1999.
51. Norberg - Shultz, Christian. *Stanovanje: stanište, urbani prostor, kuća*. Beograd: Građevinska knjiga, 1990.
52. Polak, Nikola. "Prilozi razmatranju metoda 1-6" u *ČIP* 1/80, Zagreb, 1980.

53. Radović, Ranko. *Živi prostor*. Beograd: Nezavisna izdanja, 1979.
54. Radović, Ranko. "Skica za jednu temeljnu kritiku i praksu modernog urbanizma" u *Arhitektura urbanizam* br. 86/87. Beograd, jun 1981.
55. Ralević, Miodrag. *Budućnost malih i srednjih gradova Putevi formiranja razvojnih trajektorija*. Beograd: Arhitektonski fakultet Univerziteta u Beogradu, 1994.
56. Rosi, Aldo. *Arhitektura grada*. Beograd: Građevinska knjiga i Premis, 1996.
57. Rowe, Colin i Koetter, Fred. *Grad kolaž*. Beograd: Građevinska knjiga, 1988.
58. *Saobraćaj u gradovima. Studija dugoročnih problema saobraćaja u gradovima*. Beograd: Građevinska knjiga, 1975.
59. Скулић, Миодраг К. ур. *Путонис дела Праве -Старе- Србије I. свеска од М.С. Милојевића*. Репринт издања из 1871. Београд: Никола Пашић, 1998.
60. Скулић, Миодраг К. ур. *Путонис дела Праве -Старе- Србије II свеска од М.С. Милојевића*. Репринт издања из 1872. Београд: Никола Пашић, 1998.
61. Safdie, Moshe with Konn, Wendy. *The City after the Automobile An architect's vision*. Boulder, Colorado: Westview Press, 1998.
62. Stojkov, prof. dr Borislav, urednik. *Obnova gradova u Srbiji temeljne odrednice*. Beograd: IAUS, 1996.
63. Тошковић, Добривоје. *Увод у методе анализе и синтезе у просторном и урбанистичком планирању са стандардима за опрему насеља*. Београд, ИАУС, 1886.
64. Тошковић, Добривоје. *Уводу просторно и урбанистичко планирање*. Београд: ГросКњига, 1996.
65. Ћuković, dr Milenko. *Gradski centri*. Sarajevo: Svjetlost, 1985,
66. Hannigan John. *Fantasy City Pleasure and profit in the postmodern metropolis*. London and New York: Routledge, 1998.
67. Hutchinson, Ray, editor. *Encyclopedia of Urban Studies*. Los Angeles London New Delhi Singapore Washington DC: Sage, 2010.
68. Carmona, Meathew, Hath, Tim, Oc Taner, Tiesdell, Steve. *Public Places Urban Spaces The Dimension of Urban Design*. Amsterdam Boston Heidelberg London New York Oxford Paris San Diego San Francisco Singapore Sydney Tokyo: Architectural Press, 2003,
69. Cataldi, Giancarlo. "From Muratori to Caniggia: the origins and development of the Italian school of design typology" u *Urban Morphology* 7(1) pp 19-34. 2003.
70. Charlsworth, Esther. *City Edge Case Studies in Contemporary Urbanism*. Amsterdam Boston Heidelberg London New York Oxford Paris San Diego San Francisco Singapore Sidney Tokyo: Architectural Press, 2005.
71. Ch. B. "Les tableaux urbains de Raymond Unwin" u *URBA* 200. Paris, mars 1984., str. 34-35.
72. Cook, Peter. *The City, Seen as a Garden of Ideas*. New York: The Monacelli Press, 2003.
73. Cooper, Jon. "Fractal assessment of street-level skylines. a possible means of assessing and comparing character" u *Urban Morphology* 7(2). pp 73-82. 2003.
74. Corbett, Nick. *Transforming Cities Revival in the Square*. London: Riba Enterprises, 2004.
75. Cosling, David. "Definicije urbanog projektovanja " u *Komunikacije* 33, Beograd, XII 1984.
76. Cullen Gordon. *Gradski pejzaž*. Beograd: Građevinska knjiga, 2007,
77. GraVale, Lawrence, J., Campanella, Thomas J. , eds. *The Resilient City: How Modern Cities Recover from Disaster*. New York: Oxford University Press, 2005.

78. Walters, David, Brown, Linda Louise. *Design First, Design-based Planning for Communities*. Amsterdam Boston Heidelberg London New York Oxford Paris San Diego San Francisco Singapore Sidney Tokyo: Architectural Press, 2004.
79. Watson, Donald, Plattus, Alan, Shibley, Robert. *Time-Saver Standards for Urban Design*. New York: Mc Graw Hill, 2003.
80. Wong, Tai-Chee, Yuen, Belinda eds. *Eco-city Planning Policies, Practice and Design*. Dordrecht Heidelberg London New York: Springer, Singapore: Singapore Institute of Planners, 2011.

Opšta, prateća literatura:

1. Condon, Patrick M. *Design Charrettes for Sustainable Communities*. Washington Corvelo London: Island Press, 2008.
2. Giedion, S. *Prostor, vreme, arhitektura, nastajanje nove tradicije*. Beograd, Građevinska knjiga, 1969.
3. Dženks, Čarls. *Moderni pokreti u arhitekturi*. Beograd: Građevinska knjiga, 1982.
4. Dženks, Čarls. *Jezik postmoderne arhitekture*. Beograd: Vuk Karadžić, 1985.
5. Frampton, Kenneth. *Modern Architecture: a Critical History*. London: Thames and Hudson, 1985.
6. Gidens, Entoni. *Sociologija*. Beograd: Ekonomski fakultet, 2007.
7. Giedion, S. *Prostor, vreme, arhitektura*. Beograd: Građevinska knjiga, 1969.
8. *Glosar ključnih izraza korištenih u politikama prostornog razvoja u Evropi*. Lisabon: Europska konferencija ministara nadležnih za prostorno/regionalno planiranje (CEMAT), 2006.
9. Haverfield, F. *Ancient Town-planning*. London Edinburgh Glasgow New York Toronto Melbourne Bombay: Oxford University Press, 1913.
10. Jencks, Charles, Kropf, Karl, eds. *Theories and manifestoes of contemporary architecture*, Second edition, Wiley-Academy, Chichester, 2006.
11. Lefebvre, Henri. *State, Space, World. Selected essays* Edited by Neil Brenner and Stuart Elden. Minneapolis London: University of Minnesota Press, 2009.
12. Lefevr, Anri. *Urbana revolucija*. Beograd: Nolit, 1974.
13. Logan, John R. Swanstrom, Todd eds. *Beyond the City Limits Urban Policy and Economic Restructuring in Comparative Perspective*. Philadelphia: Temple University Press, 1990.
14. Maksimovic, dr arh Branko. *Urbanizam osnovi projektovanja gradova*. Beograd: Građevinska knjiga, 1957.
15. Mega, Voula P. *Sustainable Cities for the Third Millennium: The Odysseye of Urban Excellence*. New York Dordrecht Heidleberg london: Springer, bez godine.
16. Milić, prof. dr Bruno. *Razvoj grada kroz stoljeća III. Novo doba*. Zagreb: Školska knjiga, 2002.
17. Norberg-Schulz, Christian. *Genius Loci: towards a phenomenology of architecture*. New York: Rizzoli, 1991.
18. Parker, Simon. *Urban Theory and the Urban Experience, encountering the city*. London and New York: Routledge, 2004.
19. Perović, Miloš R. *Istorija moderne arhitekture antologija tekstova Koreni modernizma Knjiga 1*. Beograd: IDEA, Arhitektonski fakultet Univerziteta u Beogradu, 1997.
20. Petrović, Zoran B. *Tragajući za arhitekturom*. Beograd: Arhitektonski fakultet. 1981.
21. Pušić, Ljubinko. *Čitanje grada: između duha i materije*. Novi Sad: Prometej, 1995.

22. Radović, prof. dr Ranko, (urednik). *De re Aedificatoria časopis za istoriju i teoriju arhitekture grada, 1 Arhitektura i istorija*. Beograd, Građevinska knjiga, 1990.
23. Radović, prof. dr Ranko, (urednik). *De re Aedificatoria časopis za istoriju i teoriju arhitekture grada, 2 Arhitektura i teorija*. Beograd, Građevinska knjiga, 1991.
24. Radović. Ranko (izabrao i priredio). Tekstovi arhitekata. *Arhitektura urbanizam* vanredni broj. Beograd, 1984.
25. Ralević dr. Miodrag, Stupar, dr. Aleksandra, urednici. *Polazišta i principi regeneracije regiona Srbije*. Beograd: Arhitektonski fakultet Univerziteta u Beogradu, 2006.
26. Rodwell, Dennis. *Conservation and Sustainability in Historic Cities*. Oxford Malden Carlton: Blackwell, 2007.
27. Stein, Jay M.Spreckelmeyer, Kent F., eds. *Classic readings in architecture*, Boston Bur Ridge, IL Dubuque, IA Madison, WI New York San Francisco St. Louis Bangkok Bogota Caracas Lisbon London Mexico City Milan New Delhi Seoul Singapore Sydney Taipei Toronto: WCB McGraw Hill, 1999.
28. Scully, Vincent Jr. *Modern Architecture The Architecture*. New York: George Braziller, (1982.)
29. Supek, Rudi. *Grad po mjeri čovjeka*. Zagreb: Naprijed, 1987.
30. Umbach, Maiken. *German Cities and Burgeois Modernism, 1890-1924*. Oxford: University Press, 2009.
31. Šoe, Fransoaz. *Urbanizam utopija i stvarnost*. Beograd: Građevinska knjiga, 1978.

Interneti izvori

<http://kk.rks-gov.net/prishtina/default.aspx?lang=sq-AL>
<http://kk.rks-gov.net/prishtina/?lang=sr-Latn-CS>
<http://komunat-ks.net>
<http://www.kryeministri-ks.net/?page=3,9>
<http://esk.rks-gov.net/rekos2011/?cid=3,1>

<http://geosrbija.rs>
<http://www.kca-ks.org>
<http://geoportal.rks-gov.net/>
<http://kupos.rks-gov.net/>
<https://dtk.rks-gov.net/>

<http://www.aco.nato.int/kfor.aspx>
<http://www.unmikonline.org/pages/default.aspx>
http://europa.eu/index_en.htm
<http://ec.europa.eu/enlargement/archives/ear/kosovo/kosovo.htm>
<http://www.eulex-kosovo.eu/en/front/>
<http://www.unhabitat.org/content.asp?cid=882&catid=286&typeid=13>
<http://www.unhabitat-kosovo.org/>
<http://www.img-int.org/Central/Public08/>
<http://www.worldbank.org/en/country/kosovo>
<http://www.opensocietyfoundations.org/about/offices-foundations/kosovo-foundation-open-society>

<http://www.hackenbroich.com/english/projects/city/prishtina/text>
<http://archis.org/>
<http://www.esiweb.org/index.php?lang=yu&id=165>

<http://chwbkosovo.org/full.php?id=1237987587&archive=&subaction=showfull&template=full>
<http://chwbkosovo.org/>
<http://www.skyscrapercity.com/showthread.php?t=420623>
<http://en.wikipedia.org/wiki/Pristina>
<http://www.urbanform.org/>
<http://www.birmingham.ac.uk/research/activity/urban-morphology/index.aspx>
<http://spatialplanningtudelft.eu/?p=914>
<http://urbanmorphologylab.com/>
<http://www.hackenbroich.com/english/projects/city/prishtina/text>
<http://www.tregtia.net/>
<http://www.pozhegubrothers.com/mati1.html>
<http://www.elyapi.com/>

Kratka biografija

Džemila Beganović
Adresa: Alekse Šantića 9, Novi Pazar
Broj telefona 063 8068 659

e-mail: dzemilab@gmail.com

datum i mesto rođenja: 06.06.1961. Peć

Obrazovanje:

1999. magistar tehničkih nauka iz oblasti arhitekture i urbanizma,
Arhitektonski fakultet Univerziteta u Beogradu

Magistarska teza “Urbana morfologija i tipologija gradova Kosova i Metohije”

1985. diplomirani inženjer arhitekture
Tehnički fakultet, odsek arhitekture Univerziteta u Prištini

Radno iskustvo:

2007- danas: asistent - Studijski program arhitektura, Departman tehničkih nauka, DUNP.

2004-2007: arhitekta - Stilles d.o.o Sarajevo, BiH.

1986-1998: asistent – Odsek Arhitekture, Tehnički fakultet, Univerzitet u Prištini.

1998: arhitekta – Zavod za urbanizam i projektovanje u Prištini.

Bibliografija – radovi:

- Beganović, Dž. “Complex urbarchitectonic structures of Priština and Novi Pazar cities” in *Spatium*. IAUS: Belgrade. 2014 (32) p.39-46. DOI:10.2298/SPAT1432039B
- Krstić, N. Z., Ralević M., Beganović Dž. “Prospettive di sviluppo e creazione di nuove forme di comunità urbane (PERSPECTIVES OF FURTHER DEVELOPMENT AND CREATION OF NEW FORMS OF URBAN COMMUNITIES) in Baratta A.F.L. et al. (eds.) COHOUSING. PROGRAMMI E PROGETTI PER LA RIQUALIFICAZIONE DEL PATRIMONIO ESISTENTE

(COHOUSING. PROGRAMS AND PROJECTS TO RECOVER HERITAGE BUILDINGS). Pisa, 2014. p. 92-98.

- M. Ralević, Dž. Beganović, R. Božović: Marketing strategy for capitalization of space (municipalities / cities / regions) for the purpose of capital market activation and investment attraction, in Urednici: A. Đukić, D. Simonović, T. Vujičić „*Browninfo – toward a methodological framework for brownfield database development*“, University of Banjaluka – Faculty of Architecture, Banjaluka, 2014. (str. 57-72) (ISBN 978-99955-752-3-6)
- Miodrag Ralević, Ružica Božović, Džemila Beganović, Mladen Đurović: KAPITALIZACIJA ZEMLJIŠTA SRBIJE U CILJU ANIMIRANJA TRŽIŠTA KAPITALA I PRIVLAČENJA INVESTITORA, Urednici: Dr Bogdan Lukić, Mr Zoran Radosavljević, Mr Aleksandar Đorđević, Miroslav Marić, Asocijacija prostornih planera Srbije, Univerzitet u Beogradu Geografski Fakultet, Beograd, 2014, str. 269-277
- Ralević, M., AntoniĆ, B., Mitrović, B., Simeunčević-Radulović, S., Božović, R., Beganović, Dž. “Reindustrijalizacija Srbije između iluzije, stvarnosti i savremenih tokova razvoja” u Trifunović, V, Minić, D., Krejović, Z. (urednici) *Planiranje prostora, urbanizam i izgradnja, komplementarni zakoni i reindustrijalizacija*, Beograd: Udruženje urbanista Srbije. 2014. Str. 191-206.
- Ralević, M., Mrđenović, T., Krstić, N., Beganović, Dž., (2014). Ways towards city development and new technologies, PLACES AND TECHNOLOGIES proceedings, Naučna konferencija PLACES&TECHNOLOGIES 2014, Beograd, Srbija, 3-4. April, 2014., Beograd.
- Beganović, Dž. "Modernist Tradition: Idea of Megastructure in few Specific Projets in Sarajevo, Novi Pazar and Pristiština" in *Book of Conference Abstracts - Importance of Place. 5th International Conference on Hazards and Modern Heritage*. Sarajevo: CICOPBH, 2013. str. 40-41.
- Бегановић, Џ. "Ток трансформације традиционалне куће у улици 29. новембра у Пећи од 1964. године до данас" у *Унапређење становања '98*. Београд: Архитектонски факултет Универзитета у Београду, 1998. стр. 83-89.
- Бегановић, Џ. "Искусва у планирању и реализацији стамбених насеља у Приштини" у Ралевић, Миодраг и Куртовић-Фолић, Нађа, ур. *Унапређење и развој становања*. Београд: Архитектонски факултет Универзитета у Београду, 1997. стр. 35-68.
- Бегановић, Џ. и Поповић, Т. "Аспекти модернизације неколико специфичних стамбених средина у Приштини" у *Унапређење становања '94*. Београд: Архитектонски факултет Универзитета у Београду, 1994. стр. 73-80.
- Бегановић, Џ. "Прилог истраживању урбане патологије: пример "Кичме" као архитектонско урбанистичког елемента Приштине", у *Зборник резимеа радова са међународног научног скупа Урбана екологија*. Ниш: Центар 018, 1992. стр. 66.

Identifikaciona strana doktorske disertacije

I. Autor

Ime i prezime: Džemila Beganović
Datum i mesto rođenja: 06.06.1961. Peć
Sadašnje zaposlenje: asistent na SP Arhitektura,
Departman tehničkih nauka, DUNP

II. Doktorska disertacija

Naslov: Procesi urbanih transformacija grada Prištine u funkciji društveno-istorijskih tokova i postupka planiranja urbanog razvoja
Broj stranica: 220 + 359 + 157
Broj slika: 236
Broj bibliografskih podataka: 272 (+35 izvora sa interneta)
Ustanova i mesto gde je rad izrađen: Državni Univerzitet u Novom Pazaru, Departman za tehničke nauke, Vuka Karadžića bb
Naučna oblast (UDK): Tehničke nauke – Arhitektura i urbanizam

III. Ocena i odbrana

Datum prijave teme:
Broj odluke i datum prihvatanja doktorske disertacije:

Komisija za ocenu podobnosti teme i kandidata:
Predsednik:
Član:
Član:

Komisija za ocenu doktorske disertacije:
Predsednik:
Član:
Član:

Datum odbrane doktorske disertacije:
